

MƏRKƏZİ QAFQAZ

GEOSİYASƏTDƏN GEOİQTİSADİYYATA DOĞRU

Eldar İSMAYILOV
Vladimer PAPAVA

«QAFQAZ»

Qafqazın Strateji Tədqiqatlar İnstitutu

Eldar İSMAYILOV, Vladimer PAPAVA

**MƏRKƏZİ QAFQAZ:
GEOSİYASƏTDƏN
GEOİQTİSADİYYATA DOĞRU**

“Qafqaz”
Bakı
2006

Eldar İsmayılov, Vladimir Papava
Mərkəzi Qafqaz:
geosiyasətdən geoiqtisadiyyata doğru
Bakı, "Qafqaz" Nəşriyyat evi, 2006. – 220 s.

ISBN 9952-432-49-6

Monoqrafiyada Qafqazın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri, qloballaşma şəraitində onun əsas geosiyasi və geoiqtisadi funksiyaları təhlil edilir. Qafqaz iqtisadi məkanının əsas parametrləri müqayisəli şəkildə dəyərləndirilir, region ölkələri iqtisadiyyatlarının özünə-məxsusluqları, qarşılıqlı əlaqələri, beynəlxalq iqtisadi və siyasi birliklərlə münasibətləri araşdırılır.

Kitab Qafqazın problemləri, yeni regionalizm konsepsiyası və keçid iqtisadiyyatı ilə maraqlanan alimlər, müəllimlər, tələbələr və praktiki işçilər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© Qafqazın Strateji Tədqiqatlar İnstitutu,
Bakı, Azərbaycan, 2006

MÜNDƏRİCAT

İXTİSARLARIN SİYAHISI	V
AZƏRBAYCAN NƏŞRİNƏ MÜQƏDDİMƏ	VII
İNGİLİSCƏ NƏŞRƏ MÜQƏDDİMƏ	XI
GİRİŞ	1
I FƏSİL MƏRKƏZİ QAFQAZIN KONSEPSİYASI VƏ İNTEQRASIYA MODELƏRİ HAQQINDA	
1.1. Məsələnin tarixinə dair.....	5
1.2. Qafqaz inteqrasiyasının əsas modellərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri.....	7
1.3. “Qafqaz” anlayışı haqqında.....	11
1.4. Qafqazda iqtisadi inteqrasiyanın ilkin siyasi şərtləri.....	14
II FƏSİL QAFQAZDA İNTEQRASIYANIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA	
2.1. Əsas tarixi məqamlar.....	22
2.2. Qafqazda inteqrasiyanın müasir vəziyyəti...	30
2.3. Beynəlxalq inteqrasiyanın növləri və Qafqaz.....	37
III FƏSİL MƏRKƏZİ QAFQAZ QLOBALLAŞMA VƏ REGIONLAŞMA KONTEKSTİNDƏ	
3.1. Qloballaşmanın və regionlaşmanın xüsusiyyətləri haqqında.....	42
3.2. Postsovet məkanında regionlaşmanın xüsusiyyətləri.....	45
3.3. “Yeni regionalizm” konsepsiyası.....	50
3.4. Dünya iqtisadi birliyi və Mərkəzi Qafqaz....	57

IV FƏSİL	QAFQAZ İQTİSADI MƏKANININ İLKİN PARAMETRLƏRİ	
4.1.	Qafqaz iqtisadi məkanının ümumi xarakteristikası.....	67
4.2.	Mərkəzi Qafqazın əsas parametrləri.....	69
4.3.	Şimali Qafqazın əsas parametrləri.....	74
4.4.	Cənubi Qafqazın əsas parametrləri.....	80
4.5.	Qafqaz iqtisadi məkanının əsas parametrlərinin müqayisəsi.....	83
4.6.	Nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizləri sistemində Qafqazın yeri haqqında.....	86
V FƏSİL	MƏRKƏZİ QAFQAZ ÖLKƏLƏRİNDƏ İQTİSADİYYATIN MÜASİR VƏZİYYƏTİ	
5.1.	Postkommunist tipli iqtisadiyyatın xarakteri haqqında.....	92
5.2.	Mərkəzi Qafqaz ölkələri iqtisadiyyatlarının xüsusiyyətləri haqqında.....	102
VI FƏSİL	MƏRKƏZİ QAFQAZIN İNKİŞAFININ İQTİSADI PERSPEKTİVLƏRİ VƏ BEYNƏLXALQ AMİLLƏRİ	
6.1.	Strateji iqtisadi partnyorluğun və regional klasterin formalaşması imkanları haqqında..	107
6.2.	Mərkəzi Qafqaz nəqliyyat-energetika habı (terminologiya və perspektivlər haqqında)..	116
6.3.	Mərkəzi Qafqaz ölkələrinin müqayisəli üstünlüklərinin reallaşması problemi və beynəlxalq amillər.....	121
QEYDLƏR	134
ƏDƏBİYYAT	149

İXTİSARLARIN SİYAHISI

AAİB	Avro-Asiya iqtisadi birliyi
AANKD	Avro-Asiya nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizi
AATA	Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası
ABƏŞ	Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
ACEAN	Cənub-Şərqi Asiya dövlətləri Assosiasiyası
ADNQN	Avropa dövlətlərarası neft və qaz nəqli
ADR	Almaniya Demokratik Respublikası
Aİ	Avropa İttifaqı
AİB	Asiya İnkişaf Bankı
ASIƏT	Asiya-Sakit okean iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatı
ASOR	Asiya-Sakit okean regionu
AYİB	Avropa yenidənqurma və inkişaf bankı
BAM	Baykal-Amur magistralı
BXİ	Birbaşa xarici investisiyalar
BMİ	Beynəlxalq Maliyyə İnstitutları
BP	Britiş Petroleum
BTC	“Bakı-Tbilisi-Ceyhan” neft kəməri
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
MERKOSUR	Cənubi Amerika Ümumi Bazarı
CQK	Cənubi Qafqaz qaz kəməri
DB	Dünya Bankı
DMSSR	Dağlılar Muxtar Sovet Sosialist Respublikası
GÖUAM	Gürcüstan-Özbəkistan-Ukrayna-Azərbaycan-Moldova
GUAM	Gürcüstan-Ukrayna-Azərbaycan-Moldova
İƏT	İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı
İİB	İslam İnkişaf Bankı
QİƏT	Qara Dəniz İqtisadi əməkdaşlıq təşkilatı

QİŞ	Qafqaz İşgüzar Şurası
QİYS	Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası
QÜB	Qafqaz Ümumi Bazarı
MAB	Mərkəzi Asiya Birliyi
MAXP	BMT-nin Mərkəzi Asiya ölkələri üçün xüsusi proqramı
MAİB	Mərkəzi Asiya İqtisadi Birliyi
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
NAFTA	Şimali Amerika Azad Ticarət Zonası
OPEC	Neft ixrac edən ölkələrin təşkilatı
RF	Rusiya Federasiyası
RF CFD	Rusiya Federasiyası Cənub Federal Dairəsi
SovİKP MK	Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi
SSRİ	Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı
ŞƏT	Şanxay əməkdaşlıq təşkilatı
TMK	Transmilli korporasiyalar
TRASEKA	Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
ÜTT	Ümumdünya ticarət təşkilatı
ZDFR	Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası
ZSFSR	Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası

AZƏRBAYCAN NƏŞRİNƏ MÜQƏDDİMƏ

“Güc birlikdədir!” məsəli təkcə fərdlərə deyil, dövlətlərə nəzərən də doğrudur. Nisbətən kiçik, dünyada gedən iqtisadi və siyasi proseslərə təsir imkanı zəif olan ölkələr bir yana, hətta qüdrətli fəvqəldövlətlər də daim dost axtarışındadırlar, çünki bir tərəfdən, siyasi məsələlərdə müttəfiq qazanmaq, digər tərəfdən, iqtisadiyyatlarının çatışmayan vəsilələrini onların hesabına tamamlamaq, üçüncü tərəfdən də, mədəni mübadilə yolu ilə mənəvi cəhətdən zənginləşmək istəyirlər. Bu təbii istək dövlət və millətləri integrasiyaya, dünyanı isə qloballaşmaya doğru aparır.

Kiçik dövlətlər müttəfiq axtaranda ilk növbədə, şübhəsiz ki, öz yaxın ətraflarına nəzər yetirirlər, öz qonşuları ilə işbirliyi quraraq güc artırmağa çalışırlar ki, dünya ilə danışıqda sayılsınlar. Bu zaman onlar belə bir danılmaz faktı nəzərə almaq məcburiyyətindədirlər ki, təxminən eyni səviyyəli, eyni siyasi və iqtisadi gücə malik ölkələr arasındakı tərəfdaşlıq daha gerçək, səbatlı və uzunmüddətli olur. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsiindən məlumdur ki, böyük və qüdrətli qonşuları ilə əlaqələrində kiçik dövlət mümkün qədər ehtiyatla davranmalıdır, ixtiyarında olan yeganə xarici siyasət alətindən – diplomatiyadan strateji səhvlərə yol verməmək şərti ilə istifadə etməlidir. Bəlkə “dost dostu tən gərək; tən gəlməsə, gen gərək” məsəli də təkcə insanlara yox, həm də dövlətlərə aiddir?!

Bu şərtləri göz önünə aldıqda aydın olur ki, Qafqaz regionunda bərabərhüquqlu müttəfiqlik edə biləcək dövlətlərin sayı o qədər də çox deyil. Üstəlik, regionun bir ölkəsi (Ermənistan) digər üç qonşu dövlətə (Azərbaycana, Gürcüstana və Türkiyəyə) qarşı açıq ərazi iddiaları ilə çıxış etməklə özünü regional əməkdaşlığın, demək olar ki, bütün formalarından, xüsusilə də beynəlxalq əhəmiyyətli qlobal layihələrdən kənar qoyur. Bütün dünya bilir ki, Ermənistan Azərbaycana qarşı apardığı işğalçı müharibə yolu ilə onun ərazisinin beşdə birini zəbt etmişdir. İndi tədricən üzə çıxmaqdadır ki, Gürcüstanın da müəyyən bölgələrinə iddiası

var, Samsxe-Cavaxetiyadakı separatçı qüvvələrə dəstək verib onları istiqamətləndirən elə Ermənistandır. Türkiyəyə gəlincə isə, Ermənistan onun şimal-şərq əyalətlərinə iddia edir. Görəsən, “sirkə tünd olsa, öz qabını çatladar” məsələnin dövlətlərə heç aidiyyəti yoxdur?

Belə şəraitdə Qafqaz ölkələrinin integrasiyası lazımdır, mümkündürmü və – bu sualların cavabı müsbət olduğu təqdir-də – necə, hansı ölkələrin iştirakı ilə, nədən başlayıb - nə ilə qurtarmaqla aparılmalıdır? Qafqazın üzərinə düşən planetar vəzifə – hər şeydən əvvəl, iqtisadi funksiya – nədən ibarət olacaq? Qafqazın tərkib hissələri olmaq etibarilə Azərbaycan və Gürcüstan Günəş altında özlərinə layiqli yer tapıb tuta biləcəklərimi ki, həm firavan dolansınlar, həm də dünya birliyində hörmət sahibi olsunlar? Mürəkkəb suallardır, deyilmi? Amma hər necə olsa, bunların doğru-dürüst cavabını verməmiş irəli getmək olduqca çətin-dir və bəlkə də heç mümkün deyil.

Azərbaycanlı iqtisadçı Eldar İsmayılovla Gürcüstan iqtisadçısı Vladimer Papavanın bir yerdə qələmə aldıkları kitab bu çətin suallara aydınlıq gətirmək istəyindən doğulub. Kitab rusca yazılıb, sonra ingiliscəyə tərcümə edilib, indi isə müəlliflərin hə-rəsinin öz dilində – gürcücə və azərbaycanca nəşr olunur.

Azərbaycan oxucusu kitabda, əminəm, bir çox maraqlı və faydalı mülhizələr tapacaqdır. Mənim üçün bunların ikisi daha vacibdir. Birincisi odur ki, Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğal olunması faktı bir gürcü aliminin də müəllifi olduğu kitabda, o cümlədən onun özünün yazdığı fəsillərdə açıq bir şəkildə təsdiq edilir. Bu həqiqətən ciddi bir məsələdir, çünki Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü nəticəsində indi bu ölkələr arasında heç bir rəsmi siyasi-iqtisadi-mədəni münasibət olmadığı şəraitdə Gürcüstandakı bəzi “intellektuallar” öz ölkələrini “Qafqazda hamı ilə danışa bilən yeganə dövlət” elan edirlər və bu amili hətta Gürcüstanın əsas müqayisəli rəqabət üstünlüyü sayırlar. Oxumağa hazırlaşdığınız kitabın fəlsəfəsinə görə isə, bu tamamilə səhv yoldur, çünki Azərbaycanla Gürcüstan arasındakı əməkdaşlıq, yaxud müəlliflərin təbirincə – onların strateji tərəf-

daşığı, bu ölkələrin hər biri üçün o qədər mühümdür ki, onların münasibətlərinə kölgə sala biləcək istənilən söz və ya hərəkət yolverilməzdir.

Bir addım da irəli gedərək, müəlliflər Qafqazın integrasiyasına dair maraqlı bir konsepsiya irəli sürürlər: onların fikrincə, regionun öz planetar iqtisadi funksiyasını tam həcmdə yerinə yetirməsindən ötrü Azərbaycan-Gürcüstan ittifaqı yetərlidir. Qafqazın geoiqtisadi funksiyasını onun Şərqlə Qərb, Şimalla Cənub arasında birləşdirici vəsilə rolunu oynamasında görən müəlliflər haqlı olaraq qeyd edirlər ki, bu funksiya Ermənistansız da reallaşdırıla bilər və artıq qismən reallaşdırılır. Ümumiyyətlə, müəlliflərin Azərbaycanla Gürcüstanın uzunmüddətli strateji hədəflərini, geosiyasi və geoiqtisadi məqsəd və vəzifələrini, potensial müqayisəli üstünlüklərini bu ölkələrin integrativ gücündə axtarmalarını kitabın metodologiyasındakı ən uğurlu cəhət saymaq olar.

Son dərəcə vacib saydığım ikinci məsələ Qafqazın yeni regional təsnifatı ilə bağlıdır. Coğrafi məkan olaraq, Qafqazın hansı əraziləri əhatə etdiyini müəyyənləşdirmək ilk baxışdan görüldüyü qədər sadə məsələ deyilmiş. Bu problem E.İsmayılovun əvvəlki əsərlərində də qaldırılıb, amma bu kitabda əsaslı və sistemli bir şəkildə həll edilib. Konsepsiyanın məğzi ondan ibarətdir ki, Qafqaz, indi adına “Şimali və Cənubi Qafqaz” deyilən ərazidən daha böyük bir regiondur: Türkiyənin şimal-şərq vilayətləri də (Qars, Ərdəhan, Artvin, İqdir), İranın şimal-qərb əyalətləri də (Cənubi Azərbaycan və Qərbi Azərbaycan ostanları) Qafqaza aiddir. Bu halda Qafqaz üç hissəyə bölünür: Rusiyanın bəzi cənub əyalətlərini əhatə edən Şimali Qafqaz, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistandan ibarət olan (və indi bir qayda olaraq Cənubi Qafqaz adlandırılan) Mərkəzi Qafqaz, Türkiyə və İranın bəzi şimal əyalətlərini birləşdirən Cənubi Qafqaz.

Doğrudan da, necə ola bilər ki, Azərbaycanın və Gürcüstanın aborigen xalqları Qafqaz xalqları sayılsın, amma həmin xalqların İran və Türkiyədəki nümayəndələri Qafqaz xalqlarına aid edilməsin?! Nəzərə almaq lazımdır ki, birincisi, söhbət eyni xalq-

ların faktiki surətdə eyni coğrafi məkanda kompakt yaşayan qruplarından gedir (məsələn, Azərbaycanı İranda azərbaycanlılar yaşayan ostanlarından sadəcə Araz çayı ayırır); ikincisi, bu əhali qrupları Türkiyə və İranda yaşadıkları ərazilərdə aborigendirlər; üçüncüsü, Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalına qədər onların siyasi (dövləti) məkanı da ümumi olmuşdur; nəhayət, dördüncüsü, İranda və Türkiyədə çoxsaylı azərbaycanlı və gürcü icmaları mövcuddur.

Bu baxış bucağına əsl dəyəri verən odur ki, Qafqazın yeni regional təsnifatı gəlişigözəl deyilmiş fraqmentar bir mülahizə deyil, əksinə, müəlliflər onu bütöv bir konsepsiya halına gətirərək, kitabın bütün mətni boyu çox müxtəlif məsələlərin şərhində tətbiq etmişlər. Alınan nəticələr, o cümlədən praktik tövsiyələr yetərincə maraqlıdır ki, istər konsepsiyanın özünə, istərsə də ondan qaynaqlanan təkliflərə təkə mütəxəssislər yox, xarici siyasətlə məşğul olan dövlət qurumları da tam ciddiyyətlə yanaşsın.

Diqqətinizə təqdim olunan kitabın hər iki müəllifini mən lap çoxdan tanıyıram və onlarla dostluğumdan qürur duyuram. Hər ikisi ciddi və məhsuldar alim olmaqla yanaşı, həm də öz ölkəsinin qeyrətini çəkən ziyalıdır. İşin gözəlliyi ondadır ki, indi bu “qədim dostlar” bir-birinin dövlətini və millətini də özlərininki sayırlar və Azərbaycan-Gürcüstan cütlüyünü bütün dünyaya Qafqazın nüvəsi kimi təqdim etməkdən ötrü inanılmaz bir həvəs və enerji ilə çalışırlar. Yeni-yeni müştərək əsərlərini görmək istəyi ilə onlara bu işlərində uğur arzulamaq özü də bir savabdır. Ümidvaram ki, kitabı oxuyub bitirəndən sonra bu savabdan Sizə də pay düşəcək.

Nazim MÜZƏFFƏRLİ,
iqtisad elmləri doktoru, professor

İNGİLİSCƏ NƏSRƏ MÜQƏDDİMƏ

Müasir dünyadan baş açmaq insandan analitik təfəkkür və böyük təxəyyül tələb edir. Bu kitabın müəllifləri – Eldar İsmayılov və Vladimir Papava həmin keyfiyyətlərə sözün tam mənasında malikdirlər və nə yaxşı ki, bu belədir, çünki onlar öz qarşılarına bir çox cəmiyyətsünas alimlərin və analitiklərin indiyədək həll edə bilmədikləri bir vəzifə qoymuşlar. Məqsəd – Qafqaza yeni bir nəzərlə baxıb, onu müəyyənləşdirməkdir ki, bu region, yaxud onun hansısa hissəsi yeni tipli iqtisadi məkana çevrilə bilərmə, yəni belə bir potensiala malikdirmi? Əgər çevrilə bilərsə, həmin iqtisadi məkanın özəlliyi nədən ibarət olmalıdır? Başqa sözlə, qarşıya qoyulan vəzifə – Qafqazın müstəqil bir region kimi yeni konsepsiyasını işləyib hazırlamaq qədər böyükdür.

İşə başlayar-başlamaz, onlar torpaq altında gizlədilmiş minaları xatırladan intellektual maneələrlə rastlaşırlar: söhbət adətən heç bir şübhə doğurmayan, hamının çoxdan qəbul etdiyi coğrafi termin və anlayışlardan gedir. Ən əvvəl müəlliflər “Zaqafqaziya” anlayışının ənənəvi rus imperiya termini olduğunu və onun mənsəcə Qafqazdan deyil, Rusiyadan gəldiyini sübuta yetirirlər. Sonra müəlliflər belə bir sual qoyurlar ki, indi hamının işlətdiyi “Cənubi Qafqaz” termininin bu məkanın coğrafi yerləşməsi ilə hər hansı bir əlaqəsi varmı və təkzibedilməz şəkildə sübuta yetirirlər ki, yoxdur. Əvəzində onlar özləri iki yeni termin təklif edirlər: regionun yeni müstəqil dövlətlərindən – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistandan ibarət olan “Mərkəzi Qafqaz” və şərq hissəsi İrana, qərb hissəsi isə Türkiyəyə mənsub olan “Cənubi Qafqaz”. Göründüyü kimi, “Cənubi Qafqaz” anlayışının bu mənası indi işlədiləndən köklü surətdə fərqlənir. “Şimali Qafqaz” terminini isə onlar hazırda qəbul olunmuş mənada, dəyişilməz saxlayırlar, amma regiona daha geniş bucaq altında baxdıqda hətta ona da müəyyən yeniliklər gətirirlər.

Kitabın cəmi bir neçə paragrafında Qafqazın bu iki tanınmış iqtisadçısı regionun xəritəsini fikrən tamamilə yeni bir tərzdə “çəkməyə” nail olmuşdur. Bu, sadəcə bir söz oyunu deyil, hərçənd hər iki tədqiqatçı yaxşı yumor hissənə malikdir. Müəlliflər bu terminləri oxucuya elə-belə, *obiter dictum* (sadəcə, gəlişi gözəl ifadə) kimi qəbul etdirmək istəyirlər, əksinə onların tətbiqini hər üç regionun siyasi durumunun, təbii ehtiyatlarının, iqtisadi potensialının və insan resurslarının müfəssəl təhlili ilə əsaslandırırırlar. Bu işin gedişində müəlliflərin təsvir etdiyi

mənərə çox maraqlıdır. Çoxsaylı münəqişələrin yer aldığı Şimali Qafqaz bütövlükdə Qafqaz ərazisinin yarından çoxunu təşkil etsə də, etnik cəhətdən və siyasi baxımdan fraqmentar (dağınıq) vəziyyətdədir. Cənubi Qafqazın (yəni yeni anlamdakı Cənubi Qafqazın) durumu isə hətta bundan da pisdir, o mənada ki, bu region inkişafda çox geri qalmışdır.

Şimali və Cənubi Qafqazın inkişafdan qalmasını əsas götürərək, belə hesab etmək olarmı ki, bu bölgələrdə özünüidarəetmənin mövcud olmaması təsadüfi haldır? Müəlliflər düşünürlər ki, olmaz. E.İsmayılov və V.Papava inandırıcı şəkildə göstərirlər ki, özünüidarəetmə (onlar bunu demokratiya ideyasının tərkib hissəsi sayırlar) təkcə iqtisadi və sosial inkişafın əsas amili deyil, həm də sözügedən hər üç regionda geniş yayılmış korrupsiyanı aradan qaldırmaq üçün vacib şərtidir. Problemə bir başqa cəhətdən də yanaşaraq, müəlliflər belə qənaətə gəlirlər ki, hansısa bir xarici dövlət tərəfindən – istər Rusiya olsun, istərsə də İran, yaxud Türkiyə – idarə olunduğu təqdirdə Qafqazın heç bir bölgəsində vital, yəni canlı, yaşayış inkişaf etməyə qabil olan iqtisadi zonalar yarana bilməz. Bu ideyanı qəbul etdikdən sonra onların tək bir yolu qalır ki, əsas diqqətlərini Mərkəzi Qafqaz ölkələrinə – Azərbaycana, Gürcüstana və Ermənistana yönəltsinlər.

Bu yerdə novator tədqiqatçılar daha bir “yeraltı mina” ilə – bu dəfə regionun tarixi ilə bağlı çətinliklərlə üzləşirlər. Bu, məsələnin bəlkə də ən mürəkkəb hissəsidir. Təkcə ona görə yox ki, Qafqazın tarixi özü-özlüyündə inanılmaz dərəcədə qəlizdir, həm də ona görə ki, eyni faktlar müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif cür təfsir edilir və zaman-zaman tamamilə fərqli baxışları əsaslandırmaq üçün istifadə olunur. Nə yaxşı ki, XVIII əsrə qədərki minilliklərin üstündən müəlliflər nisbətən səthi keçmişlər, əks təqdirdə, əgər onlar imperiyaların, dövlətlərin və bütövlükdə regionun tarixi ilə bağlı düşünləri də açmaq iddiasına düşsəydilər, bu kitab çətin ki ərsəyə gələrdi.

E.İsmayılov və V.Papava tarixə yalnız bir məqsədlə müraciət edirlər və bu, haqlı bir məqsəddir. Sual budur ki, Qafqazın ayrı-ayrı hissələri arasında birləşmək cəhdləri, inteqrasiya meyilləri nə zamansa mövcud olmuşdurmu? Cavab axtarışında onlar öz diqqətlərini, təbii ki, ilk növbədə 1834-1859-cu illərdə Şimali Qafqaz ərazilərini etnik və dini yaxınlıq zəminində birləşdirmək istəyində olan Şeyx Şamilə yönəldirlər. XIX əsrdə hakimi-mütləqlərin idarəçiliyi dövründə Cənubi Qafqazda müşahidə olunan “yarımçıq” inteqrasiya meyilləri də eyni dərəcədə problematiktir. Qaçılmaz olaraq, müəlliflər həmin əsrin qalan

vaxtındakı ən mühüm hadisələrə, sonra isə 1922 ildə yaradılmış Zaqafqaziya Federasiyasına qısaca toxunaraq, əsas fikirlərini Sovet İttifaqının son dövrləri və SSRİ dağılıdıqdan sonrakı ilk illər üzərində cəmləyirlər. Bu bölmədə irəli sürülmüş mülahizələr olduqca maraqlıdır. Xüsusilə də, Zaqafqaziya Federasiyası dövründən başlayaraq əsrin yerdə qalan dördüdə üç hissəsi boyunca SSRİ, Türkiyə və İran arasında cərəyan edən proseslər barəsində, onların regionu öz aralarında bölünmüş bir halda saxlamağa yönəlmiş qeyri-rəsmi razılaşmaları haqqında müəlliflərin fikirləri oxucunun diqqətini, heç şübhəsiz ki, cəlb edəcəkdir.

Bütövlükdə baxdıqda, tarixi təcrübə, indi regional və hətta subregional inteqrasiyaya tərəfdar çıxanlara o qədər də güclü ruh verə bilmir. Ələlxüsus, söhbət “kənardan” idarə edilən inteqrasiyadan deyil, mənbəyini regionun özündən götürən birlikdən gedirsə. Bu müddəanı əsas götürərək, müəlliflər öz nəzərlərini hazırda regionun nüvəsini təşkil edən, adını da dəyişdirib Mərkəzi Qafqaz qoyduqları üç müstəqil dövlətə doğru çevirirlər. Kitabdakı ən mübahisəli mülahizələrdən biri də elə burada ortaya çıxır. Məsələnin məğzi bundadır ki, müəlliflərin fikrincə, son iki onillikdə Ermənistan özünü Mərkəzi Qafqazdan təcrid etmişdir və nəticədə, regionda gedən yaxınlaşma prosesindən – regionun ümumi simasını, tədricən də olsa, köklü surətdə dəyişdirməkdə olan bu mühüm prosesdən – öz günahı ucbatından kənarda qalmışdır. Əslində bu lap çoxdan aydın idi – o vaxtdan ki, Qorbaçov “Ümumi Qafqaz Evi” ideyasını gerçəkləşdirmək istiqamətində son cəhdlərini göstərərək Ermənistan, apardığı siyasətlə bu cəhdlərdən tez-tələsik kənar qaçdı. Ermənistan Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisinə təcavüzü və bu ölkənin torpaqlarının beşdə birinin işğalı ilə, habelə Gürcüstanın Samtsxe-Cavaxetiya regionundakı erməni separatçılarının müdafiəsinə durub onlara yardım göstərməklə öz seçimini artıq etmişdi. Məhz bu məsələləri nəzərdə tutaraq, E.İsmayılov və V.Papava deyirlər ki, “Ermənistan özünü Mərkəzi Qafqazda gedən inteqrasiya proseslərindən təcrid etmişdir”.

Müəlliflərin fikrincə, hazırda Qafqazda müşahidə olunan yaxınlaşma meyilləri ondan qaynaqlanır ki, Azərbaycan və Gürcüstan arasında hər iki ölkənin yaxşı anladığı bir maraq ümumiliyi vardır, baxmayaraq ki, Gürcüstan dünyanın ən qədim xristian kilsələrindən birinə sahibdir, Azərbaycan isə müsəlman ölkəsidir, özü də sadə bir müsəlman ölkəsi deyil: şübhəsiz ki, bütün İrana məhz buradan yayılmışdır. Regiondakı münaqişələrin etnik və ya dini zəmində yaranması haqqında ara-

sıra səsələnən fikirlərin heç bir əsası yoxdur, çünki bugünkü Mərkəzi Qafqazda iqtisadiyyat və ümumi maraqlar etnik və dini mənsubiyyət məsələlərindən daha “ağır gəlir”.

Azərbaycanla Gürcüstan arasındakı dostluq münasibətlərinin və əməkdaşlığın dərinləşməsi hər cəhətdən çox əhəmiyyətlidir. Lakin məsələnin eyni dərəcədə vacib olan başqa bir tərəfi də budur ki, Ermənistanın apardığı siyasət onu Mərkəzi Qafqazda irəliləyən “iqtisadi inkişaf qatarının arxa vaqonuna doğru sıxışdırır”. Doğrudur, Ermənistan iqtisadiyyatı da bəzi güclü cəhətlərə, xüsusilə təbii ehtiyatlara və insan resurslarına malikdir. Amma ümumi daxili məhsuluna görə, yaxud birbaşa xarici investisiyaların istər ümumi, istərsə də adambaşına düşən həcminə görə, Ermənistan öz qonşularından geri qalır və fərq getdikcə artmaqdadır. Beynəlxalq ictimaiyyətə yaxşı məlumdur ki, Gürcüstan iqtisadiyyatı saysız-hesabsız “xəstəliklərdən” əziyyət çəkir, lakin buna baxmayaraq, 1996-cı ildən indiyə qədərki müddətdə xarici investisiyaların həcminə görə Ermənistan Gürcüstanı cəmi bir il ötə bilmişdir. Belə bir fikir tez-tez səsələnir ki, Ermənistanın yeganə variatı Orta Şərqdə, Avropada və Şimali Amerikada məskunlaşmış erməni diasporunun sərvətindən və yardımlarından ibarətdir. Kitabda gətirilən dəlillər bu məsələdə mübahisəyə yer qoymur.

Tədqiqatın ana problemi belə bir suala cavab axtarışdır ki, Mərkəzi Qafqaz (yaxşı halda Ermənistan da daxil olmaqla, lakin belə lazım gələrsə, onsuz) regionun sadəcə nüvəsinə deyil (adından məlum olduğu kimi, onsuz da nüvəsidir), yaxud onun ticarət mərkəzinə yox, “iqtisadi həbina” çevrilə bilərmə? Həb dedikdə müəlliflər elə yerləri və ya regionları nəzərdə tuturlar ki, əsas nəqliyyat arteriyalarının kəsişmə nöqtəsi məhz ora düşür, aparıcı maliyyə strukturları, elm, texnologiya və təhsil sahələrinə aid mühüm qurumlar orada təmərküzləşir. Azərbaycan və Gürcüstanın bu meyarlara cavab verməyinin işarələri getdikcə daha aydın görünməkdədir. Həlledici fakt ondan ibarətdir ki, bu iki ölkə Şərq-Qərb və Şimal-Cənub istiqamətlərində gedən kontinental nəqliyyat və ticarət arteriyalarına, hətta Ermənistanın iştirakı olmadan belə, malikdir. Amma Ermənistanın da qoşulacağı təqdirdə Mərkəzi Qafqazın təşkilatı gücü və inteqrasiya potensialı daha da arta bilər.

Yaranmaqda olan bu yeni nəqliyyat və ticarət arteriyalarının fəaliyyəti haqqında kitabda müfəssəl məlumat verilir. Eyni zamanda əsaslı dəlillərlə göstərilir ki, bu arteriyalar regiona qonşu olan dövlətlərin – Rusiya, Türkiyə, İran və Mərkəzi Asiyanın, habelə daha uzaq

ölkələrin, o cümlədən Qərbi Avropa dövlətlərinin, Çinin və Hindistan subkontinentinin həyatında son dərəcə vacib rol oynayacaqdır.

Belə mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindəndir ki, dünyanın cürbəcür güc mərkəzləri Mərkəzi Qafqazı ya bilavasitə, ya da – daha yaxşısı – daha böyük bir ərazi qurumunun tərkibində öz nəzarəti altına almağa çalışır və bu qaçılmazdır. Ola bilsin ki, Mərkəzi Qafqaz ölkələrinin Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı ilə, GUAM, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Kollektiv Təhlükəsizlik Təşkilatı, NATO ilə və digər beynəlxalq qurumlarla əlaqələrindən bəhs edən bölmələr bu kitabın ən maraqlı hissələri deyil, lakin regionda fəaliyyət göstərən müxtəlif siyasəti və iqtisadi güc mərkəzləri haqqında müfəssəl təsəvvür formalaşdırmaq olduqca vacibdir. Odur ki, yenə də, müəlliflər oxucunu xəritəyə cürbəcür bucaqlar altında təkrar-təkrar baxmağa sövq edirlər.

Rusiya Mərkəzi Qafqazı regional haba çevirmək istəyənlərin niyyətləri qarşısında ən böyük təhlükə mənbəyi kimi görünür. E.İsmayılov və V.Papava gizlətmirlər ki, onların fikrincə, Rusiya öz imperiyasını bərpa etmək üçün yollar aramaqdadır. A.Çubaysovın “liberal imperiya” barədə söylədiklərini boş bir ritorika kimi qəbul etsələr də, onlar əmindirlər ki, Rusiya “liberal imperiya” yaratmaq üçün hərbi gücdən istifadə etməkdən çəkinsə də, belə bir imperiya qurulacağı təqdirdə öz gündəlik fəaliyyətində situasiya tələb etdikcə heç bir tərəddüd göstərmədən silaha əl ata bilər. Müəlliflər İrana da eyni dərəcədə skeptik yanaşırlar və onu həm Azərbaycan, həm də Gürcüstan üçün təhlükə mənbəyi sayırlar. Məhz bu səbəbdəndir ki, onlar Gürcüstan və Ermənistandan keçməsi ehtiva olunan Rusiya-İran ticarət dəhlizi haqqında təkliflərə çox ehtiyatla yanaşır və əvəzində Avropa İttifaqı ilə Çin və Hindistan arasında əlaqə yaradacağı nəzərdə tutulan Qərb-Şərq kommunikasiyalarını ümumən təqdir edirlər. Lakin burada bəzi məntiqi suallar yaranır: məgər Rusiya və İran böyük qaz ixracatçıları qismində son nəticədə bir-biri ilə rəqabət aparmırlarmı və məgər bu amil (Rusiya ilə İranın rəqibliyi) onları Mərkəzi Qafqaz haqqında əleyhinə birgə və qətiyyətli addımlar atmaqdan çəkindirməzmi?

Kitabın müəllifləri – görkəmli Gürcüstan iqtisadçısı, öz ölkəsinin keçmiş İqtisadiyyat naziri Vladimir Papava və Bakının elmi dairələrində yenilikçi tədqiqatçı kimi qəbul edilən, tanınmış Azərbaycan iqtisadçısı Eldar İsmayılov sadələvh deyillər, amma bununla belə, Mərkəzi Qafqazın perspektivlərinə baxışlarında çox nikbindirlər. Onlar yaxşı bilirlər ki, istər öz ölkələri, istərsə də Ermənistan, habelə Rusiyanın tərkibindəki Şimali Qafqaz kütləvi korrupsiya girdabındadır və

iqtişadçı Adam Lipovskinin sərrast ifadəsinə görə, Sovet dövründən miras qalmış “səhv inkişaf yolu”nun cəzasını çəkir. Bu məsələ ilə bağlı V.Papava “Nekroiqtisadiyyat” adlı ayrıca bir əsaslı kitab da yazmışdır (bax: *Papava, 2005c*).

Bu kasıb və yanlış inkişaf yolu ilə gedən iqtisadiyyatları “vita-iqtisadiyyata” çevirmək, yəni onları canlandırmaq üçün müəlliflər, cəmiyyəti işlək demokratik təsisatlar vasitəsilə hərəkətə gətirməyi tövsiyə edirlər. Bu fikri əsaslandırmaqdan ötrü onlar ciddi dəlillər gətirirlər və eyni zamanda məqsədə çatmaq yolundakı maneələri də son dərəcə aydın görürlər. Bunlar sadə maneələr deyil, əksinə, o qədər ciddidir ki, insan özünə qeyri-ixtiyari sual verir: “Görəsən, Mərkəzi Qafqaz ölkələri institusional demokratiya quruculuğunda uğursuzluğa uğrasa, nə baş verər?” Səmimi optimistlər E.İsmayılov və V.Papava bu suala birbaşa cavab vermirlər. Amma onların gətirdiyi dəlillər belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, alternativ – köhnə yola, yəni xaricdən idarə olunmağa, bölünüb-parçalanmağa, korrupsiyaya və geriliyə qayıdışdır. Hadisələrin belə inkişafı əslində qonşu ölkələr üçün də arzu olunmazdır, baxmayaraq ki, onlar nəzarət etdikləri əraziləri genişləndirmək və hegemonluqlarını gücləndirmək hesabına müəyyən qısamüddətli dividendlər əldə edə bilərdilər. Mərkəzi Qafqazın demokratiya quruculuğunda uğursuzluğa uğraması Avropa İttifaqı, Çin və Cənub-Şərqi Asiya üçün də eyni dərəcədə xoşagəlməzdir. Mərkəzi Qafqazı bu kitabda gözəl təsvir olunmuş kontinental hab kimi formalaşdırmaq cəhdləri nəyə görə boş çıxsa, sadaladığımız qlobal iqtisadi mərkəzlər Avrasiyanı birləşdirən kontinental körpüdən məhrum olardılar. Belə bir itki isə ölçüyəgəlməz olardı.

Frederik STARR

Cons Hopkins Universiteti nəzdində
Mərkəzi Asiya və Qafqaz İnstitutunun Direktoru,
Vaşinqton, ABŞ

GİRİŞ

Yaxın keçmişdək SSRİ vahid məkanına daxil olan Qafqaz indi müxtəlif geosiyasi və geoiqtisadi maraqların kəsişdiyi – bəzən uzlaşdığı, bəzənsə toqquşduğu mürəkkəb bir areala çevrilmişdir (məs.: *Гаджиев К., 2003; Дезоев, 2001a; Дугин, 2000; Күлиев, 1999; MacFarlane, 2004; Yalowitz and Cornell, 2004*). Qafqaz dövlətlərinin dünya birliyindəki hüquqi və siyasi vəziyyəti SSRİ-dən “çıxmış” digər regionlara – Baltikyanı bölgəyə, Mərkəzi Asiyaya və keçmiş SSRİ-nin qərbi-slavyan hissəsinə – aid ölkələrin kiçik yekcins deyil və daha ciddi fərqlərə malikdir (məs.: *Starr, 1994*).

Başlıca regional özəllik odur ki, Qafqaz öz siyasi-hüquqi və sosial-iqtisadi bütövlüyünü itirmişdir. Şimali Qafqaz Rusiya Federasiyasının yurisdiksiyasındadır. Dövlət müstəqilliyi qazanmış üç respublikadan biri – Ermənistan – elə ilk zamanlardan Rusiyanın himayəsi altına keçərək əsas dəstəyini ondan aldığı halda (məs.: *Гаджиев К., 2003, c. 120-140; Curtis, 1995; Dudwick, 1993; Hovannisian, 1994; Hunter, 1994, pp. 22-57; Lang, 1988; Libaridian, 1994, 2004; Libaridian (ed.) 1991; Matossian, 1962; Suny, 1993; Walker, 1990*), Qərb təmayüllü digər iki respublika – Azərbaycan (məs.: *Гаджиев К., 2003, c. 98-119; Əvəzov, 2004; Akiner, 2000; Alijarly, 1996; Altstadt, 1992; Coltz, 1998; Guluzade, 1999; Hunter, 1993; Hunter, 1994, pp. 58-96; Nichol, 1995; Swietochowski, 1994, 1995; Swietochowski and Collins, 1999*) və Gürcüstan (məs.: *Гаджиев К., 2003, c. 141-171; Allen, 1971; Coppieters, 1998a; Coppieters and Legvold (eds.), 2005; Waal, 2005; Gachechiladze, 1995; Gegeshidze, 2002; Hunter, 1994, pp. 110-141; Jones St., 1993; Lang, 1962; Metreveli, 1995; Slider, 1995; Suny, 1998*), əksinə, elə etnosiyasi münaqişələrə məruz qalmışlar ki, keçmiş metropoliya-

nin yardımından məhz bu münaqişələrin təşəbbüskarları olan etnik azlıqlar istifadə edir.

Qafqaz məkanının siyasi rəngarəngliyi (məs.: *MacFarlane, 2004; Yalowitz and Cornell, 2004*), regionun karbohidrogen ehtiyatları ilə zəngin olması və Mərkəzi Asiyadakı neft-qaz resurslarının dünya bazarına çıxarılmasında nəqliyyat dəhlizi kimi əhəmiyyətli rol oynaması, nəhayət, region dövlətlərinin təşəkkül tapmasındakı mürəkkəbliklər – bütün bunlar Qafqaza həm elmi ictimaiyyətin, həm də siyasətçilərin diqqətini cəlb edir (*Марданов и Исмаилов (ред.), 1998*). Onu da diqqətdə saxlamaq lazımdır ki, Xəzərin enerji resurslarına nəzarət uğrunda mübarizə iki əsrdən uzun bir tarixə malikdir (məs.: *O'Hara, 2004*). Qafqazda maraqları olan hər bir dövlət (Rusiya, Türkiyə, İran, ABŞ, Avropa və Asiya ölkələri və b.) bu regiona və onun inkişaf perspektivlərinə öz spesifik yanaşma sistemini formalaşdırır (məs.: *Рябцев, 1999; Чернявский, 1998a, 1998b; Язькова, 2002; Ahmady, 2001; Baev, 2004; Cornell, 1998, 2001b; Grabbe, 2004; Hale, 1996; Jaffe, 2001; Jones Sc., 2000; Kalicki and Lawson (eds.), 2003; Larrabee, 2004; Light, 1996; Mohsenin, 2001; Nahavandi, 1996; Naumkin, 2001; Pauw, 1996; Trenin, 1996; Zubarevich, 1999*).¹

Qafqazda yaranmış vəziyyətlə və regional inteqrasiya proseslərinin inkişafı ilə əlaqədar ümumi yanaşma tərzləri və konkret fikirlər nə qədər müxtəlif olsa da,² başlıca sual – Qafqazın taleyini müəyyənləşdirən ənənəvi amillər (ilk növbədə Rusiyaya bağlı amillər) öz gücünü qoruyub saxlaya bilirmi və biləcəkmə, yoxsa gələcək getdikcə vüsət yığan yeni strateji prioritetlərindəmi sualı – mövcud görüş və fikirlərə iki bucaq altında yanaşmağa imkan verir: regionun gələcəyi ya köhnə inteqrasiya modelinin yeni variantında, ya da yeni beynəlxalq siyasi münasibətlər sistemində və burada özünə yer tutmalı olan “Vahid Qafqaz”dadır.

Yeni strateji prioritetlər dedikdə bəzən onu nəzərdə tuturlar ki, region üçün ənənəvi sayıla biləcək prioritet xarici təsir amili (Rusiya) digər amillər (qərb, türk və b.) tərəfindən sıxışdırılıb aradan çıxarılır. Bu dixotomiyanı çox vaxt bir “böyük qardaşın”

başqası ilə əvəzlənməsi də adlandırırlar. Tamamilə aydındır ki, Qafqazdakı integrasiya proseslərinin bu cür ikiqütblü təsnifatı real vəziyyətə bəsit yanaşma ifadəsidir. Kitabda Qafqazın bütövlüyünə və regional strukturuna – məsələnin qoyuluşu qismində – prinsipcə yeni baxış irəli sürülür.

Qafqazdakı mövcud vəziyyəti araşdırmaq, həmçinin regional integrasiyanın mümkün prinsiplərini və əsas istiqamətlərini işləyib hazırlamaq baxımından, həm bütövlükdə bölgənin, həm də buradakı ayrı-ayrı ölkələrin əsas iqtisadi inkişaf meyllərinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi mühüm şərtidir. Regionun hər bir ölkəsi yalnız ona məxsus olan konkret funksiyalar yerinə yetirir və bunlar ayrıca tədqiq edilməlidir. Eyni zamanda, region dövlətləri arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin cari vəziyyətini və inkişaf perspektivlərini öyrənmək də xüsusi diqqət və müntəzəm araşdırmalar tələb edir.

Qafqazın müasir tədqiqatçılarının əksəriyyəti öz diqqətini, başlıca olaraq, buradakı münaqişələrin sülh yolu ilə həlli imkanlarının tədqiqinə yönəldir. Regionda formalaşan qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərə və onların inkişaf perspektivlərinə həsr olunmuş nəşrlər hələlik çox azdır (məs.: *Кляйн, Мирманова и Шампейн (ред.)*, 2004; *Herziq*, 1999; *Champain*, 2004).

Region dövlətlərində mövcud olan vəziyyəti və xüsusilə də bu ölkələr arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin durumunu nəzərə aldıqda,³ Qafqazda integrasiya proseslərinin perspektivi məsələlərinin tədqiqinin müəyyən dərəcədə şərti xarakter daşdığına söyləmək mümkündür. Lakin bu qəbil tədqiqatların lüzumsuzluğunu, hətta qismən belə, iddia etmək,⁴ fikrimizcə, onu qəbul etməyə bərabərdir ki, istər bütövlükdə region, istərsə də onun subyektləri üçün səciyyəvi olan pərakəndəlik və ziddiyyətlilik gələcəkdə də davam etsin. Bu isə dünyada cərəyan edən və getdikcə dərinləşən qloballaşma şəraitində (xüsusilə uzunmüddətli perspektivdə) nəinki arzuolunmazdır, hətta prinsipcə mümkünsüzdür: Qafqaz ümumdünya integrasiya proseslərindən kənar qala bilməz və qalmamalıdır. Bununla yanaşı, biz tam əminlik ki, bütöv bir region qismində dünya iqtisadiyyatına

inteqrasiya ən əvvəl regiondaxili inteqrasiya imkanlarını müəyyənləşdirməyi tələb edir.

Bu kitabın yazılmasında məqsəd Qafqaza yeni bir nəzərlə baxmaq, oturuşmuş fikirləri yenidən qiymətləndirmək, regionun inteqrasiya perspektivlərinin əsas geosiyasi və geoiqtisadi problemlərini araşdırmaqdır. Tədqiqat “geosiyasi-iqtisadi” nəzəriyyə çərçivəsində aparılmışdır. Bu nəzəriyyə, tədqiqat obyektinin (Qafqazın) coğrafi və tarixi aspektlərini də araşdırmaya cəlb etməklə, ənənəvi siyasi iqtisadın sərhədlərini xeyli genişləndirir (*Reifer, 2005, pp. 195-196*). Belə yanaşma üslubuna xüsusi aktuallıq verən daha bir cəhət – Xəzər hövzəsinin enerji resurslarıdır (məs.: *Алиев Ил., 2003; Гусейнов, 2002; Жильцов, Зонн и Ушков 2003*), çünki enerji ehtiyatları və digər təbii resurslar üzərində nəzarət uğrunda müxtəlif dövlətlərin, bəzən müharibələrlə nəticələnən qarşıdurmalarının tədqiqi müasir geosiyasi-iqtisadın ən aktual mövzularından biridir (məs.: *Le Billon, 2004*).

Kitabda araşdırılan ayrı-ayrı məsələlərə müəllifin verdiyi təfsirlə bəzi oxucuların razı olmaya biləcəyini nəzərə alaraq, biz bu mövzularda əsaslı mükəllimə aparılmasını, habelə qaldırılan problemlərin gələcək müzakirəsini təqdirəlayiq hesab edirik.

Kitabın giriş hissəsi Eldar İsmayılov və Vladimir Papava, 1-4-cü fəsiləri E.İsmayılov, 5-6-cı fəsiləri isə V.Papava tərəfindən yazılmışdır.

I FƏSİL

MƏRKƏZİ QAFQAZIN KONSEPSİYASI VƏ İNTEQRASIYA MODELƏRİ HAQQINDA

1.1. Məsələnin tarixinə dair

Qafqazda inteqrasiya proseslərinin fəallaşmasının növbəti fazası XVIII əsrin sonlarında başlandı: o zaman Rusiya imperiyasının ekspansiya siyasəti (məs.: *Breyfoqle, 2005*) uzunmüddətli Rus-Qafqaz müharibəsinə gətirib çıxardı və həmin müharibədə Şimali Qafqazın azsaylı xalqları öz müstəqilliklərini müdafiə etmək üçün birləşməyə məcbur oldular (*Кокоев, 1929; Нарочницкий, 1998; Пиотровский (ред.), 1998; Романовский, 2004, c. 3-279*). Bu məqsədə çatmaq yolunda göstərilən ilk irimiqyash cəhd 1785-ci ildə Şeyx Mənsurun təşəbbüsü ilə yaranan hərəkat idi. Lakin həmin hərəkat Qafqaz xalqlarının sabit inteqrasiya birliyinin formalaşması ilə nəticələnmə bilmədi (*Скутский, 1933; Смирнов, 1950*). Şimali Qafqazda dayanıqlı inteqrasiya birliyi – İmamət qurmaq sonralar yalnız Şeyx Şamilə nəsib oldu. Etno-dini prinsiplər əsasında qurulan İmamət 1834-1859-cu illər ərzində yaşaya bildi (məs.: *Гаммер, 1998; Дезоев, 2001b; Магомедов, 1939*).

XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının dağılmasından sonra Şimali Qafqazda inteqrasiya prosesləri yenidən gücləndi. Bu proseslərin qanunauyğun nəticəsi olaraq 1918-1920-ci illərdə Şimali Qafqazın bir çox xalqlarını birləşdirən Dağlılar Respublikası yaradıldı (məs.: *Шафур, 1972*). Elə həmin vaxt (1918-ci ilin aprelində) Böyük Qafqazın cənub hissəsində ilk dəfə olaraq Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası təşəkkül tapdı. Bu inteqrasiya birliyi cəmi bir ay yaşaya bildi və sonradan üç

müstəqil dövlətə – Azərbaycan Demokratik Respublikasına, Gürcüstan Demokratik Respublikasına və Ermənistan Respublikasına bölündü.¹

Rusiyada bolşeviklərin (kommunistlərin) hakimiyyətinin bərqərar olunması ilə Qafqazda inteqrasiya prosesləri yeni xarakter almağa başladı: 1922-ci ildə siyasi-ideoloji prinsipə əsaslanan inteqrasiya birliyi – Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (ZSFSR) formalaşdı. Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan bu birliyin tərkibinə artıq yeni qisimdə – sovet respublikaları kimi – daxil oldu. Daha böyük bir qurumun – SSRİ-nin tərkibində yer alan ZSFSR, mahiyyət etibarı ilə, “mərkəzin” (Moskvanın) həmin regionu öz maraqları baxımından daha səmərəli idarə edə bilməsi üçün yalnız aralıq mexanizm rolunu oynayırdı. Öz əsas funksiyalarını (etnik qruplar arasındakı ziddiyyətləri yumşaltmaq, Zaqafqaziyanın Rusiya ilə iqtisadi inteqrasiyasının əsaslarını yaratmaq və s.) yerinə yetirdikdən sonra ZSFSR 1936-cı ildə ləğv olundu (məs.: *Азизбекова, Мнацаканян и Траскунов, 1969; Сидамонидзе, 1972*).

Dağlılar Respublikasının və Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının ləğvindən sonra əsas iqtisadi-hüquqi mexanizmlər o məqsəddə “işləyirdi” ki, Şimali Qafqaz muxtar respublikaları vahid Şimali Qafqaz iqtisadi rayonuna (məs.: *Хмельевский, 1976*), Zaqafqaziya müttəfiq respublikaları isə (məs.: *Мицц, 1969*) – vahid Zaqafqaziya iqtisadi rayonuna (məs.: *Адамеску и Силаев (ред.) 1973*) inteqrasiya olunsun. Həmin iqtisadi rayonların öz aralarında və mərkəzlə inteqrasiyası da başlıca vəzifələr sırasında idi. Onlar SSRİ-nin vahid xalq təsərrüfatı kompleksinin tərkibində bütöv regionlar kimi lap Sovet İttifaqı dağılanadək fəaliyyət göstərməkdə idilər.

SSRİ dağılıdıqdan sonra (məs.: *Лундестад 2002*), yenidən, XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi, Böyük Qafqazın cənubunda üç müstəqil dövlət – Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan Respublikası və Ermənistan Respublikası yarandı, Şimali Qafqazda isə suverenlik uğrunda mübarizə üçün qüvvələrin birləşdirilməsinə yönələn inteqrasiya prosesləri gücləndi. 1992-ci ildə öz müs-

təqilliyini elan edən Çeçenistan bu hərəkata başçılıq etdi (məs.: *Hyxaev, 2002a, 2002b, 2002q; Dunlop, 1998; Gall and Waal, 1998; Lapidus, 1998*).

Beləliklə, son 100 il ərzində Qafqazda gedən inteqrasiya proseslərinin qısa tarixi icmalı göstərir ki, onlar siklik surətdə baş verir və Rusiyada yaranan ekstremal hadisələrlə birbaşa bağlıdır. Belə şəraitdə Qafqazdakı inteqrasiya prosesləri kövrək birliklərdən artıq bir şeyin yaranmasına gətirib çıxarmırdı. Rusiyada vəziyyət sabitləşərək, regionlar üzərində hakimiyyəti möhkəmləndirməyə imkan verən kimi həmin birliklər (söhbət, təbii ki, Rusiyadan müstəqil olan regional inteqrasiya birliklərindən gedir) dərhal dağılırdı.

XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində yaranmış yeni ekstremal sosial-iqtisadi vəziyyət sayəsində Qafqazdakı dövlətçilik qurumları ilk dəfə olaraq, həm bütövlükdə regionun, həm də ayrı-ayrılıqda onun hər bir subyektinin əsl maraqlarına cavab verən vahid sosial-iqtisadi ittifaqda birləşmək imkanı qazandılar. Bu vəzifə yalnız o halda həyata keçirilə bilər ki, Qafqaz inteqrasiyasının real modeli işlənib hazırlansın.

1.2. Qafqaz inteqrasiyasının əsas modellərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri

Qafqaz inteqrasiyasının konseptual modellərinin sayı hazırda kifayət qədərdir (Ümumi Qafqaz Evi, Qafqaz Ümumi Bazarı, Zaqafqaziya Birləşmiş Ştatları və s.). Bu modellərdəki iştirakçı subyektlərin sayı “ikilikdən” (Azərbaycan, Gürcüstan) “səkkizliyə” qədər (Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Türkiyə, Rusiya, İran, ABŞ və Avropa İttifaqı) dəyişir. Hətta subyektlərin sayı eyni olanda belə, onların tərkibi, birliyə qoşulma ardıcılığı və inteqrasiyada iştirak səviyyəsi fərqli görünür və belə ehtiva olunur ki, hər bir dövlət hansısa konkret məqsədlər güdür.

SSRİ-nin dağılmasından dərhal sonra irəli sürülmüş “Ümumi Qafqaz Evi” ideyası (məs.: *Алиев Р., 1997; Мамедов,*

1997; *Ибрагимли, 1997*) mahiyyət etibarı ilə “Azad Qafqaz” ideyasının varisi olmaqla, onun modernləşdirilərək yeni geosiyasi reallığa uyğunlaşdırılmış variantıdır və Qafqazda sülhə, sabitliyə və tərəqqiyə nail olmaq məqsədinə köklənmişdir.²

Bu istiqamətdə atılan ilk addım 1989-cu ildə Qafqaz Dağ Xalqları Assambleyasının yaradılması oldu. Həmin qurum 1991-ci ildə özündə çeçenləri, qabardinləri, adıgeyləri, abazınları, abxazları və digər Qafqaz xalqlarını birləşdirən Konfederasiyaya çevrildi (*Яндарбиев, 1997*).

İlkin mərhələdə “Ümumi Qafqaz Evi” ideyası Şimali Qafqaz xalqları arasında geniş rezonans doğurdu. Onlar regional inteqrasiyanı yalnız Şimali Qafqazın birləşməsi kimi qəbul edirdilər. Amma Şimali Qafqaz muxtar qurumlarında bir sıra zəruri şərtlərin ödənilməməsi (dövlət müstəqilliyinin olmaması, resurs yetərsizliyi və s.) qarşıya qoyulan məqsədə çatmağı mümkünsüz edirdi. Sonralar, bu reallıqları dərk etdikcə, Şimali Qafqaz siyasətçiləri öz cənub qonşuları – Azərbaycan və Gürcüstanla əməkdaşlığı genişləndirmək zərurətini tam aydınlığı ilə anlamağa başladılar.

Daha sonra, Şimali Qafqazın muxtar dövlət qurumları üzərində Moskvanın hakimiyyəti möhkəmləndikdə, aydın oldu ki, onların ümumi Qafqaz inteqrasiyasında iştirakı indinin işi deyil və hələlik təxirə salınmalıdır. Digər tərəfdən, Ermənistanın regionda apardığı siyasət, bu ölkənin yaxın perspektivdə ümumqafqaz inteqrasiya birliklərində iştirak imkanını praktiki olaraq heçə endirdi. Beləliklə də, “Ümumi Qafqaz Evi” ideyası – müəyyən dövrdə geniş regional əhəmiyyət kəsb etsə belə – praktiki cəhətdən qeyri-real, yəni həyata keçirilməsi ən azı indiki mərhələdə mümkün olmayan “arzuya” döndü.

Müasir şəraitdə Azərbaycanın, Gürcüstanın və Ermənistanın birlikdə iştirak edə biləcəyi Qafqaz inteqrasiyası modeli də (məs.: *Гобл, 1997*) eyni dərəcədə qeyri-realdır. Ermənistan tərəfindən Azərbaycan ərazisinin beşdə bir hissəsinin işğalı bu modeli mümkünsüz edir (məs.: *Исмаилов М. 1996*). Tamamilə aydındır ki, belə vəziyyətdə Ermənistanla iqtisadi əməkdaşlıq

qurmaq Azərbaycan üçün obyektiv olaraq maraqlı kəsb etmir. Eyni zamanda, Gürcüstanın Samtsxe-Cavaxetiya quberniyasında erməni separatçılarının təhriki ilə mütəmadi olaraq törədilən insidentləri də hesabdən silmək yanlış olardı (məs.: *Darchiashvili, 2000; Metreveli, 2004; Younq, 2006*).

Bu modelin variantlarından biri də “ZBŞ” – “Zaqafqaziya Birləşmiş Ştatları” (*Теоб оғлы, 2000*), yaxud “QBŞ” – “Qafqaz Birləşmiş Ştatları” (*Гулиев, 2003*) qurmaq ideyasıdır. Belə nəzərdə tutulur ki, ilkin mərhələdə həmin qurumda Azərbaycan və Gürcüstan birləşməlidir, Ermənistan isə sonradan onlara qoşula bilər. İdeya müəlliflərinin fikrincə, bu modelin sayəsində Azərbaycanın və Gürcüstanın inkişafı qarşısındakı əsas maneəni – separatizm problemini də həll etmək mümkündür. Bundan ötrü Birləşmiş Ştatların tərkibinə Abxaziyanı, Cənubi Osetiyanı və Dağlıq Qarabağı da daxil edərək, bunlara Birlikdən ayrılmaq hüququ olmayan federal vilayətlər statusu vermək lazımdır.

Qafqaz inteqrasiyasının daha bir variantı 1996-cı ildə Kislovodsk sammitində Rusiya tərəfindən səsləndirilmiş “3+1” modelidir. Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Rusiya nümayəndələrindən başqa Şimali Qafqazın muxtar dövlət qurumlarının (Çeçenistandan başqa) rəhbərlərinin də iştirak etdikləri bu görüşdə Rusiya tərəfi “Rusiyanın Zaqafqaziyadakı maraqları” haqqında və Qafqazın geosiyasi cəhətdən RF-dən qopmasının (qoparılmasının) mümkünsüzlüyü barədə bir sıra bəyanatlar verdi. Qafqaz inteqrasiyası mövzusunda Rusiyanın irəli sürdüyü “3+1” konsepsiyası, əsas etibarilə, yalnız bir tərəfin (onun özünün) maraqlarını əks etdirərək, müstəqil Qafqaz dövlətlərinin məqsədlərinə yetərinə uyğun gəlmədiyindən layihə mərhələsindən o yana keçə bilmədi.

Bunlarla yanaşı, subqlobal inteqrasiya modellərini də ayrıca təhlil etmək lazımdır. Bu modellər Qafqazın planetar funksiyasını – iri regional sistemlər (məsələn, Avropa Birliyi ilə Asiya-Sakit okean regionu) arasında əlaqələndirici mərkəz funksiyasını daha sürətlə reallaşdırmağa şərait yarada bilər. Belə inteqrasiya variantlarından biri 1999-cu ildə ATƏT dövlətlərinin İstanbul

sammitində müzakirə olunmuş “3+3+2” (Rusiya-Türkiyə-İran + Azərbaycan-Gürcüstan-Ermənistan + ABŞ-Avropa İttifaqı) layihəsidir.

Beləliklə, Qafqaz inteqrasiyasının mövcud modellərinin təhlili onları aşağıdakı əsas qruplara ayırmağa imkan verir:

- Qafqazdakı müstəqil dövlətləri və Şimali Qafqaz muxtar respublikalarını özünə daxil edən “Ümumi Qafqaz Evi” modelləri (həmin muxtar respublikaların inteqrasiya birliyinə müstəqil dövlətlər kimi girməsini müdafiə edən fikir də mövcuddur);
- Qafqazın müstəqil dövlətlərini – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanı birləşdirən modellər;
- Qafqazın müstəqil dövlətlərini və Rusiyanı birləşdirən “3+1” modeli;
- Qafqazın üç müstəqil dövlətini, üç qonşu ölkəni və digər dünya dövlətlərini birləşdirən subqlobal modellər (“3+3+2” kimi).

Bütün bu layihələrdə maraqlı məqamlar vardır və müəlliflərin öz modellərinin həyatiliyini sübut etmək üçün gətirdikləri dəlillər yetərinə tutarlı görünür. Bununla belə, Qafqaz inteqrasiyası ideyasının dünya ictimaiyyəti tərəfindən fəal müdafiə edilməsinə baxmayaraq, həmin modellər müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən reallaşa bilmir və mücərrəd “konstruksiyalar” olaraq qalırlar.

Fikrimizcə, bütün modellərin malik olduğu ümumi bir çatışmazlıq vardır və bu onlara imkan vermir ki, sosial-iqtisadi inteqrasiya mexanizminin “əməli” fəaliyyətə başlaması üçün yetərli konseptual əsas kimi çıxış etsinlər: **nöqsan, bütövlükdə Qafqaz inteqrasiyası probleminə, onun strukturuna, mexanizmlərinə və əsas hərəkətverici qüvvələrinə qeyri-adekvat yanaşmaqdan ibarətdir.**

Qafqaz inteqrasiyasının işlək bir modelinin işlənib hazırlanması (elə bir modelin ki, bu istiqamətdə praktik addımlar atılması üçün nəzəri bünövrə rolunu oynaya bilsin), qlobal və regional dəyişikliklər də nəzərə alınmaqla, Qafqazın dünya siyasi mə-

kanındakı yerini və rolunu (*Ковальский, 1999*) dəqiq müəyyən-ləşdirmək, habelə kateqorial aparata yeni nəzərlə bir də baxmaq, Qafqazın siyasi-coğrafi təsnifatında stereotip üsullardan qurtulmaq zərurətini yaradır.

1.3. “Qafqaz” anlayışı haqqında

Qafqaz geosiyasi anlayışının müasir məzmunu öz kökləri ilə XVIII-XIX əsrlərə – Qafqazın Rusiya tərəfindən işğal olunması dövrünə gedib çıxır. Regionun Qafqaza və Zaqafqaziya (Qafqazın arxasına) bölünməsi məhz Rusiyanın bura gəlməsi ilə başlanır (məs.: *Gamkrelidze, 1999*). İşğal olunmuş Zaqafqaziya-dan şimaldakı əraziləri fərqləndirmək üçün sonralar Şimali Qafqaz anlayışından istifadə edilməyə başlandı.

“Zaqafqaziya” anlayışı, birmənalı olaraq, Rusiya xarici siyasət konsepsiyasının məhsulu idi və metropoliya tərəfindən işğal edilmiş regionun siyasi-inzibati bölgüsünə onun özünün mü-nasibətini əks etdirirdi. Təbii ki, bu yanaşma çərçivəsində region xalqlarının maraqları, habelə regionda tarixən təşəkkül tapmış iqtisadi, mədəni və digər əlaqələr Rusiya imperiyasının mənafe-lərinə əksər hallarda qurban verilir. Hələ bu bir yana, “Zaqafqaziya” anlayışı “əlaltdan” ehtiva edirdi ki, Böyük Qafqaz dağlarının cənubundakı ərazilər guya Qafqaza aid deyil, çünki onun arxasında yerləşir. Beləliklə, bu anlayış işin əslində Rusiya imperiya-sının həm Qafqaz regionundakı siyasi məqsədini ifadə edir, həm də həmin məqsədə çatmaq üçün bir alət rolunu oynayır. Məq-səd isə fəth edilmiş Qafqazın şimalında və cənubunda yaşayan yerli xalqları bir-birindən ayırmaqdan ibarət idi.

Şübhəsizdir ki, “Zaqafqaziya” – sadəcə bir coğrafi anlayış deyildi və geosiyasi məna daşıyırdı. Bunu isbat etmək üçün təkcə onu xatırlatmaq kifayətdir ki, “Zaqafqaziya” yalnız Rusiya impe-riyasının Qafqaz regionundakı sərhədlərinə qədər uzanırdı və hə-min sərhədlər dəyişdikcə onun da “ölçüləri dəyişirdi”. Tutaq ki, XIX əsrin sonunda Osmanlı imperiyasının Qars vilayəti Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra o, Qafqazın tərkib

hissəsi sayılırdı. Lakin Rusiya Qarsı, Ərdəhanı və Bəyaziti itirdikdən sonra Rusiyanın siyasi və tarixi sənədlərində onlar daha Qafqaz torpaqları kimi göstərilmirdi. 1918-ci ilin noyabrında bu vilayətlər müstəqilliklərini elan edərək, Cənub-Qərbi Qafqaz (Qars) Demokratik Respublikasını yaratdılar (*Гаджиев А., 1992, 2004; Тагуева, 2005*).

O zamankı geosiyasi reallığı – Qafqaz regionunda Rusiyanın mütləq hökmranlığını – əks etdirən “Zaqafqaziya” anlayışı XX əsrin 90-cı illərində hamı tərəfindən istifadə olunurdu.

Regionun geosiyasi bölgüsünün Rusiya modelindən ilk imtina cəhdi “Zaqafqaziya” termininin nisbətən daha düzgün bir anlayışla – “Cənubi Qafqaz” anlayışı ilə əvəzlənməsi yolu ilə baş verdi. Buraya, əvvəlki kimi, yenə də eyni respublikalar – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan daxil edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Cənubi Qafqaz” anlayışı da, sələfi olduğu “Zaqafqaziya” anlayışı kimi, öz üzərində Rusiya geosiyasi məqsədlərinin möhürünü daşıyır, çünki Qafqaz regionunun Rusiyadan müstəqillik qazanmış hissəsini nəzərdə tutmaqla onu Rusiya Federasiyasının tərkibində qalmış Şimali Qafqazdan fərqləndirir. Qafqazın belə iki hissəyə bölünməsi – yenə də – Rusiya ilə Qafqazın müstəqil ölkələri arasındakı sərhədlərə uyğun surətdə aparılır. Təsadüfi deyil ki, “Cənubi Qafqaz” termini dövrüyyəyə məhz SSRİ-nin dağılmasından sonra daxil olub oturmuşdu. Bu minvalla, “Cənubi Qafqaz” anlayışı Qafqazdakı yeni geosiyasi situasiyanın mühüm bir cəhətini – burada üç müstəqil dövlətin yaranmasını əks etdirdi.

Bu hadisənin bütövlükdə Qafqaz xalqlarının sonrakı taleyi üçün tarixi əhəmiyyəti misilsizdir, zira o, Qafqazın ən böyük xalqlarının konsolidasiyasına – onların dövlət müstəqilliyi zəminində – yol açmaqla, gələcəkdə vahid Qafqaz quruculuğu üçün bir növ təməl qoydu.

Bununla əlaqədar olaraq, “Qafqaz dövləti” anlayışının da mahiyyətini dəqiqləşdirmək lazımdır. Əvvələn, hər bir başqa dövlət kimi, o da dövlətçiliyin zəruri əlamətlərinə malik olmalıdır. İkincisi, o, ərazicə Qafqazda yerləşməlidir. Hazırda qeyd

edilən iki şərtə yalnız Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan tam cavab verir. Rusiyaya gəldikdə isə, o, Qafqaz regionuna qonşu dövlət hesab oluna bilər, çünki onun ərazisinin yalnız kiçik bir hissəsi Qafqaza aiddir.

Deyilənlərə əsasən, “Cənubi Qafqaz” anlayışının daşdığı daha bir məna yükünü göstərməkdə fayda var. Ola bilsin ki, burada – bəlkə də təhtəşüür səviyyəsində – məhz üç “Cənubi Qafqaz” dövlətinin “qafqazaməxsusluq” təbiətini xüsusi qabartmaqla, onları, müəyyən geosiyasi məqsədlərlə həmişə “Qafqaz dövləti” statusuna iddia edən Rusiyaya qarşı qoymaq cəhdi də mövcuddur.

Bununla belə, “Cənubi Qafqaz” termini, öz indiki mənasında, Qafqazda cərəyan edən geosiyasi proseslərin mahiyyət və məzmun dəyişikliklərini, fikrimizcə, yetərincə dəqiq əks etdirmir. Əslində burada bir anlayış mexaniki surətdə təzəsi ilə əvəzlənsə də, söhbət Qafqazı strukturlaşdırmanın yenə də köhnə Rusiya modelindən gedir: Rusiya əraziləri qismində region Şimali Qafqaza və Zaqafqaziyyəyə bölünürdüsə, postsovet məkanı qismində indi Şimali və Cənubi Qafqaza bölünür. Bu model, fikrimizcə, iki əsas çatışmazlığa malikdir. Birincisi, o öz dövrünü artıq başa vurmuşdur, çünki ona həyat verən geosiyasi realıq – Rusiyanın Qafqazdakı inhisarçı hökmranlığı artıq mövcud deyildir. İkincisi, bu model Qafqazın tarixən təşəkkül tapmış sosial-iqtisadi, sosial-mədəni və etnik parametrlərinin yanlış inikası üzərində qurulmuşdur.

Söhbət ondan gedir ki, Türkiyənin şimal-şərq əyalətlərinin (Qars, Ərdəhan, Artvin, İqdir və b.) və İranın şimal-qərb əyalətlərinin (Cənubi Azərbaycan və Qərbi Azərbaycan ostanları) Qafqaz regionu hüduclarına daxil edilməməsi hesabına bu parametrlər əsassız olaraq daraldılır. Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalınadək həmin əyalətlər indi ənənəvi olaraq Qafqaz adlandırılan ərazilərlə uzun əsrlər boyu eyni bir sosial-iqtisadi və etno-mədəni areal təşkil etmişdir. İndinin özündə də həmin əyalətlərdə əsasən Qafqaz xalqları yaşayır. Bu isə onları (o cümlədən Rusiyanın

Qafqaz regionunu da, yəni Şimali Qafqazı) mənsub olduqları ölkələrin “Qafqaz” vilayətləri hesab etməyə əsas verir.

Bu konsepsiyanın təsdiqi üçün həm də o faktı göstərmək olar ki, hamı tərəfindən Qafqaz dövləti hesab olunan Ermənistan – Türkiyə və İranın yuxarıda göstərilən vilayətləri kimi – Böyük Qafqazdan kənarında yerləşir. İstər Ermənistan, istərsə də Türkiyənin şimal-şərq əyalətləri (Qars, İqdir, Ərdəhan və b.) Böyük Qafqazdan eyni uzaqlıqdadır və qismən Kiçik Qafqaz ərazisində yerləşir.

Deyilənlərə əsaslanaraq, Qafqaz regionunu aşağıdakı kimi strukturlaşdırmağı təklif etməyi mümkün sayırıq (*Исмаилов Э., 2002; İsmayılov and Kengerli, 2003*):³

1. **Mərkəzi Qafqaz.** Tərkibinə üç müstəqil dövlət – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan daxildir.
2. **Şimali Qafqaz.** Özünə Rusiyanın sərhədyanı muxtar qurumlarını daxil edir.
3. **Cənubi Qafqaz.** Azərbaycan və Gürcüstanla həmsərhəd olan Türkiyə vilayətlərindən (Cənub-Qərbi Qafqaz) və İranın şimal-qərbi ostanlarından (Cənub-Şərqi Qafqaz) ibarətdir.

Fikrimizcə, Qafqazın parametrlərinin müəyyənləşdirilməsi və onun sosial-iqtisadi məkanının bölünməsi ilə bağlı təklif olunan variant regiondakı müasir geosiyasi reallığı tam və dəqiq əks etdirir, regionun bütün tərkib ünsürlərini (ölkə, vilayət və muxtar qurumları) əhatə edir və bir sosial-mədəni məkan kimi Qafqazın tarixən təşəkkül tapmış səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərə alır.⁴ Bununla bərabər, Qafqaz regionunun Mərkəz, Şimal və Cənub hissələrinə bölünməsi Qafqazda inteqrasiya proseslərinin inkişafı üçün prinsipcə yeni, daha real yollar axtarıb tapmağa imkan verir.

1.4. Qafqazda iqtisadi inteqrasiyanın ilkin siyasi şərtləri

Deyildiyi kimi, Qafqaz sosial-iqtisadi məkanının parametrlərinin və strukturunun müəyyənləşdirilməsi üçün təklif olunan

metodologiya, ənənəvi yanaşmadan fərqli olaraq, yalnız postsovet məkanındakı əraziləri (Şimali Qafqazı və Zaqafqazıyanı) əhatə etməklə kifayətlənmir. Buraya, həmçinin, İrənin şimal-qərb və Türkiyənin şimal-şərq vilayətləri də daxil edilir. İlk baxışdan elə təsəvvür yarana bilər ki, bu yanaşma, regionun onsuz da son dərəcə mürəkkəb olan geosiyasi mənzərəsini daha da "ağırlaşdırır". Lakin əslində məsələnin məhz (və yalnız) belə qoyuluşu Qafqazın bütövlüyünü "çatışmayan elementlərlə" tamamlamağa imkan verir və bununla da, regionda (onun yeni anlamında) inteqrasiya proseslərinin dinamik, sabit və sistemli inkişafına nail olmaq üçün zəmin yaradır. Başqa sözlə desək, söhbət Qafqazın yeni bir inteqrasiya modelindən gedir. Mərkəzi Qafqazın müstəqil dövlətlərini (Azərbaycanı, Gürcüstanı və Ermənistanı) və üç digər regional ölkəni (İran, Rusiya və Türkiyəni) özündə birləşdirdiyinə görə, təklif etdiyimiz inteqrasiya modelini "3+3" modeli də adlandırmaq olar.

Qafqazın müasir geosiyasi mənzərəsinin təklif olunan model çərçivəsində qiymətləndirilməsi, bütövlükdə regionun inteqrasiyasının ilkin ictimai-siyasi şərtlərini daha daqiq müəyyənləşdirməyə, onun tərkib hissələri arasındakı əsas sosial-iqtisadi münasibətləri aydınlaşdırmağa imkan yaradır.

Qafqaz – bütöv bir sosial-iqtisadi məkan kimi – regional dövlətlərin (İrənin, Rusiyanın və Türkiyənin) xüsusi maraq dairəsinə həmişə daxil olmuşdur və indi də daxildir (məs.: *Аваков и Луков (ред.)*, 2000, 2002; *Каджаман*, 2004; *Наһаванди*, 1996). Bu dövlətlərin hər birinin regiondakı maraqları spesifikdir; onların hər biri Qafqazın bütövlüyünü özünəməxsus bir tərzdə başa düşür; Qafqazdakı dövlətlərin və muxtar dövlət qurumlarının inteqrasiyası prosesinə, bu prosesin inkişaf sürətinə öz siyasi-hüquqi və iqtisadi təsir vasitələri ilə nüfuz edir. Bununla yanaşı, nəzərə almaq lazımdır ki, regional dövlətlərin güc nisbəti dövrü olaraq həmişə dəyişmişdir, özü də, bir qayda olaraq, regionda hər dəfə onlardan yalnız biri hakimi-mütləq rolunu oynamışdır. Sonuncu belə "inhisarçı" Rusiya idi.

Müasir geosiyasi meyillər və üç keçmiş “Zaqafqaziya” respublikasının müstəqillik qazanması sayəsində hazırda ilk dəfə olaraq bölgədə elə bir vəziyyət yaranmışdır ki, bütün regional dövlətlər (ilk növbədə öz sərhədyanı vilayətlərinin iştirakı vasitəsilə) ümumqafqaz inteqrasiyasına eyni vaxtda qoşulmaq imkanına malikdir və bu imkanlar miqyas etibarilə də təxminən bərabərdir. Bu isə, nəticə etibarilə Qafqazın “nıfaq almasından”, yəni regional dövlətlərin maraqlarını toqquşduran bir məkandan, onların köklü mənafeələrinin uzlaşdırıla biləcəyi bir əraziyə çevrilməsi üçün, habelə Qafqazın özündəki münaqişə və problemlərin həllindən ötrü real şərait yaradır. Son nəticədə həm bütövlükdə regionun, həm də onun ayrılıqda götürülmüş hər bir hissəsinin əsas maraqlarının reallaşması ehtimalı əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlir.

Son iki onillik ərzində Qafqazdakı ən dərin dəyişikliklər Mərkəzi Qafqaz bölgəsində baş verdi. Müstəqil dövlətlər – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan – məhz burada meydana gəldi və möhkəmləndi. İndi suverenlik onlara imkan verir ki, öz geostrateji inkişaf istiqamətlərini özləri müstəqil surətdə müəyyənləşdirsinlər. Azərbaycan və Gürcüstan üçün xarici siyasətin prioritet istiqaməti Qərblə və Türkiyə ilə yaxınlaşmaqdır və onlar bu istiqamətdə az-çox uğurla irəliləyirlər. Ermənistan isə Rusiyaya meyilli olaraq qalır və eyni zamanda İranla yaxınlaşmaq siyasəti yürüdür. Beləliklə, Mərkəzi Qafqaz ölkələrinin geostrateji seçimləri arasında aşkar bir müxtəliflik mövcuddur. Bu amil regionda fərqli siyasi alyansların (Türkiyə-Azərbaycan-Gürcüstan və Rusiya-İran-Ermənistan) formalaşmasına təkan verir.⁵ Etnosiyasi konfliktlərin Mərkəzi Qafqazda indi olduğu qədər intensiv səviyyəyə çatması əhəmiyyətli bir dərəcədə məhz bununla şərtlənir: hazırda regionun iki dövləti – Azərbaycan və Ermənistan – müharibə vəziyyətindədir; Gürcüstanı isə separatçı hərəkatlar (Abxaziya və Cənubi Osetiya) daxildən sarsıtmaqdadır (məs.: *Дуахамудзе, 2002; Goguelivani, 2003; Darchiashvili, 2000*).

Azərbaycanın və Gürcüstanın geostrateji oriyentirlərinin ümumiliyini xüsusi vurğulayaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu

amil iki ölkə arasında iqtisadi və siyasi əlaqələrin möhkəmlənməsinə zəmin yaradır. Digər tərəfdən, Ermənistan Azərbaycana qarşı açıq-aşkar işğalçılıq siyasəti aparmaqdadır: məlum olduğu kimi, ötən əsrin 90-cı illərində Ermənistanın yerli əhalisi olan 200 min azərbaycanlı buradan vəhşilik və zorakılıqla deportasiya olunmuş, Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20 faizə qədəri Ermənistan tərəfindən işğal edilmişdir. Mərkəzi Qafqazda sosial-iqtisadi əlaqələrin pozulması, nəqliyyat-kommunikasiya xətlərinin dağılması əksər hallarda məhz bunun nəticəsidir.

İşin əslində, Azərbaycana qarşı yürütdüyü siyasət “sayəsində” Ermənistan özünü Mərkəzi Qafqazda gedən inteqrasiya proseslərindən təcrid edir. Məsələn, əlbəttə, təsadüfi deyil ki, Qafqaz ərazisindən keçən nəqliyyat arteriyaları Ermənistandan yan ötür. Üstəlik, Ermənistanın coğrafi mövqeyi elədir ki, Mərkəzi, Şimali və Cənubi Qafqaz arasında iqtisadi əlaqələr qurulması, prinsipcə, Ermənistansız da reallaşa bilər. Azərbaycanın Türkiyə, Rusiya və İranla ümumi sərhədlərə malik olması və Xəzərə çıxışı, Gürcüstanın isə Rusiya və Türkiyə ilə ümumi sərhədləri və Qara dənizə çıxışı həm bu ölkələrin öz arasında iqtisadi inteqrasiyaya, həm də bütövlükdə Qafqazın dünyanın digər regionları ilə iqtisadi əlaqələr qurmasına rəvac verir. Bu səbəbdəndir ki, nəqliyyat-kommunikasiya xətlərinin coğrafi yerləşməsi nöqtəyi-nəzərdən, Qafqazın global funksiyaları (bunlara bəzən “planetar funksiyalar” da deyirlər), praktik surətdə, Ermənistanın ümumregional inteqrasiyada iştirak edib-etməməsindən asılı olmayaraq da reallaşa bilər. Amma hər halda danılmaz faktdır ki, Ermənistanın ümumən qonşularına və ilk növbədə Azərbaycana qarşı apardığı siyasət regionda gərginliyin və qeyri-sabitliyin artmasına gətirib çıxarır.

Şimali və Cənubi Qafqazın ümumregional inteqrasiyada iştirakının sosial-siyasi şəraiti Mərkəzi Qafqazınkindən fərqlidir. Qafqazın bu hissələri Rusiyanın, Türkiyənin və İranın tərkibində olduğundan, ümumqafqaz inteqrasiya proseslərində müstəqil iştirak etmək imkanından məhrumdur. Buna görə də Mərkəzi Qafqaz ölkələri ilə münasibətlər qurarkən onlar öz dövlətlərinin siya-

səti və qanunvericiliyi ilə müəyyənləşən çərçivə daxilində fəaliyyət göstərirlər. Eyni zamanda, Şimali və Cənubi Qafqaz əraziləri öz siyasi statuslarına görə də fərqlənir. Belə ki, Şimali Qafqaz Rusiya Federasiyasının muxtar respublikalarından, Cənubi Qafqaz isə unitar dövlətlər olan Türkiyə və İranın tərkibindəki siyasi muxtariyyəti olmayan vilayətlərdən ibarətdir.

Odur ki, Şimali Qafqaz, Mərkəzi Qafqaz ölkələri ilə iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr qurmaq sahəsində nisbətən daha geniş siyasi-hüquqi imkanlara malikdir. Regionda inteqrasiya proseslərinin perspektivi baxımından, Cənubi Qafqazla müqayisədə Şimali Qafqaz daha bir üstünlüyə malikdir: yaxın keçmişdək o, Mərkəzi Qafqazla birlikdə SSRİ-nin vahid xalq təsərrüfatı kompleksinə daxil idi, indi isə Mərkəzi Qafqaz ölkələrinin də üzv olduğu MDB-nin tərkibindədir. Üstəlik, Cənubi Qafqaz, bir-biri ilə ənənəvi olaraq rəqabət aparən Türkiyə və İran arasındakı dövlət sərhədi ilə yarı bölünür ki, bu da öz növbəsində onun (Cənubi Qafqazın) şərq və qərb hissələrinin inteqrasiyası üçün müəyyən əngəllər törədir.

Lakin digər tərəfdən, Cənubi Qafqazdan fərqli olaraq, Şimali Qafqaz yüksək münafişəlilik və qeyri-sabitlik səviyyəsinə malik bir ərazidir. SSRİ-nin dağılması ilə burada yerli xalqların müstəqillik uğrunda hərəkətləri başlandı və bir sıra hallarda, təəssüf ki, etnosiyasi münaqişələrə çevrildi. Onlardan ən kəskinini bütün Şimali Qafqazda (qismən Mərkəzi Qafqazda da) sabitliyə pozucu təsir göstərən rus-çexen toqquşmasıdır. Bu münaqişənin fəsadları istər Şimali Qafqazın öz rayonları arasındakı, istərsə də onunla Mərkəzi Qafqaz arasındakı iqtisadi əlaqələrə və nəqliyyat-kommunikasiya xətlərinin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir.

Beləliklə, müasir Qafqazda cərəyan edən sosial-iqtisadi proseslərin təhlili göstərir ki, geosiyasi və sosial-iqtisadi xüsusiyyətləri baxımından, bu region yekcins bir məkan deyildir. Bu tədqiqatın mövzusu nöqtəyi-nəzərindən, Qafqazı səciyyələndirən əlamətlər aşağıdakılardır:

1. Ümumregional inteqrasiyada iştirak baxımından, regionu təşkil edən ərazi vahidləri fərqli siyasi-hüquqi

imkanlara malikdir (Mərkəzi Qafqazda – müstəqil dövlətlər, Şimalda – muxtar dövlətçilik qurumları, Cənubda – inzibati rayonlar).

2. Regionu təşkil edən ərazi vahidlərinin geostrateji seçimləri ciddi fərqlərə malikdir. Hazırda burada etnosiyasi münəfiçilik səviyyəsinin yüksək olması, regiondaxili iqtisadi əlaqələrin qırılması, informasiya məkanındakı və kommunikasiyalardakı pozuntular əhəmiyyətli bir dərəcədə məhz bununla bağlıdır.

Doğrudur, Qafqazdakı müasir vəziyyət ümumregional inteqrasiya üçün əlverişli deyil, amma buna baxmayaraq, gələcəyə baxışın ilkin çıxış nöqtəsi kimi biz onu qəbul edirik ki, bütün Qafqazın inteqrasiyası prinsipə mümkündür və hətta qaçılmazdır, çünki region xalqları arasında tarixən mövcud olan sosial-iqtisadi əlaqələr qarşılıqlı surətdə çulğashmış regional iqtisadiyyatın, ümumqafqaz dəyərlərinin və mentalitetinin formalaşmasına həmişə kömək etmişdir və bu, yerli xalqların maraqlarına tam uyğundur. Bundan əlavə, hazırda əksər Qafqaz dövlətlərində ictimai rəy regional inteqrasiya ideyasının üstünlüyünü qəbul etməkdədir. Qafqaz xalqlarının siyasi liderləri və ictimai xadimləri tərəfindən “Ümumi Qafqaz Evinin” formalaşması zərurəti haqqında söylənilənləri bunun təsdiqi kimi qəbul etmək olar.

Onu da nəzərdə tutmaq gərəkdir ki, bütöv Qafqazın inteqrasiyasının tarixi qaçılmazlığına və nəhəng potensial imkanlarına baxmayaraq, bu proses son dərəcə ziddiyyətli və mürəkkəbdir, və təbii ki, uzun bir müddət tələb edir. Onun aşağıdakı iki əsas tərkib hissəsini fərqləndirmək lazımdır:

- Mərkəzi Qafqaz ölkələrinin inteqrasiyası.
- Mövcud sərhədlərin dəyişməzliyi və bütün region dövlətlərinin suverenliyinin toxunulmazlığı şərti çərçivəsində Mərkəzi Qafqazın Şimali və Cənubi Qafqazla inteqrasiyası.

Müasir mərhələdə regiondakı gerçəklik məntiqi surətdə tələb edir ki, inteqrasiya münasibətləri ilkin mərhələdə Mərkəzi Qafqaz dövlətləri arasında yaradılsın (*Декларация, 1997*). Bu,

hər şeydən əvvəl, onunla şərtlənir ki, öz inkişaf strategiyalarını müstəqil şəkildə hazırlamaq və reallaşdırmaq gücündə olan Qafqaz dövlətləri məhz burada yerləşir. Üstəlik, region Şərqlə Qərbi və Şimalla Cənubu birləşdirən nəqliyyat arteriyaları sistemində “düyün nöqtəsi” olduğuna görə, dünya birliyi də Mərkəzi Qafqaz ölkələrinin dinc-yanaşı yaşamasında maraqlıdır.

Göstərilən məqamlar Mərkəzi Qafqaz ölkələrinə ümumregional inteqrasiyanın təşəbbüskarı kimi çıxış etmək imkanı verir. Ümumqafqaz inteqrasiyasına (yəni Mərkəzi Qafqazın Cənubi və Şimali Qafqazla inteqrasiyasına) gəldikdə isə, bu məqsədə çatmaq daha uzaq perspektivin işidir və yalnız o halda baş tuta bilər ki, inteqrasiya proseslərinə Rusiya, Türkiyə və İran da – özü də eyni vaxtda – cəlb edilsinlər.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ümumregional inteqrasiyanın “təşəbbüs özəyi” rolunu Mərkəzi Qafqaz oynayır. Bu mərhələnin öz içində də iki “alt mərhələ” vardır. Onların birincisi (yəni məntiqi və tarixi baxımdan ilkin olanı) Azərbaycan və Gürcüstan arasında inteqrasiyadır: vahid Qafqaz quruculuğundan ötrü möhkəm bir təməl yaradılmasına başlamaq üçün zəruri imkanlara yalnız bu dövlətlər malikdir. Həmin imkanlar aşağıdakı əsas amillərlə şərtlənir:

- Azərbaycan və gürcü xalqları bütün tarix boyu sülh şəraitində, millətlərarası münaqişələrsiz və hansısa dərin ziddiyyətlərə girmədən yaşamışlar; uzun əsrlər boyu Gürcüstanda azərbaycanlılar, Azərbaycanda isə gürcülər dinc və rahat yaşamışlar və indi də yaşamaqdadırlar.
- Azərbaycan və Gürcüstanın əsas təbii-coğrafi və sosial-demoqrafik parametrləri (ərazi, əhali və s.) təqribən eynidir.
- Azərbaycan və Gürcüstanın geosiyasi inkişaf strategiyaları eyni istiqamətlidir.
- Azərbaycan və Gürcüstan Xəzər dənizi ilə Qara dəniz arasında aparıcı nəqliyyat dəhlizidir (TRASEKA layihəsinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq, bu dəhlizin

əhəmiyyəti son dərəcə artmışdır və gələcəkdə daha da artacaqdır).

- Azərbaycan və Gürcüstan regional siyasi və iqtisadi ittifaqlarda birgə iştirak edirlər.
- Azərbaycan və Gürcüstan regional əhəmiyyətli layihələrin reallaşdırılmasında (ilk növbədə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin tikintisində və istismarında) birgə iştirak edirlər.
- Azərbaycanın və Gürcüstanın 1996-cı ildə birgə qəbul etdikləri “Qafqazda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq haqqında” Bəyannamə, bu ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr qurmağın və bunları daim dərinləşdirməyin möhkəm təməlidir.

Azərbaycan və Gürcüstan arasında inteqrasiyanın ilkin prioritet olduğunu həm də o fakt sübut edir ki, Mərkəzi Qafqazda inteqrasiya prosesləri – bəlli münaqişələrin mövcudluğuna baxmayaraq – məhz bu dövlətlərin getdikcə daha böyük vüsət alan əməkdaşlığı sayəsində (məs.: *Mollaazade, 1999*) güclənir. Azərbaycan və Gürcüstan arasında strateji partnyorluq münasibətləri belə bir münbit zəmində təşəkkül tapmaqdadır (*Papava, 1998, Papava and Gogatadze, 1998*). Bu isə iqtisadi inteqrasiya istiqamətində inkişafın obyektiv əsasını təşkil edir (*Panava, 2002; Papava, 2002b*).

II FƏSİL

QAFQAZDA İNTEQRASIYANIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

2.1. Əsas tarixi məqamlar

Qafqazın “bütöv” bir ərazi vahidi kimi idarə olunması sisteminin formalaşması qədim tarixə malikdir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə, başqa-başqa imperiyaların tərkibində böyük modifikasiyalardan keçərək, bu sistem hər dəfə əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış və imperiya sistemləri Qafqazdakı inteqrasiya prosesləri üzərində, təbii olaraq, öz izlərini qoymuşlar. Geniş anlamda, onlar (idarəetmə subyektləri olaraq) idarəetmə obyektini qismində çıxış edən Qafqaza qarşı “birləşdirici” rol oynamışlar. Belə təsirlər altında obyekt özü də bütövləşmişdir, hərçənd ki, ayrı-ayrı qısa tarixi müddətlərdə Qafqazın mərkəzləşdirilmiş qaydada idarə olunmasının kövrəkliyi özünü aşkarca büruzə vermişdir (bu mövzuya bir qədər sonra qayıdacağıq).

Deyilənləri əsaslandırmaq üçün kiçik bir tarixi ekskursə ehtiyac vardır. XVI əsrin əvvəlində Şimali Qafqazda bir sıra müstəqil dövlətçilik qurumları mövcud idi. Bunların arasında Avar xanlığı, Dağıstan şamxallığı və bəzi başqaları daha mühüm yer tuturdu (*Июмповский (ред.), 1988, с. 292-294*). XVI əsrin ortalarına yaxın bütün bu müstəqil feodal ölkələri – öz idarəetmə sistemlərini və yerli pullarını saxlamaqla – Osmanlı imperiyasının protektoratı altına düşdülər.

Mərkəzi Qafqazda vəziyyət bir qədər fərqli idi. XII əsrdən mövcud olan vahid Gürcüstan dövlətinin XV əsrdə dağılması nəticəsində (*СИЭ, 1963, с. 812-814*) Mərkəzi Qafqazın qərb hissəsində, nə az – nə çox, üç müstəqil çarlıq (İmeretiya, Kartli və

Kaxetiya) və bir knyazlıq (Samtsxe) yarandı. Mərkəzi Qafqazın şərq hissəsində isə IX əsrdə yaranmış qədim Azərbaycan dövləti – Şirvanşahlar son illərini yaşayırdı (*Vəlixanlı (red.)*, 1998, s. 296), Şəki əyaləti isə Azərbaycana aid ayrıca (müstəqil) dövlətçilik qurumu idi.

Cənubi Qafqaza gəldikdə, bu region iki böyük və güclü qonşu arasında – Səfəvilər və Osmanlı dövlətləri arasında bölüşdürülmüşdü.

Səfəvi şahları ilə Osmanlı sultanları arasında uzun müddət davam edən qarşıdurma bütövlükdə Qafqaz regionunda vəziyyətin kəskin surətdə dəyişməsinə gətirib çıxardı. Nəticədə, Qafqaz uğrunda rəqabət aparan tərəflər arasında 1555-ci ildə bağlanmış Amasya sülh müqaviləsinə görə, İmeretiya çarlığı (*CHƏ*, 1969, c. 804) və Samtsxe knyazlığı (*CHƏ*, 1969, c. 524) iki əsrdən uzun bir müddətə Osmanlı imperiyasının tabeliyinə keçdi. Samtsxe-Saatabaqo knyazlığı ərazisində Osmanlılar 1628-ci ildə Axaltsix paşalığını yaratdılar (*Бердзенишвили (ред.)*, 1961, c. 142). Eyni zamanda Mərkəzi Qafqazın bütün şərq hissəsi, o cümlədən Kartli və Kaxetiya gürcü çarlıqları, artıq dağılmış Şirvanşahlar dövlətinin (1538-ci ildə ləğv olunmuşdur) və Şəki feodal mülkünün (1551-ci ildə ləğv olunmuşdur) əraziləri Səfəvilər dövlətinin tabeliyində idi. Göstərilən torpaqlar üç bəylərbəyliyi-nin (Şirvan, Qarabağ və Çuxur Sədd) tərkibinə daxil oldu. Səfəvilər, cənubi Qafqazın özlərinə aid hissəsində (cənub-şərqi Qafqazda) Azərbaycan (Təbriz) bəylərbəyliyi yaratdılar. Burada idarəetmə şah sarayının ciddi nəzarəti altında idi və səfəvi valyutası – abbası (abaz) işlənirdi.

Şimali Qafqazın dağlıq hissəsindəki, həmçinin Mərkəzi və Cənubi Qafqazın qərb hissələrindəki Osmanlı dövlətinin güclü təsirinə məruz qalan, ən əsası isə onun tərkibinə daxil olan ərazilərdə, təbii ki, Osmanlı idarəetmə sistemi yayılmışdı. Bu yerlərdə vahid Osmanlı valyutası – piastr (quruş) işlənirdi.

Qafqaz regionunda belə vəziyyət bu və ya digər tərəfin (osmanlıların və səfəvilərin) xeyrinə bəzi xırda dəyişikliklərlə ta XVIII əsrin birinci rübünədək – Rusiya imperiyasının Qafqaz

uğrunda fəal mübarizəyə qoşulduğu dövrədək davam etdi (məs.: *Breyfogle, 2005*). Hələ Şimali və Mərkəzi Qafqazda öz hökmranlığını tam təsdiqləyənə qədər, rus çarizmi regionda məqsədyönlü və ardıcıl surətdə yeni inzibati-ərazi quruluşu formalaşdırmağa başladı. İşin məğzi regionda rus idarəetmə modelinin və ərazi bölgüsünün yeni prinsiplərinin tətbiqində, Qafqazın keçmiş müstəqil dövlətçilik qurumları ilə yeni tipli qarşılıqlı münasibətlər qurmaqda idi. 1844-cü ilin əvvəli üçün Rusiya imperiyası, işğal etdiyi diyarda, ilk dəfə olaraq, vahid idarəetmə sistemi – Qafqaz canişinliyini yaratdı. Quberniyalar, vilayətlər və mahallar təşkil olundu ki, bunlara da rus məmurları rəhbərlik edirdi. Şimali və Mərkəzi Qafqazın bütün sosial-iqtisadi həyatını əlaqələndirən və onun üzərində nəzarət funksiyasını həyata keçirən mərkəzi orqanın başında çar canişini dururdu.¹ Onun daimi iqamətgahı Tiflis şəhərində yerləşirdi (Gürcüstanın paytaxtı Tbilisinin adı rus tələffüzünə uyğunlaşdırılaraq, beləcə dəyişdirilmişdi). Beləliklə, Qafqazda (daha dəqiqi – onun şimal və mərkəz hissələrində) ilk vahid rus inzibati idarəetmə sistemi tətbiq olundu. Zəbt etdiyi Qafqazda çarizm fəal surətdə həm də öz valyutasını – rublu işlətməyə başladı.

1846-cı ildə çar hökuməti – öz siyasi kursuna uyğun olaraq – Qafqazda inzibati islahat həyata keçirdi. Mərkəzi Qafqazda altı quberniya – Şamaxı (1859-cu ildən etibarən – Bakı), Tiflis, Kutaisi, İrəvan, Yelizavetpol və Qara dəniz quberniyaları yaradıldı. Bundan bir qədər əvvəl (1844-cü ildə) Şeyx Şamilin fəallaşması ilə əlaqədar, Çar-Balakən vilayəti eyni adlı hərbi dairəyə çevrilmiş və onun rəisinə qubernator səlahiyyətləri verilmişdi. Şimali Qafqazda – artıq mövcud olan Həştərxan quberniyasına əlavə olaraq – 1846-1847-ci illərdə Dərbənd və Stavropol quberniyaları yaradıldı (bax: cədvəl 2.1).

Qafqazdakı yerli dövlətçilik qurumlarının hələ saxladıkları “müstəqillik qalıqlarını” çar hakimiyyəti tamamilə ləğv etdi. Belə ki, XIX əsrin 60-cı illərində Dağıstan xanlıqları (Küri, Mextuli, Avar) və şamxallıq ləğv olundu. Mərkəzi Qafqazda isə Abxaziya (Abxzeti), Miqreliya (Sameqrelo) və Svanetiya (Svanetti) öz

muxtariyyətlərinin qalıqlarından elə həmin illərdəcə məhrum oldular (*Гарундашвили и Жордания (ред.)*, 1990, сс. 165, 167-168).

XIX əsrin ortalarında Cənubi Qafqazın həm qərb, həm də şərq hissələrində – Osmanlı dövləti tərkibindəki Qars paşalığı və İranın tərkibindəki Azərbaycan (Təbriz) bəylərbəyliyi də daxil olmaqla – müvafiq hökmran dövlətlərin idarəetmə sistemləri və valyutaları əvvəlki təbəqəyə göstərirdi.

Rusiya imperiyasının Osmanlı dövlətinə qarşı qalibiyyətli müharibəsindən sonra Qars paşalığı (cənub-qərbi Qafqaz) 1878-ci ildə çar hakimiyyətinin nəzarəti altına keçdi. Burada Qafqaz canişinliyi tərkibində Qars vilayəti yaradıldı, Rusiya idarəetmə sistemi bərqərar oldu və rus rublu dövriyyəyə buraxıldı.

Beləliklə, 1878-ci ildən etibarən, demək olar ki, bütün Qafqaz, yəni istər Şimali və Mərkəzi, istərsə də Cənubi Qafqaz (İranın tərkibində olan cənub-qərb hissəsindən savayı), Rusiya imperiyasının sosial-iqtisadi məkanına birləşdirildi və vahid, bütöv bir sosial-iqtisadi və maliyyə-institusional sistem kimi – Qafqaz canişinliyi şəklində fəaliyyət göstərməyə başladı.

Yalnız 1917-ci ilin fevralında Rusiya imperiyasının dağılması ilə Qafqazda canişinlik ləğv olundu. 1918-ci ildən etibarən isə bu diyarda müstəqil respublikalar, habelə müəyyən dövlət atributlarına malik olan inteqrasiya edilmiş ərazi qurumları yarandı.

Belə ki, Şimali Qafqazın dağətəyi hissəsində Don, Tersk, Kuban və Qara dəniz sovet respublikaları və b. yaradıldı və bir müddət mövcud oldu (məs.: *СНЭ*, 1964, с. 305; 1965, с. 241; 1975, сс. 199-201). 1918-ci ildə bu yeni dövlətçilik subyektlərinin bir qismi (Kuban-Qara dəniz, Tersk və Stavropol sovet respublikaları) Şimali Qafqaz sovet respublikasının tərkibində birləşdirildi (məs.: *СНЭ*, 1969, с. 671).

**Qafqazın Rusiya imperiyası tərkibində inzibati-ərazi
bölgüsü: 1721-1971 - ci illər**

Quberniyalar		Vilayətlər		Mahallar	
Adı	İllər	Adı	İllər	Adı	İllər
ŞİMALI QAFQAZ					
Həştərxan	1715-1785, 1796	Həştərxan	1785-1796		
Qafqaz	1785-1822	Qafqaz	1822-1847		
Stavropol	1847-1917				
Dərbənd	1846-1860	Dağıstan "Don ordusu vilayəti" Tersk Kuban	1860-1917 1786-1917 1806-1917 1860-1920		
Qara dəniz	1896-1917			Qara dəniz	1867
MƏRKƏZİ QAFQAZ					
Gürcüstan					
Gürcüstan	1801				
Gürcüstan-İmeretiya	1841-1846				
Tiflis	1846-1917				
Kutaisi	1846-1917				
		Batumi	1878-1917	Suxumi	1866-1917
Azərbaycan					
Şamaxı	1846-1859	Xəzər (Dərbənddən Astara kimi)	1722-1735		
İrəvan	1850-1917	Car-Balakən	1830-1844	Car-Balakən Zaqatala	1844-1860 1860-1917
Bakı	1859-1917	Xəzər (Şimali Azərbaycan)	1840-1846		
Yelizavetpol	1868-1917				
CƏNUBİ QAFQAZ					
Cənub-Qərbi Qafqaz					
		Qars	1878-1917		
		Axaltsix	1828-1917		
Cənub-Şərqi Qafqaz					
		Xəzər (Astaradan Rəştəyə)	1722-1732		

Mərkəzi Qafqazdakı vəziyyət də təxminən eyni idi. Burada keçmiş “Zaqafqaziya” quberniyalarının birləşdirilməsi əsasında Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası (ZDFR) yaradıldı (məs.: *Алиев Иг. (ред.), 1995, сс. 350-351; Бердзенишвили (ред.), 1961, сс. 294-297; Нерсисян (ред.), 1980, сс. 280-281*). Lakin o çox yaşaya bilmədi: bir aydan bir qədər artıq ömür sürmüş bu federasiya üç müstəqil dövlətə parçalandı. Azərbaycan Demokratik Respublikası (məs.: *Документы, 1998*), Ararat Respublikası (məs.: *Саркисян, Худавердян и Юзбашян, 1998, сс. 217-234*) və Gürcüstan Demokratik Respublikası (məs.: *Документы, 1919, сс. 332-338*) belə təşəkkül tapdı.

Cənubi Qafqazda da bənzər mənzərə müşahidə edilirdi. Onun qərbində Cənub-Qərbi Qafqaz (Qars) Respublikası və Araz-Türk Respublikası, şərqində isə Azadistan Respublikası və Sovet Gilan Respublikası meydana gəldi.

Ötən əsrin 20-ci illərində Rusiya, Türkiyə və İranın regiondakı mövqeləri möhkəmləndikdən sonra, onların hökumətləri Şimali, Mərkəzi və Cənubi Qafqazdakı müstəqil dövlətlərin ləğvinə yönələn “razılaşdırılmış” siyasət həyata keçirməyə başladılar. Tədriclə Qafqazın bütün müstəqil dövlətlərinin mövcudluğuna son qoyuldu. İranda və Türkiyədə onlar həmin ölkələrin inzibati-ərazi vahidlərinə (müvafiq olaraq – ostanlara və vilayətlərə) çevrildilər. Keçmiş Rusiya imperiyası ərazisində (Şimali və Mərkəzi Qafqazda) əvvəlcə sovet respublikaları (yeni sosialist prinsipləri əsasında) yaradıldı. Bir qədər sonra isə onlar öz ümumregional maliyyə-institusional idarəetmə sistemləri və valyutası olan daha böyük tərtibli dövlətçilik qurumlarında birləşdirildilər: Şimali Qafqazda Dağlılar Muxtar Sovet Sosialist Respublikası (DMSSR), Mərkəzi Qafqazda isə Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (ZSFSR) quruldu.

SSRİ-də sosial-iqtisadi proseslərin idarə olunması sistemi inkişaf etdikcə, həmin inteqrə edilmiş dövlətçilik qurumları və onların ümumregional partiya-hüquqi və maliyyə-iqtisadi institutları, müvafiq olaraq, 1924-cü və 1936-cı illərdə ləğv edildi.

Bununla belə əsas ümumregional idarəetmə institutları ömrünü davam etdirdi: hərbi-strateji və siyasi sahədə – Zaqafqaziya və Şimali Qafqaz Hərbi və Sərhəd dairələri, Zaqafqaziya və Şimali Qafqaz dəmiryolu, Zaqafqaziya və Şimali Qafqaz enerji sistemi, Zaqafqaziya Ali Partiya Məktəbi və digər bu kimi qurumlar, iqtisadi sahədə – iqtisadiyyatın mərkəzi (ümumittifaq) dövlət idarəetmə orqanlarındakı müvafiq qurumlar (adətən bunlar Zaqafqaziya və Şimali Qafqaz iqtisadi rayonlarının bütöv regionlar kimi idarə edilməsi ilə bağlı olurdu) 1991-ci ildə SSRİ dağılanadək fəaliyyət göstərdi.

* * *

Beləliklə, son beş əsr ərzində Qafqaz müxtəlif imperiya (Osmanlı, Səfəvilər, İran, Rusiya və Rusiya-Sovet) idarəetmə sistemləri içərisində yerdəyişmələrə məruz qalmışdır. Ayrı-ayrı dövrlərdə, demək olar ki, bütün Qafqazı öz ərazisinə çevirən Rusiya imperiyasının Qafqaz canişinliyi formasında qurduğu idarəetmə sistemi bunların arasında öz tamlığı və bütövlüyü ilə fərqlənirdi. “Rusiya Qafqazı”na təkcə cənub-şərq subregionu aid deyildi, hərçənd onun da Xəzəryanı hissəsi – Gilan – 1722-1732-ci illərdə Rusiyanın Xəzər vilayətinin tərkibinə daxil idi.

XX əsrin 90-cı illərində Mərkəzi Qafqazda müstəqil respublikaların təşəkkül tapması ilə Sovet Qafqazının vahid sosial-siyasi və iqtisadi məkanı parçalandı və yeni yaranmış hər ölkə öz səciyyəvi xüsusiyyətlərini əsas götürərək, öz siyasi-hüquqi və maliyyə-iqtisadi institutlarını qurmağa başladı. Bu, öz növbəsində, bütövlükdə regionun sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək naminə institusional quruculuq sahəsində atılan addımların uzlaşdırılmasını tələb edir.

Mərkəzi Qafqazdan fərqli olaraq, Şimali Qafqaz (Şimali Qafqaz iqtisadi rayonu), Sovet dövründə olduğu kimi, vahid siyasi və iqtisadi məkan qismində qalmaqda davam etdi. 2001-ci ildə o, Rusiya Federasiyasının elə həmin vaxt yaradılmış Cənub Federal Dairəsinin (RF CFD) tərkibinə daxil edildi. Bu həm də o deməkdir ki, indi Şimali Qafqaz Rusiyanın digər cənub rayonları

ilə daha sıx inteqrasiya əlaqələrinə girir və yaxın gələcəkdə bu meyl, güman ki, getdikcə güclənəcəkdir, halbuki, yaxın keçmiş qədər (hər halda sovet dövründə) Şimali Qafqazın iqtisadiyyatı Zaqafqaziya iqtisadi rayonu ilə daha sıx bağlı idi.

Cənubi Qafqazın dövlət mənsubiyyəti dəyişməz qalmaqdadır: Cənub-Qərbi Qafqazda Türkiyə Cümhuriyyətinin, Cənub-Şərqi Qafqazda isə İran İslam Respublikasının idarəetmə sistemləri və valyutaları öz qüvvəsini saxlamaqdadır.

Son iki əsr ərzində Qafqazdakı inteqrasiya prosesləri, əsas etibarilə, Rusiya (1785-1822-ci illərdə – Şimali Qafqazda mərkəzi Yekaterinoqrاد olmaqla Qafqaz canişinliyi; 1844-1917-ci illərdə buraya ardıcılıqla Şimali, Mərkəzi və Cənub-Qərbi Qafqaz əlavə edildi, mərkəz isə Tiflis şəhərinə keçirildi) və Rusiya-Sovet imperiyaları (1920-1924-cü illərdə – DMSSR; 1922-1936-cı illərdə isə – ZSFSR) tərəfindən formalaşdırılmış və idarə olunmuşdur.

Bundan əlavə, sovet dövründə “Mərkəz” (Moskva) siyasi-iqtisadi idarəetmə prinsipindən partiya-iqtisadi idarəetmə prinsipinə keçərək, Sov.İKP MK-nın Zaqafqaziya üzrə bürosunu yaratdı və bu “fəlsəfəyə” müvafiq olaraq, SSRİ-nin vahid xalq təsərrüfatı kompleksi tərkibində Zaqafqaziya iqtisadi rayonunu, Rusiya Federasiyasında isə Şimali Qafqaz iqtisadi rayonunu formalaşdırdı (1954-1991-ci illər). SSRİ-nin sərt mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sisteminin yol verdiyi çərçivədə bu iqtisadi rayonlar müəyyən dərəcədə regional təsərrüfat müstəqilliyinə malik idi. 1844-cü ildən 1917-ci ilədək Şimali, Mərkəzi və 1878-ci ildən Cənub-Qərbi Qafqaz – Rusiya imperiyası Qafqaz canişinliyinin tərkibində – vahid ümumregional mərkəzdən Qafqaz çar canişini və onun Tiflis şəhərində yerləşən aparatı tərəfindən idarə olunurdu. Sovet imperiyası dövründə Şimali Qafqazla (Dağıllar MSSR və Dağıstan MSSR, sonradan isə – Şimali Qafqaz iqtisadi rayonu) Mərkəzi Qafqazın (ZSFSR, Zaqafqaziya iqtisadi rayonu, Sov.İKP MK-nın Zaqafqaziya üzrə bürosu) idarəetmə sistemləri ayrı-ayrı idi və Moskva tərəfindən əlaqələndirilirdi.

Bütün bunlarla bərabər, xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz xalqları, müstəqil olduqları dövrlərdə də inteqrasiya olunmuş vahid dövlətçilik qurumları və müvafiq olaraq, ümumregional maliyyə-iqtisadi və hüquqi idarəetmə institutları yaratmışdılar. Buna misal olaraq, Şimali Qafqazda Şeyx Şamilin qurduğu İmaməti (1835-1856-cı illər) və Dağlılar Respublikasını (1920-1924-cü illər), Mərkəzi Qafqazda isə – Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasını (1918-ci ilin apreli) göstərmək mümkündür.

Beləliklə, Qafqazın sosial-siyasi və iqtisadi həyatına qısa tarixi ekskurs göstərir ki, onun ziddiyyətli hadisə və proseslərlə dolu keçmişinə baxmayaraq, zaman-zaman burada inteqrasiyalaşmış dövlətçilik qurumları (idarəetmə sistemləri) formalaşmışdır. Belə hallar Qafqazın yerli xalqlarının həm müstəqilliyi dövründə, həm də müxtəlif imperiyaların idarəetmə sistemləri tərkibində olduqları dövrlərdə müşahidə edilir ki, bu da regional inteqrasiyaya doğru obyektiv bir meylin mövcudluğundan xəbər verir.

2.2. Qafqazda inteqrasiyanın müasir vəziyyəti

Qafqazda gedən müasir inteqrasiya proseslərinin təhlilinə keçməzdən əvvəl “inteqrasiya” termininin mənasını dəqiqləşdirmək üçün kiçik bir haşiyə çıxmağa ehtiyac vardır. Məsələn ondadır ki, indi geniş yayılmış bu terminlə çox vaxt müxtəlif, bir-birindən ciddi surətdə fərqlənən proseslər ifadə olunur.

Əvvələn, inteqrasiya dedikdə ümumdünya səviyyəsində baş verən əməkdaşlıq proseslərini nəzərdə tuturlar (məsələn, bu və ya digər bir ölkənin, yaxud ölkələrin qlobal maliyyə sistemində inteqrasiyası; dünyanın ayrı-ayrı regionlarındakı bazarların inteqrasiyası; ayrı-ayrı qitələr, məsələn, Avropa ilə Amerika arasında inteqrasiya). Terminin ikinci anlamı müstəqil dövlətlər arasındakı regional inteqrasiyadır (Avropa İttifaqını, NAFTA-nı, ACEAN-ı və bir sıra digər regional birlikləri buna nümunə gös-

tərmək mümkündür). Bu, inteqrasiya məfhumunun ən oturuşmuş təfsiri sayıla bilər. Üçüncüsü, son vaxtlar tez-tez eyni bir dövlətin müxtəlif vilayətləri, yaxud bazarları arasında inteqrasiya barəsində də danışırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda sadalanan üç proses tamamilə fərqli təbiətə malikdir və onların hərəsi özünəməxsus qanunauyğunluqlar əsasında inkişaf edir. Bu kitabda söhbət inteqrasiyanın ilkin və ən geniş yayılmış anlamından – ayrı-ayrı dövlətlər arasındakı regional inteqrasiyadan gedəcəkdir. Bu zaman iqtisadi inteqrasiyanı xüsusi vurğulamaq lazımdır. İqtisadi inteqrasiya dedikdə adətən ayrı-ayrı ölkələr arasında iqtisadi əməkdaşlığın keyfiyyətə ən yüksək dərəcəsini – təkrar istehsal proseslərinin qarşılıqlı surətdə uzlaşdırılmış bir tərzdə həyata keçirilməsini nəzərdə tuturlar. Ölkələr bir-biri ilə iqtisadi münasibətləri azad bazar prinsipləri əsasında qurduğu şəraitdə dövlətlərəarası kooperasiya və mübadilənin onların arasında razılaşıdırılmış bir qaydada – amma heç birinin dövlət müstəqilliyinə xələl gətirmədən – inkişafı, şübhəsiz, böyük əhəmiyyət kəsb edir.

XX-XXI əsrlərin ayrıcında Mərkəzi Qafqaz respublikaları – məhz dövlət müstəqilliyi qazanmaları sayəsində – bir daha imkan əldə etdilər ki, həm bütövlükdə regionun, həm də onun ayrı-ayrılıqda götürülmüş hər bir subyektinin köklü inkişaf maraqlarına cavab verən vahid iqtisadi birlikdə inteqrasiya olunsunlar. Bu imkan yalnız o halda gerçəkləşə bilər ki, Qafqazın inteqrasiyası üzrə realistik (əlçatan) bir model işlənib hazırlansın.

XVIII-XX əsrlərdə Qafqazın idarəolunma sistemində baş verən dəyişikliklərin qısa tarixi icmalından görüldüyü kimi, region xalqları, istər müstəqil olduqları, istərsə də bölgədə əsas güc mərkəzləri kimi çıxış edən dövlətlərdən asılı qaldıqları dövrlərdə, həmişə bu və ya digər dərəcədə inteqrasiyaya can atmışlar. Nəticədə öz ümumi idarəetmə strukturlarına və maliyyə-iqtisadi institutlarına, habelə vahid valyutasına malik olan müxtəlif tipli inteqrasiyalaşmış (yəni iki və ya daha çox dövlətçilik məkanının birləşməsindən yaranmış) dövlətçilik qurumları formalaşmışdır. Bu inteqrasiyalaşmış dövlətçilik qurumları, əsas etibarilə, Rusi-

yanın geosiyasi məkanında – Şimali və Mərkəzi Qafqazda təşəkkül tapmışdır.

Müəyyən hissələri həm qabaqlar, həm də indi Türkiyə və İranın tərkibində olan Cənubi Qafqaza gəldikdə isə, burada yetərinə müstəqil olan dövlətçilik qurumları yaranmadığından onların Qafqaza bilavasitə və davamlı inteqrasiyası qeyri-mümkün idi. Lakin həmin ərazilərdə də, dövrü olaraq müstəqil dövlətçilik qurumları təşəkkül tapmışdır və bunlar ya Qafqazdakı müstəqil siyasi subyektlərlə əlaqələr qurmuş, ya da – Qafqazın əsas hissəsinin Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olduğu zamanlarda – onun sosial-siyasi və iqtisadi həyatına cəlb edilmişlər.

Keçmiş Sovet İttifaqında hökm sürən siyasi prinsiplərə uyğun olaraq, dünyanın başqa ölkə və regionları kimi, Cənubi Qafqaz da SSRİ dağılanadək “dəmir pərdə” arxasında saxlanılırdı. Elə bu səbəbdən də, inteqrasiya prosesləri, əsas etibarilə, Şimali və Mərkəzi Qafqaz arasında gedirdi, Qafqazın cənub hissəsi isə ümumqafqaz inteqrasiyasından kənar qalırdı. Eyni fikri Cənubi Qafqazın qərb və şərq hissələrinin (yəni Cənub-Qərbi və Cənub-Şərqi Qafqazın) öz aralarındakı inteqrasiya prosesləri haqqında da söyləmək olar.

Hazırda Şimali Qafqaz səkkiz respublikadan (Adıgey, Dağıstan, İnuşetiya, Çeçenistan, Kabarda-Balkar, Qaraçay-Çərkəz, Şimali Osetiya-Alaniya, Kalmık) və daha dörd inzibati vahiddən (Krasnodar, Stavropol, Rostov və Həştərxan vilayətləri) ibarətdir və Rusiya Federasiyasının Cənub Federal Dairəsinə daxildir.² SSRİ dövründə olduğu kimi, Şimali Qafqaz ərazisində indi də vahid valyuta – rubl dövriyyədədir; regional inteqrasiyanın vahid təşkilati-hüquqi institutları və maliyyə-kredit mexanizmləri fəaliyyət göstərməkdə davam edir.

Mərkəzi Qafqazda isə – burada yaranmış yeni geosiyasi realıq sayəsində – hər bir dövlətçilik subyektini digərləri ilə öz maliyyə-institusional əlaqələrini müstəqil şəkildə qurur, həm də bu zaman onların asılılıq dərəcəsi müxtəlif olduğu kimi, ölkələr arasında təşəkkül tapan münasibətlər də fərqlidir.

Müstəqillik qazandıqdan sonra Mərkəzi Qafqaz respublikaları bir sıra regional birliklərə – İƏT, MDB, QİƏT, GÖUAM (sonralar – GUAM) və digərlərinə daxil olmuşlar, lakin hələlik bu onlara əhəmiyyətli bir fayda gətirməmişdir. Fikrimizcə, belə vəziyyət obyektiv səbəblərlə bağlıdır. Bu səbəblərdən biri həmin birliklərin çox siyasiləşməsi, digəri isə onların təzə yaranması və bu səbəbdən də yeni şəraitdə əməkdaşlıq təcrübəsinə malik olmamasıdır. Məsələn, İƏT – bir növ həmrəylik nümayişi üçün bir araya gəlmiş müsəlman dövlətləri “klubudur” və böyük bir regionun rəngarəng təmayüllü – islamçı Əfqanıstandan tutmuş dünyəvi Azərbaycanadək – ölkələrini birləşdirir. Bu ölkələrin məqsədləri, davranışlarının prinsipləri, metod və formaları arasındakı fərqlər çox dərin və regional birlik subyektlərinin iqtisadi inkişaf istiqamətlərinə və artım sürətlərinə, şübhəsiz ki, müəyyənədiçi təsir göstərir.

Keçmiş SSRİ iqtisadi məkanında da regional inteqrasiya birliklərinin formalaşması istiqamətində müəyyən addımlar atılır, amma tam bir sıra obyektiv səbəblər üzündən hələlik onlar da bəslənilən ümidləri doğrultmur. 1991-ci ildə MDB yaradılarkən araya çıxan siyasi səciyyəli çətinliklər buna əyani sübutdur. Bundan əlavə, hazırda MDB dövlətləri arasında 27 tarif və 200-ə yaxın qeyri-tarif gömrük məhdudiyətləri tətbiq olunur ki, bunları gələcək on il ərzində tədricən aradan qaldırmaq nəzərdə tutulur. GUAM-ın qarşısında qoyulmuş iqtisadi məqsədlərin reallaşması da ləng gedir. QİƏT üzvü olan ölkələr arasında əməkdaşlıq daha fəal inkişaf edir. Qeyd etmək lazımdır ki, İƏT və GUAM-da Mərkəzi Qafqaz ölkələrindən yalnız Azərbaycan və Gürcüstan, Avro-Asiya iqtisadi birliyində (AAİB) isə ancaq Ermənistan – o da müşahidəçi qismində – iştirak edir. Qalan regional birliklərdə (MDB, QİƏT) bu ölkələr bir yerdə iştirak edirlər (cədvəl 2.2).

**Mərkəzi Qafqaz ölkələrinin
regional birliklərdə iştirakı**

Birliklər Ölkələr	MDB	AAİB	QİƏT	GUAM	İƏT
Azərbaycan	+	-	+	+	+
Gürcüstan	+	-	+	+	-
Ermənistan	+	+	+	-	-

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəlində qonşu dövlətlərlə xarici ticarəti genişləndirmək imkanları bu regional birliklərin formalaşmasının sürətlənməsinə təkan verdi. Mərkəzi Qafqaz ölkələrində elə təsəvvür yaranmışdı ki, bu əməkdaşlıqdan daha böyük fayda götürməkdən ötrü onlar öz iqtisadiyyatlarının “çatışmayan” sahələrinə (bunların ən rentabellilərinə) malik olan dövlətlərlə inteqrasiyaya üstünlük verməli və beləliklə də iqtisadiyyatların bir-birini tamamlamasına nail olmalı, inteqrasiya prosesinə əngəl törədən tarif məhdudiyyətlərini əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salmalı və eyni zamanda yumşaq regional preferensiyalar (gü-zəştlər) sistemi tətbiq etməlidirlər. Prinsip etibarilə bu, kifayət qədər məntiqli bir yanaşma idi, lakin əməli iş gələndə regional birliklərin subyektləri onu əsas götürmürdülər. Odur ki, əldə edilən nəticələr də çox zəif oldu.

Tipik bir nümunə qismində Rustavi metallurgiya kombinatının təkrarən istismara buraxılması planını göstərmək olar. Sovet dövründə bu müəssisə hər il milyonlarla ton polad və çuqun istehsal edirdi, istehsal üçün zəruri olan xammal (dəmir filizi) isə Azərbaycan şəhəri Daşkəsəndən gətirilirdi. Amma ciddi bir sər-mayəçi cəlb etmək cəhdlərinin uğursuzluğu üzündən bu güclü kombinat, uzun müddətdir ki, fəaliyyət göstərmir. Bu və buna

oxşar digər hallar Gürcüstan və Azərbaycan arasında iqtisadi inteqrasiya proseslərinin bərpasını müəyyən dərəcədə əngəlləyir.

İdarəetmə sistemlərinin inteqrasiya səviyyəsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada söyləmək mümkündür ki, regionda mövcud olan inteqrasiya birlikləri arasında MDB ən yüksək dərəcədə formalaşmışdır, GUAM isə prosesin yalnız ilkin mərhələsini yaşayır. Bununla yanaşı, onu da diqqətdə saxlamaq lazımdır ki, inteqrasiyanın faydalılığı təkcə xarici ticarət siyasəti sahəsindəki tədbirlərlə deyil, həm də infrastrukturun və xidmət sektorunun təkmilləşdirilməsi üzrə birgə səylərlə müəyyənləşir. Məsələn, QİƏT və İƏT kimi regional birliklər güclü bank strukturlarına malikdir, halbuki MDB-də və GUAM-da vahid dövlətlərarası bank yaradılması sahəsində cəhdlər hələ indi-indi göstərilir.

* * *

XX əsrdə dünyada iqtisadi mübadilənin beynəlxalq tənzimləmə sistemi formalaşmışdır.³ Hazırda bu mübadilənin həyata keçirilməsinin norma və qaydaları BVF, DB, ÜTT və bu kimi başqa ixtisaslaşmış beynəlxalq institutlar çərçivəsində çoxtərəfli razılaşmalar əsasında müəyyənləşdirilir. Hər üç Qafqaz ölkəsi BVF-in və DB-nin üzvüdür və bu təşkilatlarla bilavasitə əməkdaşlıq edir. Bütövlükdə beynəlxalq maliyyə institutları (BMİ) tərəfindən Mərkəzi Qafqaz respublikalarına ayrılan kreditlərin ümumi həcmində həmin qurumların xüsusi çəkisi, müvafiq olaraq, 33,9 və 56,2 faiz təşkil edir.

Aşağıdakı cədvəldə toplanmış məlumatlardan görüldüyü kimi, 1995-2003-cü illər ərzində DB Azərbaycana 544,8 mln. ABŞ dolları (bu təşkilatın Mərkəzi Qafqaz üzrə ümumi göstəricisinin 33,0 faizi həcmində), BVF isə 486,3 mln. ABŞ dolları (48,9 faiz) məbləğində kredit ayırmışdır (cədvəl 2.3). Eyni dövrdə Dünya Bankı Gürcüstana 511,1 mln. ABŞ dolları (31,0 faiz), Beynəlxalq Valyuta Fondu isə 304,1 mln. ABŞ dolları (30,6 faiz) həcmində kredit vermişdir. Ermənistan üzrə bu rəqəmlər, müvafiq olaraq, 593,0 mln. ABŞ dolları (36,0 faiz) və 203,7 mln. ABŞ

dollarına (20,5 faiz) bərabərdir. Adı çəkilən maliyyə institutları Mərkəzi Qafqaz ölkələrinə kredit ayrılmasında üstün yer tuturlar. BMİ tərəfindən ayrılan bütün kreditlər arasında onların payına Azərbaycanda, müvafiq olaraq, 43,7 və 39,0 faiz, Gürcüstanda – 59,6 və 35,5 faiz, Ermənistanda isə – 71,4 və 24,5 faiz düşür.

Cədvəl 2.3

**Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının
Mərkəzi Qafqaz ölkələrinə ayırdığı kreditlər
(01.07.2003-cü ilə)**

Ölkələr Kredi- torlar	Azərbaycan		Gürcüstan		Ermənistan		Cəmi	
	mln. ABŞ doll.	xüsusi çəkisi (faiz)	mln. ABŞ doll.	xüsusi çəkisi (faiz)	mln. ABŞ doll.	xüsusi çəkisi (faiz)	mln. ABŞ doll.	xüsusi çəkisi (faiz)
BVF	486,3	48,9	304,1	30,6	203,7	20,5	994,1	100,0
DB	544,8	33,0	511,1	31,0	593,0	36,0	1648, 9	100,0
AYİB	148,0	66,0	41,7	18,6	34,6	15,4	224,3	100,0
AİB	5,9	100,0	-	-	-	-	5,9	100,0
İİB	61,8	100,0	-	-	-	-	61,8	100,0
Cəmi	1 246,8	42,5	856,9	29,2	831,1	28,3	2 935,0	100,0

Avropa yenidənqurma və inkişaf bankı da (AYİB), xüsusilə son illərdə, region ölkələrinə kredit ayırmalarında öz fəallığını artırmışdır. Bu özünü Azərbaycanda daha qabarıq göstərir: AYİB-in Mərkəzi Qafqaz ölkələrinə qoyduğu sərmayələrin 2/3 hissəsi (148,0 mln. ABŞ dolları) məhz bura yönəldilmişdir. AİB və İİB də Azərbaycanda öz fəaliyyətlərini genişləndirməkdədir.

Gürcüstan və Ermənistan ÜTT-nin üzvləridir, Azərbaycan isə həmin təşkilata daxil olmaq barədə danışıqlar aparır.

2.3. Beynəlxalq inteqrasiyanın növləri və Qafqaz

Qloballaşmanın müasir mərhələsində beynəlxalq inteqrasiyanın aşağıdakı əsas növləri (pillələri) mövcuddur: azad ticarət zonası, gömrük ittifaqı, ümumi bazar, iqtisadi birlik və siyasi ittifaq. Bunlar həm ümumi cəhətlərə (adətən inteqrasiyanın bu və ya digər növünə daxil olan ölkələr arasında xarici ticarət əlaqələri qarşısındakı bürokratik əngəllər bu və ya digər dərəcədə aradan qaldırılır), həm də sırf özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir.

Məsələn, *azad ticarət zonası* şəraitində dövlətlər, birlik üzrə partnyorları ilə münasibətdə öz daxili bazarlarının müdafiəsindən könüllü surətdə imtina edir, üçüncü (birlikdənəknar) ölkələrlə əlaqələrdə isə kollektiv şəkildə deyil, fərdi surətdə çıxış edirlər, yəni öz iqtisadi suverenliklərini qoruyub saxlayırlar. Üçüncü ölkələrlə münasibətdə azad ticarət zonasının hər bir iştirakçısı idxal və ixrac tariflərini özü müəyyənləşdirir. Belə inteqrasiya növü Avropa Azad Ticarət Assosiasiyasının (AATA), Şimali Amerika Azad Ticarət Zonasının (NAFTA) və digər analoji birliklərin iştirakçı dövlətləri arasında fəaliyyət göstərir. Azad ticarət zonası barədə saziş öz-özlüyündə yalnız ilkin mərhələ olsa da, sonradan tammiqyaslı inteqrasiya prosesləri üçün potensial təkanverici qüvvəyə çevrilə bilər. Bu baxımdan, beynəlxalq kommunikasiyaların yaradılması və onların səmərəli işləməsi üçün şəraitin formalaşdırılması ilə bağlı iqtisadi maraqlar, fikrimizcə, daha perspektivli sayıla bilər.

Gömrük ittifaqı üzvlərinin üçüncü ölkələrlə xarici ticarət münasibətləri isə kollektiv surətdə müəyyənləşdirilir, yəni birlikdənəknar ölkələrə qarşı vahid tarif məhdudiyətləri bütün iştirakçı dövlətlər tərəfindən birgə təyin edilir. Bu, formalaşmaqda olan regional iqtisadi məkanın daha etibarlı müdafiəsinə və üzv-dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə yekdil ticarət bloku şəklində çıxış etməsinə zəmin yaradır. Lakin bu zaman birlik iştirakçıları öz iqtisadi suverenliklərinin (xarici iqtisadi əlaqələrindeki müstəqilliyin) müəyyən qismini itirirlər. Məsələn, Avropa

İttifaqı çərçivəsində integrasiyanın məhz belə bir variantı həyata keçirilir.

İntegrasiya proseslərinin inkişafındakı sonrakı mərhələ *ümumi bazar* formalaşdırılmasıdır. Bu mərhələdə gömrük birliyi üçün səciyyəvi olan bütün şərtlər öz qüvvəsini saxlayır, amma üstəlik, müxtəlif istehsal amillərinin birlik üzvü olan dövlətlər arasında axınına qoyulan məhdudiyətlər aradan qaldırılır ki, bu da üzv-ölkələrin qarşılıqlı iqtisadi bağlılığını gücləndirir. Öz növbəsində, iqtisadi resursların ölkələrarası sərbəst axını, iqtisadi siyasət sahəsində dövlətlərarası koordinasiyanı daha yüksək təşkilati səviyyəyə qaldırmağı tələb edir. İntegrasiya proseslərinin bu üsulla idarə olunması üzv-ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının dövrü olaraq təşkil edilən müşavirələrində həyata keçirilir.

Ümumi bazarı beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın son mərhələsi saymaq yanlış olardı. Yetkin bir vahid iqtisadi məkan formalaşdırmaq üçün mal və xidmətlərin, kapitalın və iş qüvvəsinin sərbəzləri sərbəst keçə bilməsi yetərli deyil. Avropa ekspertlərinin rəyinə görə (*Семенов, 2001, сс. 22-23*), bundan ötrü aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir:

- vergi dərəcələrinin bərabərləşdirilməsi;
- ayırı-ayrı müəssisələrə və iqtisadiyyatın bütöv sahələrinə büdcə subsidiyaları verilməsinin aradan qaldırılması;
- milli əmək və təsərrüfat qanunvericiliklərindəki fərqlərin aradan qaldırılması;
- milli texniki və sanitar standartların unifikasiyası;
- milli maliyyə-kredit strukturlarının və sosial müdafiə sistemlərinin əlaqələndirilməsi.

İntegrasiyada iştirak edən dövlətlərin vergi, monetar, anti-inhisar, sənaye, aqrar və sosial siyasətinin daha dərin koordinasiyası ilə müşayiət olunan bu tədbirlərin həyata keçirilməsi, iqtisadi birlik üzvlərinin ümumregional bazarının yaranmasına gətirib çıxarır. Daxili bazar anlayışı öz əvvəlki mənasını itirir və yeni – regional mənə kəsb edir.

İnteqrasiyanın bu pilləsini adətən *iqtisadi birlik* (*yaxud iqtisadi ittifaq*) adlandırırlar. Bu inkişaf mərhələsi həm də onunla səciyyələnir ki, inteqrasiyada iştirak edən dövlətlərin tamamilə yeni ehtiyacları üzə çıxır: artıq onlar elə ümumregional idarəetmə qurumlarına tələbat duyurlar ki, üzv-ölkələrdəki iqtisadi fəaliyyəti yalnız müşahidə etməklə və sadəcə əlaqələndirməklə kifayətlənməsin, həm də bütün blok adından operativ qərarlar qəbul etmək səlahiyyətində və bacarığında olsun.

Təcrübə göstərir ki, iqtisadi birliklərin formalaşması gömrük ittifaqlarına və ümumi bazara nisbətən xeyli ləng gedir.

İqtisadi birlik inkişaf etdikcə, regional inteqrasiyanın ən yüksək pilləsi olan *siyasi ittifaqın* formalaşması üçün zəmin yaranır. Bu mərhələ yetkin vahid bazar məkanının bütöv bir iqtisadi və siyasi orqanizmə çevrilməsini ehtiva edir. İqtisadi birlikdən siyasi ittifaqa keçiddən sonra iştirakçı ölkələr arasındakı qarşılıqlı xarici iqtisadi əlaqələr ölkədaxili səciyyə alır. Bu halda, regionun sərhədləri çərçivəsində beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, ümumiyyətlə, bir münasibət tipi kimi aradan götürülür.

Hələ ki, mümkün siyasi ittifaqların institusional strukturu yetərincə aydın deyil. Lakin böyük bir əminliklə söyləmək mümkündür ki, bu və ya digər regionun tarixi, sosial və siyasi şəraitindən asılı olaraq, bu strukturun müxtəlif variantları meydana gələcəkdir. Ən ümumi şəkildə desək, söhbət dünya təsərrüfat sistemində və beynəlxalq siyasi münasibətlərdə elə yeni, çoxmillətli subyektlərin yaranmasından gedir ki, bunlar öz iştirakçısı olan dövlətlərin artıq bütövləşmiş maraqlarını və siyasi iradəsini vahid bir iqtisadi və siyasi mövqedən ifadə edir, çünki mənafeələr elə bir səviyyədə çulğlaşmışdır ki, artıq eyni bir mənafeyə çevrilmişdir. Başqa bir təbirlə, işin əslində bu o deməkdir ki, bir neçə dövlətin birləşməsi yolu ilə və nəticəsində yeni nəhəng dövlətlər formalaşır.

* * *

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Şimali və Mərkəzi Qafqazın dövlətçilik qurumları keçmişdə ən yüksək səviyyəli inteqrasiyaya

(iqtisadi və siyasi birliklərə) artıq malik olmuşlar. Hazırda belə birlik növü öz mövcudluğunu yalnız Şimali Qafqazda – Rusiya Federasiyasının tərkibində Şimali Qafqaz respublikaları və vilayətləri arasında iqtisadi və siyasi birlik şəklində – davam etdirir.

SSRİ dağıldıqdan sonra Şimali Qafqazın siyasi subyektlərinin statusu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilsə də (keçmiş muxtar respublikalar RF tərkibində respublikalara çevrildi), onlar Rusiya Federasiyasının tərkibində qaldılar. Sanki bu respublikalar Sovet Rusiyası ilə (SSRİ tərkibində) köhnə “müqaviləni”, bir növ, təzələdilər, amma həm siyasi, həm də iqtisadi inteqrasiya səviyyəsi əvvəlkiyə yenə də yüksək olaraq qaldı. Siyasi müstəqilliyi olmadığına görə bu subregionun öz geosiyasi funksiyası, əvvəlki kimi, yenə də yoxdur və elə bu səbəbdəndir ki, o, dünya iqtisadiyyatına müstəqil şəkildə inteqrasiya olunmaq imkanından, başqa sözlə, geoiqtisadi funksiya yerinə yetirmək imkanından məhrumdur.

Cənubi Qafqaz, geosiyasi baxımdan, demək olar ki, dəyişməz qalmışdır. Cənub-Qərbi və Cənub-Şərqi Qafqaz əvvəlkiyə yenə də Türkiyə və İrənin şimal-şərq və şimal-qərb əyalətləri kimi onların tərkibindədir. Ona görə də, bu gün Cənubi Qafqaz – Şimali Qafqaz kimi – dünya birliyinə müstəqil inteqrasiya ola bilmir.

Beləliklə də, Qafqazın subregionları arasında yalnız onun mərkəzində yerləşən respublikalar, siyasi müstəqillik qazanmaq-la yenidən geosiyasi funksiya daşımağa başlamışlar. Müstəqillik əldə etməklə onlar eyni zamanda dünya iqtisadiyyatına müstəqil şəkildə və tam həcmdə inteqrasiya olmaq, yəni geoiqtisadi funksiya yerinə yetirmək imkanı qazanmışlar.

Buna baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, Mərkəzi Qafqaz həm dünyanın, həm də regionun aparıcı dövlətlərinin maraq dairəsində qalmaqda davam edir. Regionu sarsıdan etnosiyasi və hərbi münaqişələr xeyli dərəcədə məhz bununla izah olunur (məs.: *Əpenduev, 2006; Goldenberg, 1994*).

Odur ki, Qafqazın dünya birliyinə səmərəli bir surətdə inteqrasiyası üçün, hər şeydən əvvəl, üç regional dövlətin – Rusiya,

Türkiyə və İranın – Mərkəzi Qafqazın hansısa geosiyasi funksiya yerinə yetirməsi (yaxud yetirməməsi) üzrə maraqlarını müəyyənləşdirmək və uzlaşdırmaq tələb olunur. Artıq beş əsrdir ki, bu regional dövlətlər (İran, Türkiyə və Rusiya) Qafqaz üzərində guya eksklüziv hüquqlara malik olduqlarını, bütün Qafqazın guya onlara məxsus olduğunu “əsas götürərək”, bir-biri ilə bilavasitə və amansız mübarizə aparırlar. Bu mübarizədə Avroatlantik dövlətlər də, gah birbaşa, gah da dolay yolla daim iştirak edirlər. Qafqaz uğrunda bu aramsız çəkişmələr, öz geosiyasi və geoiqtisadi funksiyalarını yerinə yetirməsində region üçün, şübhəsiz ki, böyük çətinliklər yaradır.

Lakin XXI əsrin əvvəlində Mərkəzi Qafqazdakı xarici situasiya da köklü şəkildə dəyişmişdir. Sovet İttifaqı dövründə Mərkəzi və Şimali Qafqaz arasında integrasiyanın ən yüksək forması bərqərar olmuşdu (onlar eyni bir dövlətin tərkibində idilər), Cənubi Qafqazla isə praktiki olaraq heç bir əlaqələri yox idi. Yeni şəraitdə isə Mərkəzi Qafqaz respublikalarının həm Cənubi, həm də Şimali Qafqazla münasibətləri təxminən eyni səviyyədədir, özü də bu münasibətlərin dərinləşdirilməsi qarşısında dəf edilməsi mümkün olmayan heç bir məhdudiyət, demək olar ki, yoxdur.

Mərkəzi Qafqazın öz daxilindəki vəziyyətə gəldikdə isə, onu, əlbəttə, birmənalı qiymətləndirmək olmaz. Azərbaycanla Ermənistan arasında artıq 15 ildən çoxdur ki, hərbi münaqişə davam edir. Eyni zamanda bütün bu dövr ərzində Gürcüstanla Azərbaycan arasında həm iqtisadi, həm də siyasi münasibətlər (yeni prinsiplər əsasında) çox fəal bir şəkildə qurulur və dinamik inkişaf edir. Bu isə son nəticədə integrasiyanın ən yüksək səviyyəsinə keçmək üçün real zəmin yaradır. Ermənistanla Gürcüstan arasındakı münasibətlər haqqında hələlik onu qeyd etməklə kifayətlənək ki, bunlar nisbətən daha zəif sürətlə inkişaf edir və tərəflər prosesə çox ehtiyatla yanaşırlar.

III FƏSİL

MƏRKƏZİ QAFQAZ QLOBALLAŞMA VƏ REGIONLAŞMA KONTEKSTİNDƏ

3.1. Qloballaşmanın və regionlaşmanın xüsusiyyətləri haqqında

Qafqazın geotarihinin təhlili göstərir ki, bu regionun sosial-iqtisadi məkanı özünün müəyyən inkişaf mərhələlərində həm geosiyasi, həm də geoiqtisadi funksiyalar yerinə yetirmişdir. Bu funksiyalar arasındakı nisbət (yəni onların hansının yerinə yetirilməsi və üstünlük təşkil etməsi) tarixi inkişaf mərhələsindən asılı olaraq dəyişikliklərə məruz qalmışdır: əgər tam tabeçilikdə, yəni bu və ya digər imperiyanın tərkibində olduğu dövrlərdə nə bütövlükdə Qafqaz, nə də onun ayrı-ayrı hissələri heç bir geofunksiya yerinə yetirə bilməmişdirsə, qismi asılılıq dövrlərində bu və ya digər geofunksiyayı (özü də tam həcmdə yox), müstəqillik mərhələsində isə eyni vaxtda hər iki funksiyayı həyata keçirə bilmişdir.

Totalım, Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra və Sovet imperiyasının tərkibində olduğu dövrdə Qafqaz – müvafiq olaraq – Rusiyanın və SSRİ-nin ərazisi idi və ona görə də heç bir geosiyasi və geoiqtisadi funksiya yerinə yetirə bilməzdi.¹ İndi, Mərkəzi Qafqaz ölkələri müstəqillik qazandıqdan sonra, hər iki funksiya – həm geosiyasi, həm də geoiqtisadi funksiyalar yenidən canlanmağa başlayır. Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, hazırkı mərhələdə regionun geoiqtisadi funksiyasını daha intensiv inkişaf etdirmək zəruridir.

Lakin Mərkəzi Qafqaza olan geosiyasi maraqlar (regionun öz dövlətlərində milli ideyaya həddindən artıq aludəçiliklə bir

yardə) geoiqtisadi funksiyanın formalaşmasına və inkişafına hələ də güclü təsir göstərir. Bu isə öz növbəsində yeni, aydın və balanslaşdırılmış bir geoiqtisadi strategiyanın işlənib hazırlanması üzrə fəal araşdırmalar aparmağı tələb edir.

Bu səbəbdən, XXI əsrdə Mərkəzi Qafqaz ölkələrinin özləri, hər şeydən əvvəl, ona can atmalıdırlar ki, regiona geosiyasi funksiyalar deyil, məhz geoiqtisadi funksiyalar hakim kəsilsin. Əgər region, nəhayət, öz geoiqtisadi funksiyasını balanslaşdırılmış bir tərzdə yerinə yetirməyə başlasa və onu ardıcılıqla inkişaf etdirə bilsə, onda gələcəkdə tarazlaşdırılmış geosiyasi funksiyanın da dəqiq müəyyənləşdirilməsinə və reallaşdırılmasına imkan yaranacaqdır. Bundan isə həm region ölkələri, həm də bütövlükdə dünya iqtisadiyyatı bəhrələnmə bilər. Qafqaz, qloballaşan dünyanın vahid, bütöv və effektiv tərkib hissəsinə yalnız o halda çevrilə bilər ki, öz geoiqtisadi funksiyasına üstünlük versin və onu daha çox gücləndirsin.

Dünya tarixi, yer üzünün ayrı-ayrı regionlarının və bunlara özünəməxsusluq verən rəngarəng komponentlərin (siyasi, iqtisadi və sosial xüsusiyyətlərin, güc amillərinin və s.) müəyyən coğrafi sərhədlərə – oriyentirlərə “qısıldığı” saysız-hesabsız növbələnmələrdən, dəyişikliklər “kaleydoskopundan” ibarətdir. Nəticə etibarilə yeni oriyentirlər meydana gəlir, köhnə məkan yeniləşir, bəzi dövlətlər dağılır və bunların yerində yeni “sima”-ya malik olan başqa dövlətlər yaranır.

Lakin bütün bu siyasi transformasiyalara baxmayaraq, dünya iqtisadiyyatının inkişaf tendensiyaları həmişə onun subyektləri arasında səmərəli qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasına, yəni vahid qlobal iqtisadi sistemin formalaşmasına istiqamətlənir. Bu, bəşəriyyətin müasir inkişaf mərhələsində də öz əksini tam olaraq tapır. XX əsrin ikinci yarısından etibarən dünya ölkələri arasında mərkəzəqaçma meyilləri kəskin sürətdə güclənmişdir ki, bu da özünü regionallaşma və qloballaşma kimi proseslərdə, bütün qitələrdə dövlətlərarası inteqrasiya birliklərinin yaranmasında aydın göstərir (*Исмаилов и Кенгерли, 2002*).

Danılmaz həqiqətdir ki, hazırda təqribən 200 milli-dövlətçilik qurumundan ibarət olan dünya iqtisadiyyatı aramsız inteqrasiya edərək, vahid bir tam kimi bütövləşən dinamik, daim dəyişən, qeyri-bərabər inkişaf edən mürəkkəb bir orqanizmdir. Dövlətlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə və asılılıqlar asimmetrikdir: öz imkanları etibarilə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən müxtəlif ölkə qrupları dünya inteqrasiya proseslərinə müxtəlif səviyyədə cəlb olunmuşlar. Lakin bu şübhəsizdir ki, artıq heç bir ölkə iqtisadi əlahiddəlik (avtarkiya) şəraitində effektiv və dinamik fəaliyyət göstərmək iqtidarında deyildir.

Sosialist sistemi və SSRİ dağılıdıqdan sonra əvvəllər bu dövləti birliklərin tərkibinə daxil olan ölkələr, öz milli iqtisadiyyatlarının formalaşdırılması və inkişafı gedişində dünya iqtisadiyyatının çox sürətlə dəyişən şərtlərinə uyğunlaşmanın mürəkkəb problemləri ilə üzləşdilər. Həqiqətdə də, Rusiya və Sovet imperiyaları tərkibində heç zaman özlərini qlobal sistemin iştirakçısı kimi qavramayan bu ölkələr öz yeni rollarına – mümkün arzu olunmaz təsirlərdən və təhlükələrdən müstəqil qorunmağa, yeni-yeni qlobal çağırış və vəzifələrin öhdəsindən təkbaşına gəlməyə, bir növ dünya oyunçusu qismində çıxış etməyə, əlbəttə, tam hazır deyildilər və ola da bilməzdilər.

Məhz buna görə də hər bir ölkəyə elə iqtisadi strategiya lazımdır ki, daim təkmilləşdirilərək dəyişkən şəraitə uyğunlaşdırıla bilsin; ölkəyə imkan yaratsın ki, daxil olduğu regionun ümumi tərəqqisi çərçivəsində özünü vaxtında yeniləşdirərək balanslaşdırılmış bir tərzdə inkişaf etsin. Çünki dünya iqtisadi sistemi milli iqtisadiyyatların sadə hesabi cəmi deyil, bütöv, “öz-özünə yetərli”, özü-özünü inkişaf etdirən, öz geoiqtisadi və geomaliyyə qanunlarına malik olan mürəkkəb bir məcmudur, mütəhərrik bir qlobal maliyyə-iqtisadi strukturdur (*Кочетов, 1999, с. 214*).

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə sistemyaradıcı amillərin əvəzlənməsi ilə bağlı olaraq, dövlətlərarası əlaqələrin ciddi məzmun dəyişikliklərinə uğraması tendensiyalarının dərinləşməsi şəraitində, XX əsrin 90-cı illərində “*geoiqtisadiyyat*” anlayışının dövrüyyəyə buraxılması simptomatik bir hadisə idi.

Bu anlayış iqtisadi inkişaf və iqtisadi inteqrasiya proseslərinin yeni keyfiyyətini əks etdirməli idi (*Гаджиев К., 1998, с. 86*). İndi yeni dünya iqtisadi sistemi formalaşmaqdadır; elə bir sistem ki, onun çərçivəsində bir neçə sabit sosial-iqtisadi areal təşəkkül tapır. Bunlar təsərrüfat praktikasının strukturyaradıcı alqoritmlərinə və dünyə əmək bölgüsü sistemində reallaşan fundamental rəqabət üstünlüklərinə əsaslanır. Odur ki, sözügedən arealların hər biri öz siyasi və iqtisadi prioritetlər sistemində malikdir.

Dünya iqtisadi sisteminin formalaşması prosesində ayrı-ayrı milli təsərrüfatların (ölkə iqtisadiyyatlarının) inteqrasiyası müxtəlif yollarla həyata keçir. Həmin yolların ən əsası – eyni bir coğrafi məkanda yerləşən və təqribən eyni inkişaf səviyyəsi ilə səciyyələnən ölkələrdən ibarət inteqrasiya birliklərinin formalaşması, yəni dünya iqtisadiyyatının regionlaşmasıdır.²

3.2. Postsovet məkanında regionlaşmanın xüsusiyyətləri

Keçmiş sosialist ölkələri arasında əməkdaşlığın “ilhamverici” qüvvəsi, əsas təşkilatçısı və güc təminatçısı olan SSRİ, ardınca isə sosialist inteqrasiya sistemi qismində çıxış edən Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası (QİYŞ) dağıldıqdan sonra (məs.: *Фадеев, 1974; СЭВ, 1972*) dünya iqtisadiyyatında regional birliklər formalaşmasının yeni dövrü başladı. İki subqlobal inteqrasiya birliyinin – kapitalizm və sosializmin – bir-birinə əks istiqamətli inkişaf tendensiyalarının aradan qaldırılması, nəticədə, qlobal və regional inteqrasiyada tamamilə yeni qanunauyğunluqların təşəkkül tapmasına təkan verdi (məs.: *Поповой, 1997*).

Bunun nəticəsi olaraq, dünya inteqrasiya prosesində təməl prinsiplərin prioritetliyi dəyişdi: siyasi-ideoloji zərurət prinsipi öz aparıcı mövqeyini sosial-iqtisadi məqsədəuyğunluq prinsipinə verdi.

QİYŞ dağılıdıqdan sonra onun tutduğu məkanda sosial-iqtisadi məqsəduyğunluq prinsipinin üstünlüyü əsasında keyfiyyət-cə yeni regionlaşma vektorları yaranmağa başladı. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- QİYŞ-in keçmiş iştirakçı dövlətləri ilə artıq təşəkkül tapmış başqa bir inteqrasiya birliyi – Avropa İttifaqı arasında inteqrasiya münasibətlərinin bərpası;
- postsovet məkanı çərçivəsində keçmiş ittifaq respublikalarını birləşdirən inteqrasiya bloklarının formalaşması;
- ayrı-ayrı postsovet dövlətlərinin keçmiş SSRİ ərazisi ilə həmsərhəd ölkələrlə inteqrasiya birliklərinə daxil olması.

QİYŞ-in – siyasi-ideoloji bünövrə üzərində qurulan bu inteqrasiya birliyinin – dağılması keçmiş sosialist blokunun Şərqi Avropa ölkələrinə (ADR, Çexoslovakiya, Macarıstan, Polşa və b.) imkan yaratdı ki, öz ilkin sosial-iqtisadi və mənəvi məkanlarına – Avropa “ailəsinə” inteqrasiya olunsunlar. Ayrı-ayrı Şərqi Avropa ölkələrinin, habelə keçmiş SSRİ-nin Baltikyanı respublikalarının Avropa inteqrasiyası orbitinə daxil olması tamamilə qanunauyğun haldır, çünki bu onların öz doğma tarixi və coğrafi areallarına qayıdışı deməkdir. Bunlarla yanaşı, bəzi başqa keçmiş ittifaq respublikalarının da Aİ-yə daxil olmaq istəyi müşahidə olunmaqdadır. Belə bir istəyi ən qabarıq və ardıcıl şəkildə ortaya qoyan ölkələr sırasına Ukraynanı, Gürcüstanı və Azərbaycanı aid etmək olar.

Sovet İttifaqının süqutundan sonra dünya siyasi səhnəsinə vəsiqə almış on beş yeni dövlətin hər biri üçün dünya inteqrasiya proseslərində öz yerini və vektorunu dəqiq müəyyənləşdirmək ən vacib problemlərdən birinə çevrildi (*Илларионов, 1992*).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Şərqi Avropa ölkələrinin ardınca, bəzi başqa keçmiş ittifaq respublikaları da Aİ-yə daxil olmaq kursu götürdü. Lakin birincilərdən fərqli olaraq, postsovet respublikaları üçün (Baltikyanı respublikalardan başqa) Qərblə yaxınlaşma onların dünya birliyinə inteqrasiyasının heç də əsas istiqaməti deyildi. Onların hamısı üçün həm regional birliklər

çərçivəsində, həm də digər istiqamətlərdə inteqrasiya imkanları meydana gəldi və bu gün də mövcuddur.

Bu sırada, postsovet dövlətlərinin öz aralarında inteqrasiyaya yönələn proseslərə mühüm yer verilir. Cəmi bir neçə illik müstəqillik dövrü ərzində keçmiş ittifaq respublikalarının bir sıra regional birliklər yaratması ona dəlalət edir ki, postsovet məkanındakı müxtəlif xalqlar və dinlər arasında zəruri (hərçənd müxtəlif istiqamətli) inteqrasiya potensialı hələ də mövcuddur. Həmin potensial, postsovet məkanındakı ölkələrin xalqlarının ümumi tarixi keçmişi, onların Rusiya imperiyası və SSRİ tərkibində uzun müddət birgə yaşamaları ilə şərtlənən və bu gün də mövcudluğunu davam etdirən iqtisadi, texnoloji, mədəni və digər sahələrdəki yaxınlığa əsaslanır.

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, keçmiş sovet respublikalarının ilk müstəqillik illərində də etnik və dini prinsiplər əsasında müxtəlif ittifaqlar – Slavyan Xalqları İttifaqı, Türk Dövlətləri Birliyi, Pravoslav Dövlətlər İttifaqı və s. yaratmaq üzrə təşəbbüslər göstərilirdi. Lakin bütün bu təşəbbüslər işlək inteqrasiya birliklərinin formalaşması ilə nəticələnmə bilmədi. Ən yaxşı halda, onlar mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığın genişlənməsi ilə məhdudlaşdı. Elə bu faktın özü də sübut edir ki, regional səviyyədə səmərəli və tam həcmli inteqrasiya münasibətləri yalnız və yalnız sosial-iqtisadi prinsip üzərində qurula bilər (*Исмаилов и Кенгерли, 2002, с. 25*).

Sovet İttifaqının formalaşdırdığı inteqrasiya məkanını qoruyub saxlamaq sahəsində ilk cəhd, tez-tələsik MDB-nin yaradılması oldu. Rusiyanın ideyasına müvafiq olaraq və onun təşəbbüsü ilə qurulan bu birlik, əslində SSRİ-nin varisi rolunu oynamalı idi. MDB ətalət gücünə, əsasən köhnə siyasi-ideoloji mexanizmlər zəminində öz fəaliyyətini indiyədək davam etdirməkdədir. Amma hazırda postsovet inteqrasiya məkanının saxlanması və inkişafı məqsədi ilə MDB daxilində inteqrasiya münasibətlərinin yenidən – özü də sosial-iqtisadi məqsəduyğunluq prinsipi əsasında – qurulması yollarının intensiv axtarışı apa-

nılır (məs.: *Аббасов, 2002; Резникова, 2000; Шмелев, 1999; Friedman, 1996; Pirozhkov, 2001*).

MDB-nin on ildən çox sürən fəaliyyət təcrübəsi (məs.: *Арцишевский и Промский, 2001; Гринберг и Вардомский, 2001; Гринберг, Зевин и др., 2001; Исингарин, 2001; Константинов, 2002; Кротов, 2001; Некипелов, 2002; Покровский, 2002; Шульга (рук. авт. колл.), 2001; Шумский, 2001, 2003*) göstərdi ki, təşəkkül tapmaqda olan sosial-iqtisadi prinsip bütün postsovet məkanı miqyasında inteqrasiya üçün təməl rolunu, hələ ki, zamanında hakim olan siyasi-ideoloji prinsip kimi effektiv yerinə yetirə bilmir. Sonuncu ehtiva edirdi ki, keçmiş SSRİ-nin subyektləri arasında yaranan bütün köklü ziddiyyətlər əsas etibarilə güc hesabına, inzibati-amirlik üsulları ilə həll olunsun.

Məhz bu səbəbdəndir ki, vaxtı ilə Qafqazda başlamış və sonradan ən kəskin formalar almış tam bir sıra millətlərarası ərazi münaqişələri (məs.: *Goldenberg, 1994*) MDB daxilində indiyədək hələ də davam etməkdədir (məs.: *Coppieters, Zverev and Trenin (eds.), 1998; Ehrhart, Kreikemeyer and Zaqorski (eds.), 1995, 1998; Kremenyuk, 1994*). Görünür, indiki şəraitdə postsovet məkanında inteqrasiya prosesləri o halda daha səmərəli gedə bilər ki, nisbətən daha az dövlətin iştirakı ilə qurulan regional birliklərin formalaşdırılması yolu ilə aparılsın.

MDB yaranandan sonra ilk belə təşkilat Rusiya və Belarusun etnosiyasi prinsip əsasında qurduğu və sonradan Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistanın da qoşulduğu gömrük ittifaqı oldu. 2000-ci ildə həmin təşkilat Avro-Asiya iqtisadi birliyinə (AAİB-ə) çevrildi (məs.: *Косонович, 2004; Черкасов, 2003*). Analoji tipli digər birlik GÖUAM-dır (məs.: *Буркинский и Степанов, 2001; Курбанов, 2005; Насиров, 2002; Матиичик, 2004*).³ Bu təşkilat Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldova tərəfindən yaradıldı və sonra bura Özbəkistan da müvəqqəti qoşuldu. 2005-ci ilin mayında Özbəkistan təşkilatdan çıxdı və GÖUAM yenidən GUAM-a çevrildi. Bu qurumun əsas məqsədlərindən biri keçmiş SSRİ respublikalarının ərazisində yeni nəqliyyat-enerji dəhlizi yaratmaqdan ibarətdir.

Postsovet məkanında formalaşmış regional birliklərə nümunə qismində Mərkəzi Asiya İqtisadi Birliyini də (MAİB) göstərmək olar. Onun tərkibinə 1994-cü ildən Qazaxıstan, Özbəkistan və Qırğızıstan, 1998-ci ilin martından isə Tacikistan daxildir.⁴

Sadalananlarla yanaşı, son onillikdə keçmiş Sovet İttifaqının sərhədyanı ərazilərini əhatə edən müxtəlif regional birliklər də yarandı və postsovet respublikalarının praktik surətdə hamısı həmin birliklərin iştirakçısı oldu. Onların arasında aşağıdakıları ayrıca qeyd etmək olar:

- İƏT (məs.: *Есильбаев, 1996*) müsəlman dövlətlərindən ibarətdir. Bura postsovet ölkələri (Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Tacikistan və Türkmənistan) ilə yanaşı, “həmsərhəd” dövlətlər də (Türkiyə, Pakistan, İran, Əfqanıstan) daxildir.
- QİƏT (məs.: *Борисенко, 1999; Гончаренко, 2001*)⁵ çərçivəsində postsovet respublikaları (Rusiya, Ukrayna, Azərbaycan, Gürcüstan və b.) və “həmsərhəd” dövlətlər (Türkiyə, Rumıniya, Bolqarıstan və b.) əməkdaşlıq edir.
- ŞƏT (məs.: *Глумсков, 2005; Григорьева, 2000; Рейтов, 2000; Строкань, 2001; Arunova and Goriunkov, 2004*) tərkibinə Qazaxıstan, Qırğızıstan, Çin, Rusiya, Tacikistan və Özbəkistan daxildir.

Beləliklə, regional inteqrasiya prosesləri postsovet məkanının sərhədlərini “yarıb içəri girərək”, öz orbitinə tədricən keçmiş SSRİ respublikalarını da cəlb etməklə, bir tərəfdən, onların dünya iqtisadiyyatına qovuşmasına kömək göstərir, digər tərəfdənsə, dünyanın və regionun aparıcı geosiyasi və geoiqtisadi mərkəzlərinin bu məkandakı təsir gücünün artmasına gətirib çıxarır.

Hal-hazırda söyləmək mümkündür ki, postsovet məkanında bir çox müxtəlif istiqamətli inteqrasiya vektorları və “regional inteqrasiya adaları” mövcuddur. Hər bir ölkə, çoxşaxəli inteqrasiya istiqamətləri içində öz yerini və rolunu, “qlobal cəmiyyətə” qovuşma yollarını necə gördüyündən çıxış edərək, özü üçün optimal saydığı variantları tapıb seçməyə çalışır, müttəfiqlər və

partnyorlar axtarışını da məhz bu seçimə müvafiq olaraq aparır (məs.: *Ефимова и Алаев (ред.), 1999; Чешков, 1999; Шульга (рук. авт. колл.), 2001*).

Postsovet məkanında gedən inteqrasiya proseslərinin təhlili göstərir ki, sosial-iqtisadi prinsiplər əsasında yaradılmış inteqrasiya qurumlarında bütün Qafqaz dövlətləri iştirak edir. Bu ölkələrin iştirak etdiyi regional qurumların hamısı onların inkişaf prosesini tamamladığına və sürətləndirdiyinə görə bunları strateji cəhətdən perspektivli saymaq olar.

Bununla belə, Qafqaz ölkələrinin milli maraqlarını ən yüksək dərəcədə reallaşdırmağa imkan verən, təbiiliyi və qaçılmazlığı bütün əvvəlki tarixi təkamül ilə müəyyənləşən Qafqazdaxili inteqrasiya daha prioritet istiqamətdir və hətta həyati zərurətdir (*Исмаилов Э., 1998*).

Qafqazdaxili regional inteqrasiya proseslərində təkcə Qafqaz dövlətlərinin özü deyil, həm də bütövlükdə dünya birliyi maraqlıdır, çünki yalnız inteqrasiyalaşmış, daxili münafişələrdən qurtulmuş Qafqaz öz planetar funksiyasını – “Qərblə” “Şərqi”, həmçinin “Şimala” “Cənubu” birləşdirən körpü rolunu oynamaq və bununla da qloballaşma prosesinə kömək göstərmək funksiyasını səmərəli bir şəkildə yerinə yetirə bilər.

3.3. “Yeni regionalizm” konsepsiyası

XX əsrin 80-ci illərində dünya siyasi məkanında ərazi strukturlaşması sabitləşdikdən sonra, artıq bu dövrün sonunda regional fəallığın əhəmiyyətli dərəcədə artmasının əlamətləri görünməyə başladı. Yeni siyasi səfərbərlik formaları və ərazinin sosial-iqtisadi əhəmiyyətinə yenidən baxılması, iqtisadiyyatdakı funksional dəyişikliklərlə birlikdə onun əsas stimullaşdırıcı amilləri oldu. Bu da aşkar görünürdü ki, regional fəallığın konteksti dəyişmişdir: fon təkcə dövlət tərəfindən deyil (əvvəlki vaxtlar – “köhnə regionalizm”⁶ zamanında olduğu kimi), həm də ciddi dəyişikliklərə uğrayan dünya bazarı və yeni yaranmaqda olan beynəlxalq rejimlər tərəfindən verilirdi.

İş ondadır ki, ərazi-məkan planlaşdırmasının geniş yayıldığı şəraitdə, bu prosesdə özünə çox rahat yer tapa bilən regionalizm üzərində, ərazi bölgüsü və mübadiləsinin öz dövrünü başa vurmaqda olan mexanizmləri vasitəsilə nəzarət etmək mümkün deyildi. Dövlət özü modifikasiyaya uğramışdı və bu prosesin gedişində məkan dəyişiklikləri və inkişafı üzərində əvvəllər malik olduğu nəzarət imkanlarını xeyli itirmişdi. Dövlətin hakimiyyət funksiyaları (yaxud hakimiyyətin “nüfuzu”) üç vektorun təsiri altında zəifləməkdə idi: beynəlmilləşmə (“yuxarıdan”), regional və yerli iddialar (“aşağıdan”), bazar iqtisadiyyatının və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı (“yandan”). Nəticədə, iqtisadiyyatın idarə olunması, sosial inkişaf, institusional struktur dəyişiklikləri, mədəniyyət və s. üzərində dövlətin rəhbər rolu xeyli zəifləmişdi.

Elə bu sadalanan ardıcılıqla da müasir regionalizmin elementləri yaranmağa başladı. O, milli dövlət hüduqlarından kənara çıxması ilə, ölkələrarası əmək bölgüsündə rəqabət mübarizəsinin güclənməsi, dəyişikliklərə meylliliyin artması və ciddi ənənəçilikdən imtina ilə səciyyəli idi. Lakin aralarındakı prinsiplər fərqlərə baxmayaraq, “köhnə” və “yeni” regionalizm bir-biri ilə yan-yanaşı mövcudluğunu davam etdirməkdədir və onların heç də asan gerçəkləşməyən qarşılıqlı əlaqəsi “ümumi ilə xüsusi” arasında yeni bir sintez axtarışını xatırladır (*Keating, 1998*).

XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəlində beynəlxalq münasibətlər “yeni regionalizmlə” daha artıq dərəcədə səciyyəlidir.⁷ Onun formalaşdırdığı ideyalar bu gün dünyanın praktik surətdə bütün ölkə və qitələrində ictimai-siyasi həyatın əsasını təşkil edir. Dünya sosialist sistemi süquta uğradıqdan sonra bu fenomenin əhəmiyyəti xüsusilə artmışdır.

“Yeni regionalizm” beynəlxalq ticarət partnyorlarının tək-tək seçilməsinə və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarının həmin partnyorların və bütövlükdə dünyanın üzünə bəlli bir ardıcılıqla açılmasına əsaslanır. Adətən strateji ticarət münasibətlərini formalaşdırmaq məqsədilə silsilə şəkilli ikitərəfli müqavilələrdən istifadə edir, belə münasibətlər qurulan ölkələrə isə – onların

coğrafi baxımdan harada yerləşməsindən asılı olmayaraq – xüsusi preferensiyalar (ixrac-idxal üstünlükləri) verirlər. Yeni regionalizm kompleks sosial-siyasi və iqtisadi bir fenomendir və transmilli xarakter daşıyır. Müasir şəraitdə onun üçün integrativlik ən səciyyəvi cəhətdir: müxtəlif səbəblərə görə öz ölkəsinin hüdudlarına artıq “yerləşməyə”, burada darısqallıq hiss edən bir çox submilli iqtisadi subyektlər, hər necə olursa olsun, özlərinə daha geniş geosiyasi və geoiqtisadi məkanda yer axtarmağa başlayırlar. “Ana dövlətlə” (yəni yarandıqları və ilkin fəaliyyət göstərdikləri ölkə ilə) öz münasibətlərini təzələyib yenidən quran bu subyektlər, eyni zamanda qonşu ərazilərlə də əlaqələr yaradırlar və bu əlaqələr birincilərə nisbətən daha mürəkkəb olur.

Bu proseslərin nəticəsində dünyanın yeni georegional mənzərəsi – müxtəlif dərəcədə çulğışıb və müxtəlif dərəcədə formallaşdırılmış (rəsmiləşdirilmiş) transmilli alyanslardan ibarət olan bir mənzərə formalaşır. Yaranmış vəziyyət, öz növbəsində, bu nisbətən yeni hadisənin (“yeni regionalizmin”) təhlilinə elmi marağı artırır və müasir beynəlxalq münasibətlərlə bağlı bir çox konsepsiyalara yenidən baxılmasına təkan verir.⁸

“Yeni regionalizmin” transmilli səciyyə daşması ortaya dövlət strukturlarının qloballaşma və ölkələrin qarşılıqlı asılılığı dövrünə uyğunlaşması ilə əlaqədar prinsipial vəzifələr qoyur. Məsələn burasındadır ki, “yeni regionalizm” liberal səciyyə daşıyır və “insayderlərlə” “autsayderlərlə” (yeni regional blokların iş-tirakçıları ilə qeyri dövlətlərə) qarşı münasibətdəki fərqlərin azalmasına doğru meyl yaradır.

Bu mənada onu elə bir alət saymaq olar ki, o, beynəlxalq qərarların qəbul edilməsində aparıcı rol oynayan dövlətlərdən coğrafi baxımdan uzaqda yerləşən bəzi ölkələrin sosial-mədəni və siyasi periferiyaya çevrilməsinin qarşısını almağa kömək göstərir. Bəzi hallarda, vaxtilə ayrı-ayrı regional birliklərin formalaşmasında təşəbbüskar kimi çıxış edən dövlətlər arasında nüfuz dairələrinin “yumşaq” bir tərzdə, yəni dərin konfliktlərə girmədən bölünməsi də baş verir.

Dünya təsərrüfatçılıq praktikasının indiki mərhələsində adi bir hala çevrilən və hətta, demək olar ki, kütləvi xarakter alan “yeni regionalizmi” ticarət proteksionizminin, yaxud regional iqtisadi blokların yeni bir variantı saymaq heç vəchlə düzgün olmazdı.

Professor Byorn Hetneyə görə, o, “köhnə regionalizmdən” bununla fərqlənir ki, nisbətən daha çoxşaxəlidir və ticarət-maliyyə, sosial-siyasi, hərbi, ekoloji və digər müstəvilərdə yerləşən rəngarəng sahələrin geniş spektrini əhatə edir (*Hettne, 1999, pp. 7-8*). “Yeni regionalizm” anlayışı ona özünəməxsusluq verən bəzi başqa xüsusiyyətləri ilə də səciyyələnir:

- o, çoxqütblülüyün müasir variantı kimi çıxış edir, yəni ayrı-ayrı ölkələr eyni vaxtda həm makro, həm də mikroregional səviyyələrdə milli dövlət çərçivəsi ilə kifayətlənməyərək kənara çıxırlar; dövlət sərhədləri – bir siyasi institut kimi – getdikcə daha artıq dərəcədə zəifləyir; ayrı-ayrı ölkələr üçün imkan yaranır ki, bütün özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə qlobal dünyaya birbaşa daxil olsunlar;⁹
- bir qayda olaraq, yuxarıdan deyil, aşağıdan hərəkətlənir və bununla əlaqədar olaraq, prosesin gedişində spontanlıq (körtəbilik) və avtonomluq elementləri də ortaya çıxır; həm iqtisadi məsələləri, həm də bunlarla bağlı olan başqa problemləri (ekologiya, təhlükəsizlik və s.) özünə daxil edir; dövlətlərlə (hökumətlərlə) yanaşı, qeyri-dövlət təşkilatlarının və submilli qurumların da iştirakını nəzərdə tutur;
- regional sazişlərdə iştirak edən dövlətlərin dünya miqyaslı qlobal proseslərə qoşulması və dünya təsərrüfatına inteqrasiyası üçün optimal yollar axtarışı baş verir; ayrı-ayrı ölkələrdəki spesifik iqtisadi resursların (fiziki, intellektual və s.) qlobal dövriyyəyə cəlb edilməsinin də ən rəşional yollarının axtarışı həyata keçir ki, bu da həmin ölkələrin hər birinin – indiyədək topladıqları

potensialdan tam və hərtərəfli istifadə etməklə – inkişafına yeni müasir impuls verir;

- bu anlayış çoxsəviyyəli, çoxqatlıdır: iri və xarakterinə görə fərqli regional makrostrukturları (Aİ, ASİƏT, NAFTA və s.), müxtəlif tipli regionlararası əlaqələri, hər bir regional təşkilatın daxili strukturunu ifadə edir;
- ölkələrarası qarşılıqlı iqtisadi asılılıqla bilavasitə əlaqədar olan “açıq regionalizm” ideyasının reallaşması üstün yer tutur.

Müasir istehsal indiyədək heç zaman görünməmiş bir dərəcədə mürəkkəbdir, istehsal edilən məhsul və xidmətlərin çeşidi olduqca genişdir və hətta nisbətən iri ölkələrin də daxili bazarları iqtisadiyyatın optimal inkişafı üçün indi darlıq edir. Həm də bu səbəbdəndir ki, inkişaf səviyyəsinə görə yaxın dövlətlər belə, regional çərçivədə inteqrasiyaya can atırlar. İqtisadi əlaqələrin dairəsinin genişlənməsi istənilən ölkənin iqtisadi baxımdan daha uğurla inkişaf etməsinə yardım göstərir və bununla da dünya bazarında onun rəqabət qabiliyyətinin artmasına yol açır.

İqtisadi cəhətdən bütövləşmiş regional məkanlarda xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsini əngəlləyən daxili maneələr – qarşılıqlı surətdə razılaşıdırılmış gömrük siyasəti sayəsində – aradan qaldırılır, amma iş bununla bitmir: iqtisadi siyasət eyni zamanda həm də digər istiqamətlər üzrə – iqtisadiyyatın strukturu, pul-kredit, enerji, nəqliyyat, sosial və başqa sahələr üzrə də əlaqələndirilə bilər. Beləliklə, bu və ya digər regional birliyə daxil olan iqtisadi subyektlər üçün xüsusi imtiyazlı rejim tətbiq edilməsi üzərində qurulan inteqrasiya zonaları formalaşır. İnteqrasiya birliyi ərazisində birliyin üzvü olan hər bir ölkə digər iştirakçı dövlətlərin müəssisələrinə, kompaniyalarına və firmalarına, bir qayda olaraq, “ən əlverişli fəaliyyət rejimi” tətbiq edir.

Dünyanın siyasi və iqtisadi həyatında “yeni regionalizm” fenomeni getdikcə daha böyük yer tutur və daha əhəmiyyətli rol oynayır. Son 50 il ərzində dünyada müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərən bir sıra geoiqtisadi areallar, regional inteqrasiya koalisiyaları və qruplaşmaları yaranmışdır. Onların sırasında – Şimali

Amerika Azad Ticarət Zonası (NAFTA), Avropa İttifaqı (Aİ), Asiya-Sakit okean iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatı (ASİƏT), Cənub-Şərqi Asiya dövlətləri Assosiasiyası (ACEAN), Cənubi Amerika ümumi bazarı (MERKOSUR) və b. vardır. Bu birliklər vahid sosial-iqtisadi komplekslər qismində getdikcə daha artıq dərəcədə bərqərar olur və iştirakçı dövlətlərin məqsəd və maraq ümumiliyinin daha yüksək səviyyəsi ilə səciyyələnir. Özü də prosesi bitmiş saymaq olmaz, o hələ davam etməkdədir.¹⁰

Bu qəbil birliklər bir sıra parametrlərinə görə, o cümlədən miqyaslarına və yetkinlik dərəcələrinə, milli iqtisadiyyatların “qaynayıb-qovuşma” səviyyəsinə və bu kimi başqa göstəricilərinə görə, nəzərəcarpacaq fərqlərə malik olsa da, onların hamısı əhəmiyyətli bir biçimdə elə avtonom (əlahiddə) regional iqtisadi ərazilərdir ki, burada iştirakçı dövlətlərin təsərrüfat subyektləri arasında əlaqələr ən intensiv bir formada inkişaf edir. İnteqrasiya qruplarındakı üzv ölkələrin xarici iqtisadi münasibətləri, ilk növbədə, onların birlik tərkibindəki partnyorlarına yönəlmişdir. Məsələn, XX əsrin 90-cı illərinin ortalarında Avropa İttifaqı ölkələrinin ümumi ixracının 60 faizi regiondaxili ixracın payına düşürdü. Həmin göstərici NAFTA ölkələri üzrə 47 faiz, ACEAN üzrə – 22, MERKOSUR üzrə isə 20 faiz təşkil edirdi (Семенов, 2001).

“Yeni regionalizm” konsepsiyası bu və ya digər regionun beynəlxalq ələmlə (o cümlədən subqlobal regionlarla, tutalım, Avropa ilə, Asiya ilə və s.) əlaqələrini də ehtiva edir. Nəzərdə tutulur ki, hər bir region mənsub olduğu və ya olmadığı kontinentdə (kontinentlərdə), dövlətlərarası mahiyyət daşıyan beynəlxalq bazarlarda öz yerini tapmağa çalışır.

Bu mənada, “yeni regionalizm” qloballaşma ilə (ölkə və regionların inteqrasiya proseslərində iştirakını stimullaşdırdığına görə), daha doğrusu, onun, ticarəti liberallaşdırmağın ümumdünya mexanizminə (ÜTT tipli) alternativ olan lokal variantı ilə tam uyğun gəlir. İqtisadi uğur qazanmağın yolları haqqında hər bir regional təşkilatın öz təsəvvürü – özü də üzv-dövlətlərin hamısı tərəfindən qəbul edilmiş bir rəyi – vardır və təşkilat öz fəaliyyə-

tini məhz həmin əsasda qurur. Bununla belə, “yeni regionalizm” ayrı-ayrı bölgələrin beynəlxalq əmək bölgüsündəki yerini köklü bir şəkildə dəyişdirmir, sadəcə olaraq, regionlar arasındakı rəqabəti gücləndirir.

Qeyd etmək vacibdir ki, regionlaşma, bir tərəfdən, ayrı-ayrı ölkə təsərrüfatlarını dünya iqtisadi sisteminin aparıcı strukturyaradıcı “sütunundan” müəyyən dərəcədə aralanmağa doğru aparırsa da, digər tərəfdən, onların (ölkə təsərrüfatlarının) müxtəlif regionlar çərçivəsində bir-birinə daha sıx bağlanmasına, vahid iqtisadi orqanizmə çevrilməsinə və dolayısı ilə, qloballaşma üçün “içəridən sementlənmiş” dayaq nöqtələrinin yaranmasına gətirib çıxarır. Başqa sözlə, regional inteqrasiya qloballaşmanın zəruri inkişaf pilləsidir. Qarşılıqlı bağlılıqda olan bu iki proses – qloballaşma və regionlaşma – eyni zamanda baş verdiyinə görə ortaya daha bir yeni vəzifə – cari regional qrup mənafehləri ilə uzunmüddətli planetar maraqlar arasında yaranan ziddiyyətlərin razılaştırılması vəzifəsi çıxır.

Regional inteqrasiya sahəsində beynəlxalq təcrübə göstərir ki, dünya bazarına rəqabətqabiliyyətli mal və xidmətlər çıxara bilən, dinamik iqtisadiyyata malik olan ölkələr regional ittifaqların potensial imkanlarından daha yaxşı, yetərinə tam istifadə edə bilirlər. Əksinə, məhsul nomenklaturasının kasadlığı ilə səciyyələnən, öz daxili bazarında effektiv rəqabət sistemi qurmağı bacarmayan, beynəlxalq bazardakı sərt rəqabət şəraitində işləmək təcrübəsi olmayan ölkələr regional inteqrasiyada iştirakdan – birincilərə nisbətən – qat-qat daha az qazanır.

Bu, müəyyən dərəcədə Mərkəzi Qafqaz ölkələrinə də aiddir: onların beynəlxalq əmək bölgüsündə özünə hələ dəqiq yer tapmamış, yetərinə oturmamış iqtisadiyyatı getdikcə daha artıq dərəcədə periferiya iqtisadiyyatına məxsus çalarlar alır, çünki ixracda yanacaq və xammal, idxalda isə yüksək texnologiyalı maşınqayırma məhsulları və hazır istehlak malları üstünlük qazanmağa başlayır. Məhz buna görə də təbii resurslar satışına söykənən xarici ticarət müasir dünyada, geoiqtisadi nöqteyi-nəzərdən, passiv fəaliyyət növü sayılır, ölkənin dünya bir-

liyindəki mövqeyindən bərk asılıdır və onun mənfəi xarici təsirlərə müqavimət göstərmək qabiliyyətini olduqca zəiflədir (*Неклеца, 2000*).

Beləliklə, artıq bütövləşmiş, amma hələ qeyri-yekcins qalan müasir dünya iqtisadiyyatının içində formalaşan yeni tipli “böyük məkanların” konturları indi açıq-aşkar görünməkdədir. Hər biri müəyyən sosial və mədəni özünəməxsusluqlara malik olan bu “böyük məkanları” təşkil edən ölkələr ümumi sosial-iqtisadi maraqlar və məqsədlər ətrafında birləşirlər. Dünya ölkələrinin sosial-iqtisadi baxımdan təbəqələşməsi fonunda, hər biri özündə bəlli bir siyasi və iqtisadi güc təmərküzləşdirən, beynəlxalq aləmə istiqamətlənən və xarici bazarlara açıq olan makroregional geosiyasi məkanların formalaşması prosesi reallıqda məhz bu yolla gedir. “Yeni regionalizmin” mahiyyəti də elə bundan ibarətdir.

3.4. Dünya iqtisadi birliyi və Mərkəzi Qafqaz

Bütöv bir sosial-iqtisadi obyekt kimi götürüldükdə Qafqaz, Avropanı Asiya ilə birləşdirən nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizidir. Bununla yanaşı, region təbii ehtiyatlarla (xüsusilə də karbohidrogenlərlə) və insan resursları ilə zəngin olduğundan, adına “dünya hökuməti” deyilən siyasi güc mərkəzlərinin hazırda xüsusi maraq dairəsindədir.¹¹ “Dünya hökuməti”nə daxil olan subyektlərin hərəsi Qafqazın bütövlüyünü özünəməxsus bir tərzdə başa düşür, burada öz spesifik mənafeələrini güdür və ona görə də öz siyasi və iqtisadi alətləri vasitəsilə Qafqazdakı dövlətçilik qurumlarının inteqrasiyası prosesinin yönünə və sürətinə məhz ona sərf edən şəkildə təsir göstərməyə çalışır.

Eyni zamanda “dünya hökuməti”nin subyektləri – ilk növbədə Avrasiya dövlətləri ilə Avroatlantik ölkələr – arasındakı qüvvələr nisbəti də dövrü olaraq dəyişir. Bu, öz növbəsində, hər dəfə Qafqazın bütövlüyünü, regionun siyasi subyektləri arasındakı dövlətlərarası münasibətləri, habelə onların hər birinin fəaliyyəti

yət formalarını və inkişaf sürətini müəyyən transformasiyalara uğradır.

Qafqaz respublikalarında dövlətçiliyin və suverenliyin bərpası, onların planlı təsərrüfat sistemindən bazar münasibətlərinə keçidi, müxtəlif beynəlxalq iqtisadi və maliyyə bloklarında və təşkilatlarında iştirakı tələb edir ki, bu ölkələrin öz arasında da paritet əsaslı, qarşılıqlı faydalılıq prinsipinə söykənən, partnyor seçimi və qarşılıqlı münasibətlərdə şərtlərin müəyyənləşdirilməsi zamanı hər kəsin sərbəstliyini nəzərdə tutan prinsipə yeni sosial-iqtisadi münasibətlər bərqərar olsun və inkişaf etdirilsin.

XXI əsrdə Qafqaz ölkələri ilk dəfə olaraq, həm bütövlükdə regionun, həm də ayrı-ayrılıqda onun hər bir subyektinin köklü maraqlarına cavab verən vahid iqtisadi ittifaqda birləşmək imkanı – ən azı nəzəri şans – əldə etdilər. Öz milli iqtisadiyyatlarının dünya iqtisadi münasibətlər sisteminə təcridcən (mümkün qədər “ağrısız”) daxil olması siyasəti yürüdən Qafqaz dövlətləri müxtəlif regional iqtisadi sistemlərin tərkib hissələri kimi çıxış edən beynəlxalq iqtisadi və maliyyə ittifaqlarında (qurumlarında) iştirak etməyi zəruri sayırlar.

Qafqaz dövlətlərinin dinamik inkişafı onların dünya iqtisadi birliyinə üzvi surətdə qoşulması ilə müşayiət olunur. Bu öz əksini, ilk növbədə, onların öz yaxın qonşuları ilə inteqrasiyasında (məsələn, GUAM, MDB, QİƏT və b. təşkilatlar çərçivəsində), habelə digər regional iqtisadi birliklərlə (məsələn, Aİ, MAİB, ASİƏT, NAFTA və digərləri ilə) fəal surətdə əlaqələr qurmasında tapır.

Eyni zamanda, iqtisadi əməkdaşlıq üzrə qlobal bir şəbəkənin yoxluğu regionun bütün subyektlərinin maraqları arasında optimal balans tapılmasına yönəlmiş regional və milli mexanizmlərin işlənilib hazırlanmasını çətinləşdirir. Bununla yanaşı onu da qəbul etmək lazımdır ki, Qafqaz ölkələrinin ahəngdar inkişafı baxımından, bütün regional birliklər içərisində ən vacibi və səmərəlisi onların bir-biri ilə sosial-iqtisadi ittifaqdır. Bu halda iqtisadi, sosial, ekoloji və b. səciyyəli ümumqafqaz prob-

lemlərinin bütün spektri işbirliyi ilə kompleks şəkildə həll edilə bilər.

Regional integrasiyanın zəruri şərtləri arasında ilk sırada o dayanır ki, integrasiyada iştirak edən Qafqaz dövlətləri iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə, həmçinin hüquqi tənzimləmə, ümumregional informasiya şəbəkəsinin yaradılması və digər belə istiqamətlər üzrə razılaşıdırılmış siyasət aparsınlar. Bu isə Qafqaz regionunda integrasiya proseslərinin dərinləşməsinə xidmət edən müvafiq mexanizmlərin yaradılmasını və fəaliyyət göstərməsini tələb edir.

Qafqaz integrasiyasının prioritet istiqamətləri sırasına iqtisadiyyatın tam bir sıra sahələri, o cümlədən nəqliyyat və rabitə, neft hasilatı və emalı, energetika, kənd təsərrüfatı və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, ticarət, ətraf mühitin qorunması, səhiyyə və əczaçılıq, turizm və bu kimi başqa sahələr daxil edilməlidir. Bundan əlavə, təbii və texnogen fəlakət və qəzaların nəticələrinin aradan qaldırılması, terrorizmlə, narkotrafiklə, mütəşəkkil cinayətkarlıqla, "çirkli pulların yuyulması" ilə mübarizə kimi vacib fəaliyyət sahələrində də əməkdaşlığın inkişafı məqsəddəyüdür.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, əməkdaşlıq üçün ən gözəl perspektiv nəqliyyat və rabitə sahələrindədir. Onların uğurla irəliləməsi regionda istehsal kooperasiyası üçün, ticarətin, turizmin və digər xidmət növlərinin inkişafı üçün strateji əhəmiyyətə malikdir. Göstərilən sahələrdə birgə layihələrin həyata keçirilməsi, Qafqaz iqtisadi məkanında əməkdaşlığın bütün mexanizmləri üçün arteriya rolu oynayan və bu mənada həyati əhəmiyyət kəsb edən effektiv və etibarlı nəqliyyat kommunikasiyaları və rabitə sisteminin yaradılmasına kömək edəcəkdir. Bu problemi həll etmədən əməkdaşlığın bütün başqa sahələrində nəzərəcərpacaq nailiyyətlər qazanmaq və regionun potensial iqtisadi inkişaf imkanlarını gerçəkləşdirmək mümkünsüzdür.

Bununla yanaşı, Qafqazda qurulacaq nəqliyyat və telekommunikasiya sistemi – regionun coğrafi vəziyyəti sayəsində – elə vacib bir rola malikdir ki, onun əhəmiyyəti region hüdudla-

rından kənara çıxır. Məsələn, Azərbaycanın və Gürcüstanın yükdaşıma bazarının özəlliyi ondadır ki, xarici ölkələr öz yüklərinin onların ərazisindən (o cümlədən onların dəniz limanlarından) tranzitlə keçməsinə böyük maraq göstərirlər. Mərkəzi Qafqaz ölkələri üçün həmin maraq ən qabarıq şəkildə özünü geoiqtisadi amillər vasitəsilə göstərir¹² və bu da söyləməyə əsas verir ki, sözügedən sahələrdə əməkdaşlığın inkişafı geoiqtisadi əhəmiyyətə malikdir.¹³

Nəqliyyat və rabitə infrastrukturu Qafqaz ölkələrinin irimiqyaslı inteqrasiyasına şərait yaratmaqla yanaşı, həm də onları transavropa kommunikasiya şəbəkələrinə qoşacaq, AANKD layihəsinin – nəhəng yük axınlarının (o cümlədən xammalın) Qərb-Şərq və Şimal-Cənub istiqamətlərində daşınmasını təmin etmək üzrə qlobal layihənin həyata keçirilməsinə imkan verəcəkdir. Azərbaycanın və Gürcüstanın bununla bağlı mövqeyi bəllidir: onlar TRASEKA layihəsinə – Avropanı, Qafqazı və Asiyanı birləşdirən ölkələrarası nəqliyyat yolları quruculuğuna birinci dərəcəli əhəmiyyət verirlər.¹⁴

Məsələ orasındadır ki, Mərkəzi Qafqazın indiki nəqliyyat şəbəkəsi keçmiş SSRİ-nin kommunikasiya sisteminin bir parçası, fraqmentidir və burada müasir sürət magistralları praktik surətdə yoxdur. Bu səbəbdəndir ki, regionun dəyişilmiş geostrateji mövqeyinə uyğun olan yeni “kommunikasiya karkası”nın formalaşdırılması indi strateji vəzifə hesab edilir. İstər Azərbaycanın, istərsə də Gürcüstanın gələcəyi, əhəmiyyətli dərəcədə, bu ölkələrin geoiqtisadi funksiyalarının Qərb-Şərq və Şimal-Cənub kommunikasiya oxları üzrə (yəni həm coğrafi en, həm də meridian istiqamətlərində) reallaşması ilə müəyyənləşəcəkdir. Bu onlara imkan verəcəkdir ki, həmin istiqamətlər üzrə nəqliyyat-kommunikasiya körpüsü funksiyasını yerinə yetirməklə öz geoiqtisadi imkanlarını tam həcmdə gerçəkləşdirdinsinlər.

Təhlükəsiz və effektiv Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizinin əhəmiyyəti həm də onunla şərtlənir ki, ASOR və Avropa dövlətləri arasında ticarət münasibətlərinin inkişafı yüksək dinamikaya malikdir. Odur ki, Avrasiya tranzit

yük axınıni öz nəqliyyat kommunikasiyalarına cəlb edə bilən ölkələr bundan maksimal fayda – əlavə iş yerləri, mənfəət və investisiyalar qazanacaqlar.

Məhz buna görə də ötən illərdə bir çox dövlətlər, regional ittifaqlar, sahə birlikləri və beynəlxalq maliyyə institutları regionda yol tikintisi üçün uzunmüddətli kreditlər ayırmışlar. 2004-cü ilin ortalarında olan vəziyyətə görə, təkcə Azərbaycana müxtəlif mənbələrdən aşağıdakı məqsədli kreditlər gəlmişdir: DB – 40 mln. ABŞ doll., AYİB – 41 mln. ABŞ doll., İran – 40 mln. ABŞ doll., Küveyt fondu – 47,5 mln. ABŞ doll., İİB – 44,4 mln. ABŞ doll., AİB – 38 mln. ABŞ doll., Səudiyyə İnkişaf Fondu – 15 mln. ABŞ doll., Abudabi Fondu – 10 mln. ABŞ doll., OPEC – 6 mln. ABŞ doll., Avropa İttifaqı – 1,5 mln. ABŞ dolları.¹⁵

Bütün bunları əsas götürərək, Gürcüstan və Azərbaycan regionun tranzit-servis funksiyasının əsaslı surətdə güclənməsinə böyük ümidlər bəsləyir, onu özləri üçün bir “nemət” sayırlar.¹⁶

Belə yanaşma üslubunun hamılıqla qəbul edilməsinə baxmayaraq, bəzən, yumşaq desək, qərribə fikirlərə də rast gəlmək olur. Məsələn, deyirlər ki, Qafqazda tranzit-kommunikasiya xətlərinin güclənməsi region ölkələrində “öz-özünə yetərli” bir iqtisadiyyat (totalım, aqrar-sənaye tipli) qurulmasına bəslənilən ümidləri guya puça çıxaracaq, üstəlik həm də mədəniyyətin, əənənəvi davranış stereotiplərinin dağılmasına səbəb olacaqdır (*Mouradian, 2000*).

Artıq fəaliyyətə başlamış Bakı-Supsa və BTC neft kəmərləri, həmçinin son hazırlıq mərhələsində olan Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında nəqliyyat sahəsində əməkdaşlığın əməli nəticəsidir. Məhz bu layihələrin cazibə gücü strateji investorların regiona, xüsusilə də Azərbaycana marağını təmin edəcəkdir.

Rabitə sahəsində də ilk layihələr artıq praktik olaraq həyata keçirilmişdir. Nümunə qismində, məsələn, TransAsiyaAvropa optik-lif kabelinin çəkilməsini göstərmək olar. Belə layihələr re-

gionun həm daxilində, həm də xaricində yerləşən bir sıra ölkələr arasında yeni növ rabitə xidmətlərinin gerçəkləşdirilməsini təmin edir. Bu sırada optik-lif rabitə xətlərinin çəkilməsi üzrə transregional Palermo-İstanbul-Odessa-Novorossiysk¹⁷ və regional Varna-Odessa-Novorossiysk-Poti layihələri daha perspektivli sayıla bilər.

Enerji problemləri – enerji resurslarının tranziti də daxil olmaqla – həlli ən vacib olanlardandır. Məhz sonuncu (enerji resurslarının tranziti) inteqrasiya prosesləri üçün iqtisadi stimula çevrilə bilər, çünki tranzitin səmərəli bir şəkildə tənzimlənməsi yalnız çoxtərəfli əsasda mümkündür. Burada, ilk növbədə, region ölkələrinin elektroenergetika sistemlərinin birləşdirilməsi layihəsinə diqqət çəkmək lazımdır. Bu layihə həm də ona görə xüsusi əhəmiyyətə malikdir ki, gələcəkdə Avrasiya birləşmiş elektroenerji sisteminin yaradılması ilə bağlı hazırlıqlara başlamaq üçün bir növ etibarlı zəmin yarada bilər. Bununla yanaşı, enerji resurslarının nəql olunması üzrə layihələr Qafqazın geoiqtisadi funksiyasının fəallaşması baxımından da olduqca vacibdir.

Qafqaz ölkələrinin iqtisadi inkişafında əsas hərəkətverici qüvvələrdən biri kimi çıxış edən ticarət, regional əməkdaşlığın dərinləşdirilməsində mühüm strateji vektorlardan birinə çevrilir. Regionda qarşılıqlı ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi həmin sahədə mövcud olan maneələrin tədricən aradan qaldırılması problemini aktuallaşdırır, gömrük və tranzit prosedurlarının sadələşdirilməsini və eyniləşdirilməsini (identifikasiyasını) tələb edir. Bu prosesdə digər regional birliklərdə toplanmış müsbət təcrübənin hərtərəfli öyrənilməsi və nəzərə alınması çox vacib məqamdır.

Bu gün beynəlxalq ticarətin liberallaşdığı, regional və iki-tərəfli azad ticarət zonalarının yaradılması prosesinin bütün dünyada, xüsusilə Avropa, Amerika və ASOR dövlətlərində geniş vüsət aldığı şəraitdə, Qafqaz regionu ölkələri də yaxın gələcəkdə belə zonaların təşkilinə böyük maraq göstərirlər. Eyni zamanda, regionda ticarətin inkişafını əngəlləyən bir sıra maneələr vardır ki, bunların içərisində aşağıdakıları göstərmək olar:

- gömrük prosedurlarının yetərincə razılaşdırılmaması və nəqliyyat münasibətlərinin aşağı səviyyədə tən-zimlənməsi;
- region dövlətləri arasındakı tarif və qeyri-tarif maneələri;
- sərhəd yoxlamaları zamanı gömrük əməliyyatlarının və digər prosedurların uzun sürməsi və baha başa gəlməsi;
- xarici ticarət və tranzit qaydalarının natamamlığı;
- regionun coğrafi mövqeyi ilə və nəqliyyat infrastrukturu-nun köhnəliyi ilə əlaqədar nəqliyyat xərclərinin yüksək olması.

Öz ölkələrində iri maliyyə və ticarət-sənaye mərkəzləri ro-lunu oynayan şəhərlər arasında sosial-iqtisadi əlaqələrin geniş-ləndirilməsi üçün şərait yaratmaq, habelə sərhədyanı ticarətin in-kişafını stimullaşdırmaq Qafqaz dövlətlərinin integrasiyasında perspektiv istiqamətlər sayıla bilər.

Son illərdə turizm sahəsində əməkdaşlığa maraq əhəmiy-yətli dərəcədə artmışdır. Region ölkələri zəngin rekreativ resurs-lara malikdir və bu baxımdan, turizm xidmətləri hazırda iqtisa-diyatın ən mühüm sektorlarından biri hesab olunur. Həm ikitə-rəfli, həm də çoxtərəfli əsasda qurulan regional əməkdaşlıq tu-rizm sahəsinin inkişafına da müsbət təsir göstərirdi.¹⁸

Region ölkələrinin bazar iqtisadiyyatı yolunu seçməsi tələb edir ki, burada investisiyalar üçün əlverişli mühit yaradılsın, özəl sahibkarlıq inkişaf etdirilsin, kiçik və orta müəssisələrin fəaliyyə-ti genişləndirilsin, işgüzar əlaqələr dərinləşdirilsin. Bununla bəra-bər, bir sıra sahələrdə – statistikada, elmi-texniki tədqiqatlar və hüquqi xidmət sahələrində birgə fəaliyyət də kifayət qədər fayda-lıdır. Hüquqi əməkdaşlığa gəldikdə, mütəşəkkil cinayətkarlıqla, terrorizmlə, qeyri-qanuni silah ticarəti ilə, qaçaqmalçılıqla, nar-kotiklərin yayılması ilə mübarizə xüsusi vurğulanmalıdır.

Regionun ən kəskin problemlərindən biri də təbii mühitin tullantılarla çirklənməsidir. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Qaf-qazın təbiəti unikalıdır. Odur ki, qloballaşma şəraitində, yəni Qaf-qaz dünyada özünəməxsus geoiqtisadi funksiya yerinə yetirdiyi bir zaman, regionun ekologiyası, flora və faunası üzərinə düşən

yükün ağırlığını nəzərə almaq və onu yüngülləşdirmək üçün tədbirlər görmək lazımdır. Bu sahədə əsas vəzifələr – Xəzər dənizini və Qara dənizi, onların sahilboyu zonalarını, Kür və Araz çaylarını, onların sahilboyu ərazilərini çirkləndirən “mənbələri neytrallaşdırmaqdan”, regionda həyata keçirilən qlobal layihələrin mənfəi texnogen nəticələrinin qarşısını almaqdan, habelə təbiətdən istifadənin digər problemlərini həll etməkdən ibarətdir.

Son illər ərzində Bakı-Tbilisi-Ceyhan ixrac neft boru kəmərinin keçdiyi ərazilər boyu, o cümlədən kəmərin Gürcüstan (Borjomi dərəsi) və Azərbaycan (Qobustan qoruğu) hissələrində, texnogen təhlükəsizliyin təmin edilməsi və təbiətin mühafizəsi üzrə tədbirlər görülməsi məsələləri bütün kəskinliyi ilə gündəmə çıxmışdır. Artıq bu gün həmin ərazilərdə texnogen ekoloji risklərin azaldılması ilə bağlı müəyyən işlər görülür. Doğrudur, müasir reallıq belədir ki, indi orta və uzunmüddətli maraqlara nisbətən cari iqtisadi maraqlara üstünlük verilir, lakin buna baxmayaraq, ətraf mühitin monitorinqi və qorunması, texnogen məşəli fəvqəladə hadisələrin profilaktikası üzrə işlək mexanizmlərin tapılması və səmərəli bir şəkildə tətbiqi problemləri regionda diqqət mərkəzində qalmaqdadır.

Qafqaz ölkələrinin inteqrasiyası üzrə layihələrdə maliyyə-kredit sistemi mühüm yer tutur. Onun əsas təyinatı müştərək regional layihələri maliyyə resursları ilə təmin etməkdən və regionda müasir kapital bazarı yaratmaqdan ibarətdir. Hazırda birgə maliyyələşdirmə tələb edən layihələr içərisində aşağıdakıları göstərmək olar:

- Azərbaycanın neft məhsullarının Batumi limanı vasitəsilə ixracı üçün Xaşuri-Batumi boru kəmərinin rekonstruksiyası;
- qəbul edə bildikləri neft məhsullarının həcmi artırmaqdan ötrü Batumi və Poti limanlarındakı neft terminallarının genişləndirilməsi;

- yüklərin saxlanması və boşaldılıb-yüklənməsi üçün Batumi və Poti limanlarında infrastruktur obyektlərinin tikilməsi;
- Bakı-Supsa neft infrastrukturunun inkişafında iştirak məqsədilə Supsada Azərbaycanın, Gürcüstanın və bir xarici tərəfin iştirakı ilə müştərək inşaat kompaniyasının yaradılması;
- “Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi layihəsi çərçivəsində İrandan Azərbaycana dəmir yolunun (Qəzvin-Astara, ümumi uzunluğu 355 km) layihələşdirilməsi, çəkilişi və istismarı üzrə konsorsiumun yaradılması;
- Qars-Axalkalaki-Tbilisi beynəlxalq dəmir yolu layihəsinin gerçəkləşdirilməsi;
- Konsiqnasiya gömrük terminalları şəbəkəsinin formalaşdırılması;
- Azərbaycan Respublikasının energetika sistemində – gücünü artırmaq məqsədilə – investisiya qoyulması;
- Qafqaz iqtisadiyyatının aqrar-sənaye sektorunun (xüsusilə konserv sənayesinin, şərabçılığın, pambıq, ipək, qoz-fındıq və başqa belə məhsulların istehsalının) ixrac potensialının artırılması;
- tikinti sənayesinə və daşınmaz əmlaka investisiya qoyulması.

Yuxarıda göstərilən və bir sıra digər, kifayət qədər perspektivli layihələrin mövcudluğu bu fikri bir daha təsdiqləyir ki, əməkdaşlığın inkişafı baxımından, investisiyalar üçün əlverişli mühit yaradılması regionda prioritetə çevrilməkdədir.

Mərkəzi Qafqaz ölkələrinin coğrafi vəziyyəti elədir ki, onlar Rusiya ərazisindəki Şimali Qafqazla, Türkiyə və İran ərazisindəki Cənubi Qafqazla inteqrasiyada nə qədər maraqlıdırlarsa, həm Avropa, Amerika və Yaxın Şərq, həm də ASOR dövlətləri ilə inteqrasiyanın dərinləşməsində ondan az maraqlı deyillər.

Artıq qeyd olunduğu kimi, Qafqazda inteqrasiya “cücərtilər” hazırda Azərbaycanın və Gürcüstanın qarşılıqlı münasibət-

lərində daha sürətlə “böyüyür”. Fikrimizcə, bütün qalan istiqamətlər də yaxşı perspektivə malikdir, amma nisbətən daha uzun müddət tələb edir. Burada yaxın dövrün vəzifəsi – integrasiya problemlərinin bütün spektri üzrə müvafiq ilkin şəraitin yaradılmasıdır. Qafqazın integrasiyası ilə eyni zamanda Avrasiya məkanının özəyini təşkil edən iki region – Mərkəzi Asiya və Mərkəzi Qafqaz arasında da integrasiya prosesləri həyata keçəcəkdir.

Milli iqtisadiyyatın integrasiya prosesinə qoşulması zamanı bir neçə problem, o cümlədən birlik formalarının düzgün seçilməsi, onların bir formatdan digərinə, bir haldan başqasına çevik şəkildə keçə bilməsi, bu prosesin effektiv idarə edilməsi, yeni altyapılar yaratmaq, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin müxtəlif formalarından istifadə etmək bacarığı böyük əhəmiyyətə malikdir. Bununla əlaqədar, məhz geoiqtisadi funksiyaya əsaslanaraq, Qafqazın dünya birliyinə mərhələli integrasiyası layihəsinin hazırlanması zəruridir.

İndi Qafqaz üçün vacibdir ki, o, dünya təsərrüfat sisteminin tərkib hissəsinə çevrilərkən tək-cə cari maraqları yox, həm də dinamik inkişaf edən dünya iqtisadi sisteminin gələcək tendensiyalarını nəzərə alsın, onun hərəkətinin “düyün nöqtəsinə” çevrilsin, hadisələri qabaqlamağı bacarsın, xüsusilə də Qərb-Şərq və Şimal-Cənub xətləri üzrə mal, maliyyə və insan axınını təmin etməyə hazır olsun. Başqa sözlə, qarşıda, strateji manevr üsullarının və vasitələrinin geniş arsenalından istifadə etməklə, əlverişli geoiqtisadi situasiyaları məqsədyönlü şəkildə yaratmaq kimi böyük iş durur.

IV FƏSİL

QAFQAZ İQTİSADI MƏKANININ İLKİN PARAMETRLƏRİ

4.1. Qafqaz iqtisadi məkanının ümumi xarakteristikası

Qafqazda inteqrasiya prosesinin bütün iştirakçıları, əsasən, onda maraqlıdırlar ki, regionun iqtisadi məkanı fragmentar (yəni ayrı-ayrı hissələrə bölünüb-parçalanmış) deyil, bütöv və nizamlı olsun. Bu isə iqtisadi həyatın bütün sahələrində (istehsal, maliyyə, ticarət, gömrük, investisiya, ekologiya, informasiya və s.) eyni “oyun qaydalarının” tətbiq olunmasını tələb edir. Əks halda, regional iqtisadi sistem quruculuğunda, sonra isə onun tənzimlənməsi prosesində çətinliklər və əzafə risklər meydana gələr, xərclər artar, Mərkəzi Qafqaz dövlətlərinin hər birinin rəqabət qabiliyyəti zəifləyər.

Hazırda Qafqaz ölkələri dünya iqtisadiyyatına üzvi surətdə daxil olmaq şansı qazanmışdır. Bundan ötrü Qafqaz iqtisadiyyatı parametrlərinin sistemli bir şəkildə yenidən dəyərləndirilməsi əsasında bir beçə başlıca suala cavab verilməlidir: Qafqaz iqtisadiyyatı dünya təsərrüfat sistemi əlaqələri içində öz yerini (yaxud özünə yer) tapa biləcəkmə və bu beynəlxalq qovuşma prosesinin gedişində ondan hansı keyfiyyətlər tələb ediləcək, hansı parametrlər müəyyənədicə olacaqdır?

Qafqaz regionu kifayət qədər zəngin təbii-xammal, enerji və rekreasiya (turizm) ehtiyatlarına malikdir. Onların arasında neft, qaz, manqan, molibden və dəmir filizləri, nefelin, mis, sink, quruşun, qızıl, yod, brom, perlit xammalı, tikinti materialları kimi resursları ayrıca qeyd etmək olar. Qafqaz ölkələri çeşidli kənd

təsərrüfatı məhsulları – pambıq, tütün, ipək xammalı, üzüm, fərəş tərəvəz, subtropik meyvələr, şərab və konyaklar, meyvə-tərəvəz konservləri, balıq, nərə balığı kürüsü və s. istehsal edirlər.

Qafqazın ümumi ərazisi 907,0 min kv. km, əhalisi – 51,7 mln. nəfər, əhalinin orta sıxlığı – bir kvadrat kilometrə 57 nəfər təşkil edir (bax: cədvəl 4.1). Burada adambaşına ÜDM 851,0 ABŞ dollarından artıqdır. Qafqazın subregionları öz təbii, etnodemoqrafik və sosial-siyasi parametrlərinə, habelə iqtisadi inkişaf göstəricilərinə görə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Qafqazın ən iri subregionu Şimali Qafqazdır. Onun payına ümumi ərazinin 52,4 faizi, əhalinin – 38,9 faizi və ÜDM-in – 38,9 faizi düşür. Ərazisinə və ÜDM-in həcminə görə sonrakı yeri Cənubi Qafqaz (müvafiq olaraq – 27,1 və 33,9 faiz), əhalinin sayına görə isə Mərkəzi Qafqaz (32,1 faiz) tutur.

Cədvəl 4.1

Qafqaz regionlarının əsas göstəriciləri (2002-ci il)

Göstəricilər Regionlar	Ərazi		Əhali		ÜDM	
	min kv. km	xüsusi çəkisi (faiz)	mln. nəfər	xüsusi çəkisi (faiz)	mlrd. ABŞ doll	xüsusi çəkisi (faiz)
Qafqaz bütövlükdə	907,0	100,0	51,7	100,0	44,0	100,0
Şimali Qafqaz (RF CFD-nin bir hissəsi)	475,3	52,4	20,1	38,9	17,1	38,8
Dağlıq hissə	111,8	12,3	6,6	12,8	2,9	6,6
Dağətəyi hissə	363,5	40,1	13,5	26,1	14,2	32,2
Mərkəzi Qafqaz	186,1	20,5	16,6	32,1	12,0	27,3
Azərbaycan	86,6	9,5	8,2	15,9	6,2	14,1
Gürcüstan	69,7	7,7	4,6	8,9	3,4	7,7
Ermənistan	29,8	3,3	3,8	7,3	2,4	5,5
Cənubi Qafqaz	245,6	27,1	15,0	29,0	14,9	33,9
Cənub-Şərqi Qafqaz (İrənin şimal-qərb ostanları)	198,9	21,9	13,3	25,7	13,5	30,7
Cənub-Qərbi Qafqaz (Türkiyənin şimal-şərq vilayətləri)	46,7	5,2	1,7	3,3	1,4	3,2

4.2. Mərkəzi Qafqazın əsas parametrləri

Region ərazisinin nisbətən az hissəsini əhatə edən Mərkəzi Qafqaz ölkələri əhalinin əhəmiyyətli dərəcədə daha yüksək sıxlığı ilə fərqlənirlər. Tərkibinə üç müstəqil dövlət – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan daxil olan Mərkəzi Qafqaz həm də nisbətən daha yaxşı inkişaf etmiş elmi-texniki potensiala malikdir. Bu ölkələri səciyyələndirən əsas parametrlərin müqayisəsi göstərir ki, Azərbaycan öz ərazisinə (46,5 faiz), əhalisinin sayına (49,4 faiz) və ÜDM-nə (51,7 faiz) görə regionun ən iri dövlətidir. Sonrakı yerdə Gürcüstan, axırıncıda isə Ermənistan durur (cədvəl 4.2).

Cədvəl 4.2

Mərkəzi Qafqazın əsas göstəriciləri (2002-ci il)

Göstəricilər	Ərazi		Əhali		ÜDM	
	min kv. km	xüsusi çəkisi (faiz)	mln. nəfər	xüsusi çəkisi (faiz)	mlrd. ABŞ doll.	xüsusi çəkisi (faiz)
Regionlar						
Mərkəzi Qafqaz	186,1	100,0	16,6	100,0	12,0	100,0
Azərbaycan	86,6	46,5	8,2	49,4	6,2	51,7
Gürcüstan	69,7	37,5	4,6	27,7	3,4	28,3
Ermənistan	29,8	16,0	3,8	22,9	2,4	20,0

Mərkəzi Qafqazın ən iri şəhərləri respublikaların paytaxtları – Bakı (əhalisi 1,84 mln. nəfər), Tbilisi (1,07 mln.) və Yerevandır (1,10 mln. nəfər).

Mərkəzi Qafqazın ümumi ərazisi 186,1 min kv. km, əhalisi – 16,6 mln. nəfər, ÜDM-i – 12,0 mlrd. ABŞ dollarıdır, üç ölkənin toplam ixracı – 3,0 mlrd. ABŞ dolları qədərdir. Əhalisinə görə regionun ən iri dövləti Azərbaycandır (8,2 mln.), sonrakı yeri Gürcüstan tutur (4,6 mln. nəfər). Adambaşına düşən ÜDM-ə görə Azərbaycan (880 ABŞ doll.) və Gürcüstan (877 ABŞ doll.) Ermənistanı (873 ABŞ doll.) üstələyir. Dünya bazarlarına 2,3

mlrd. ABŞ dolları məbləğində mal və xidmətlər göndərən Azərbaycan regionda ən iri ixracatçı ölkədir.

4.3 cədvəlində verilmiş əsas makroiqtisadi göstəricilərin təhlili Mərkəzi Qafqaz respublikalarının hamısında müşahidə olunan müsbət iqtisadi inkişaf tendensiyalarını bir daha təsdiqləyir. Müqayisə göstərir ki, ÜDM-in, habelə sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının ümumi həcmi üzrə ən yüksək göstəricilər Azərbaycana məxsusdur. Son illərdə həmin göstəricilərin Gürcüstan iqtisadiyyatında da yüksək dinamikaya malik olduğunu qeyd etmək lazımdır. Bütövlükdə, Azərbaycanda və Gürcüstanda yaranmış pozitiv mənzərə müəyyən dərəcədə onların sıx və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığının nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycan və Gürcüstan arasındakı əlaqələrdə müşahidə olunan müsbət tendensiyaların obyektiv səciyyə daşdığı şübhəsizdir: hər iki dövlət beynəlxalq əmək bölgüsünün, istehsalda bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamlamanın və güc birliyinin üstünlüklərindən mümkün qədər daha dolğun bəhrələnməkdə, müştərək layihələrin həyata keçirilməsi üçün maddi-maliyyə resurslarının səfərbər edilməsində maraqlıdır və bu maraq getdikcə güclənməkdədir.

Mərkəzi Qafqaz ölkələrinin əsas iqtisadi inkişaf göstəriciləri

Göstəricilər	İllər					
	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Ümumi daxili məhsul						
a) mln. ABŞ doll. ilə:						
- Azərbaycan	4 447	4 584	5 273	5 708	6 236	7 138
- Gürcüstan	3 608	2 838	3 046	3 206	3 399	3 995
- Ermənistan	1 892	1 845	1 912	2 117	2 376	2 805
b) ötən ilə görə faizlə:						
- Azərbaycan	110,0	107,4	111,1	109,9	110,6	111,2
- Gürcüstan	103,1	102,9	101,8	104,8	105,5	111,1
- Ermənistan	107,3	103,3	105,9	109,6	113,2	113,9
c) adambaşına, doll. ilə:						
- Azərbaycan	571	583	665	715	775	880
- Gürcüstan	763	605	654	694	741	877
- Ermənistan	499	486	503	557	740	873
Sənaye məhsulu						
a) mln. ABŞ doll. ilə:						
- Azərbaycan	3 328,6	3 499,8	4 067,3	4 047,1	4 134,6	5 024,2
- Gürcüstan	875,8	869,8	971,0	1 006,5	1 066,4	1 180,7
- Ermənistan	517,3	529,7	557,1	557,2	594,9	732,1
b) ötən ilə görə faizlə:						
- Azərbaycan	102,2	103,6	106,9	105,1	103,6	106,1
- Gürcüstan	98,5	104,8	106,1	98,9	104,9	110,6
- Ermənistan	97,9	105,3	106,4	105,3	114,6	114,9
Kənd təsərrüfatı məhsulu						
a) mln. ABŞ doll. ilə:						
- Azərbaycan	1 142,9	1 148,8	1 198,7	1 286,4	1 325,9	1 411,2
- Gürcüstan	1 363,1	1 032,9	919,1	995,0	982,3	1 153,3
- Ermənistan	796,4	582,5	521,2	632,1	658,7	708,6
b) ötən ilə görə faizlə:						
- Azərbaycan	106,2	107,1	112,1	111,1	106,4	105,6
- Gürcüstan	93,4	106,9	88,0	108,2	98,9	110,5
- Ermənistan	113,1	101,3	97,5	111,6	104,4	104,3

Qonşu dövlətlərlə müqayisədə Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulmuş investisiyalar dəfələrlə artıqdır: 2001-ci ildə ölkə iqtisadiyyatına 1,6 mlrd., 2002-ci ildə – 2,8 mlrd., 2003-cü ildə isə – 4,0 mlrd. ABŞ dolları həcmində sərmayə qoyulmuşdur. Həmin dövrdə illik investisiya qoyuluşunun həcmi 2,5 dəfə artmışdır. 1996-2003-cü illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinə birbaşa xarici investisiyalar (BXİ) şəklində 10,4 mlrd. ABŞ dolları qoyulmuşdur (cədvəl 4.4). Bundan başqa, 2003-cü ilin ortalarına ölkəyə 1,78 mlrd. ABŞ dolları həcmində digər uzunmüddətli kreditlər daxil olmuş və istifadə edilmişdir (bu məbləğin təqribən 272,0 mln. ABŞ dolları qaytarılmışdır).

Cədvəl 4.4

**Mərkəzi Qafqaz ölkələrinə qoyulmuş
birbaşa xarici investisiyaların
dinamikası (mln. ABŞ doll.)**

Ölkələr İllər	Azərbaycan	Gürcüstan	Ermənistan
1996	519,0	45	18
1997	1 111,0	243	52
1998	1 404,0	265	232
1999	754,9	82	135
2000	692,0	131	125
2001	899,8	110	77
2002	1 811,9	165	152
2003	3 060,3	338	157

Mərkəzi Qafqaz ölkələrində birbaşa xarici investisiyaların daha ətraflı təhlili üçün adambaşına düşən investisiya həcminin orta göstəricilərinə nəzər salmaq məqsəduyğundur (cədvəl 4.5). Qeyd etmək lazımdır ki, 2003-cü ildə həmin sahədə ən yüksək səviyyə – 369 ABŞ dolları – Azərbaycanda əldə olunmuşdur.

**Mərkəzi Qafqaz ölkələrində
adambaşına düşən birbaşa xarici
investisiyaların həcmi (ABŞ doll.)**

İllər \ Ölkələr	Azərbaycan	Gürcüstan	Ermənistan
1996	67,9	9,7	4,7
1997	143,9	53,6	13,7
1998	182,3	59,1	61,2
1999	96,0	18,4	35,6
2000	85,4	29,7	32,8
2001	112,6	25,1	20,0
2002	221,0	37,9	46,5
2003	369,0	73,4	49,0

Hər hansı bir ölkəyə birbaşa xarici investisiyaların cəlb olunması üçün aşağıdakı üç əsas amili nəzərə almaq zəruridir (*Ozawa, 1992*):

- ölkə xarici aləmə, xüsusilə də transmilli korporasiyaların birbaşa investisiyalarına açıq olmalıdır;
- iqtisadi inkişaf prosesini sürətləndirmək məqsədilə birbaşa xarici investisiyaların ölkəyə cəlb olunması sahəsində yaxşı ölçülüb-biçilmiş siyasətin hazırlanması zəruridir;
- birbaşa xarici investisiyaların cəlb olunması üzrə lider ölkənin (yəni bu və ya digər regionda BXİ sahəsində aparıcı mövqə tutan ölkənin) əldə etdiyi iqtisadi inkişaf qonşu dövlətlərə də – xüsusilə region ölkələri öz fəaliyyətlərini düzgün əlaqələndirməyi bacarırsa – müsbət təsir göstərə bilər.

Bu nəzəri müddəalar Mərkəzi Qafqaz ölkələrində də öz təsdiqini tapır: məsələn, Azərbaycanın neft-qaz resursları hasilatı və nəqli sahəsindəki inkişafı qonşu ölkələrdə də iqtisadi artıma bilavasitə müsbət təsir edir. Bu təsir Gürcüstan və Türkiyədə də

ha güclüdür, amma, nisbətən zəif olsa belə, İran və Rusiyada da (Azərbaycanla həmsərhəd ərazilərdə) hiss edilməkdədir.

Bununla belə, Mərkəzi Qafqaz dövlətləri Avropa standartlarına, daha doğrusu, ayrı-ayrı ölkələrin bu standartlara uyğunluğunu müəyyənləşdirilmək üçün istifadə olunan obyektiv və pragmatik meyarlara (siyasi və iqtisadi islahatlar, investisiya iqlimi, biznes imkanları və s.) hələ tam cavab vermirlər. Bu dövlətlər özləri özlərinə yetərli deyillər və onlarda (Azərbaycan istisna olmaqla) idxalı tam həcmdə maliyyələşdirilmək üçün lazım gələn miqdarda qızıl-valyuta ehtiyatları yoxdur (məs.: *Gorovoi and Omelianchik, 2001*). Eyni zamanda, investisiyalar cəlb etmək baxımından, sənaye və kənd təsərrüfatı cazibədar sahələrdir.

Birbaşa xarici investisiyaların cəlb olunması nöqtəyi-nəzərindən, Azərbaycan yaxın gələcəkdə də Mərkəzi Qafqazda lider ölkə olaraq qalacaqdır. Bunun səbəbi çox sadədir: neft-qaz hasilatı və nəqli regionun investisiya cazibədarlığını təmin edən əsas mənbədir.

4.3. Şimali Qafqazın əsas parametrləri

İnzibati cəhətdən Rusiya Federasiyasının tərkibində olan Şimali Qafqaz dağətəyi və dağlıq hissələrdən ibarətdir (cədvəl 4.6).

Şimali Qafqazın ərazisi 475,3 min kv. km, əhalisi – 20,1 mln. nəfər, ÜDM-i – 17,1 mlrd. ABŞ dollarıdır. Bu region, əhalinin sıx məskunlaşdığı regionlara aiddir: hər kvadrat kilometrə 50 nəfər düşür (*Кистанов и Копылов, 2003, с. 422*). Dağətəyi hissədə əhalinin ən çox məskunlaşdığı ərazilər – Krasnodar diyarı (5,1 mln. nəfər) və Rostov vilayəti (4,4 mln. nəfər), dağlıq hissədə isə Dağıstandır (2,6 mln. nəfər). Həmin ərazilər ÜDM-n həcminə görə də liderdir: müvafiq olaraq – 6,1 mlrd., 4,2 mlrd. və 1,1 mlrd ABŞ dolları.

Şimali Qafqazın əsas göstəriciləri (2002-ci il)

№	Göstəricilər	Ərazi		Əhali		ÜDM	
		min kv. km	xüsusi çəkisi (faiz)	mln. nəfər	xüsusi çəkisi (faiz)	mlrd ABŞ doll.	xüsusi çəkisi (faiz)
№	Regionlar						
1.	Şimali Qafqaz – (RF CFD-nin bir hissəsi)	475,3	100,0	20,1	100,0	17,1	100,0
1.1.	Dağətəyi hissə	363,5	76,5	13,5	67,2	14,2	83
1.1.1.	Krasnodar diyarı	76,0	16,0	5,1	25,4	6,1	35,6
1.1.2.	Stavropol diyarı	66,5	14,0	2,7	13,4	2,4	14,0
1.1.3.	Rostov vil.	100,8	21,2	4,4	21,9	4,2	24,4
1.1.4.	Həştərhan vil.	44,1	9,2	1,0	5,0	1,2	6,7
1.1.5.	Kalmık Resp.	76,1	16,1	0,3	1,5	0,4	2,3
1.2.	Dağlıq hissə	111,8	23,5	6,6	32,8	2,9	17,0
1.2.1.	Adıgey Resp.	7,6	1,6	0,4	2,0	0,2	1,2
1.2.2.	Dağıstan Resp.	50,3	10,6	2,6	12,8	1,1	6,2
1.2.3.	İnquşetiya Resp.	6,3	1,3	0,5	2,5	0,2	1,2
1.2.4.	Çeçenistan Resp.	13,0	2,7	1,1	5,5	-	-
1.2.5.	Qabardin-Balkar Resp.	12,5	2,6	0,9	4,5	0,7	4,3
1.2.6.	Qaraçay-Çərkəz Resp.	14,1	3,0	0,4	2,0	0,2	1,2
1.2.7.	Şimali Osetiya-Alaniya Resp.	8,0	1,7	0,7	3,5	0,5	2,9

Şimali Qafqazın Dağətəyi hissəsinə Krasnodar və Stavropol diyarları, Rostov və Həştərxan vilayətləri, habelə Kalmık Respublikası daxildir. Dağlıq hissə Şimali Qafqazda yerləşən 7 respublikadan – Adıgey, Dağıstan, İnuşetiya, Çeçenistan, Qabardin-Balkar, Qaraçay-Çərkəz və Şimali Osetiya-Alaniya respublikalarından ibarətdir.

Dağlıq hissə nisbətən daha zəif inkişaf etmişdir: Şimali Qafqazın ümumi ərazisinin 23,5, əhalisinin isə 32,2 faizini özündə cəmləşdirən bu ərazidə toplam ÜDM-in 17,0 faizi istehsal olunur.

Dağətəyi hissədə ən iri şəhərlər – Rostov (əhalisi 1 mln. nəfərdən artıqdır) və Krasnodar (692 min nəfər), dağlıq hissədə isə – Mahaçqala, Vladıqafqaz və Nalçikdir.

İqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə Şimali Qafqaz Rusiya Federasiyasında axırıncı yeri tutur: burada adambaşına ÜDM istehsalı Rusiya üzrə orta göstəricinin cəmi 47 faizi qədərdir. Həmin göstəricinin maksimal səviyyəsi Krasnodar və Stavropol diyarlarında (61 və 56 faiz), minimal səviyyəsi isə (28-30 faiz) Dağıstan və Şimali Osetiyada (İnuşetiyanı və Çeçenistanı nəzərə almadan) qeydə alınmışdır (*Кустанов и Кобылов, 2003, с. 430*). Bütövlükdə Şimali Qafqazın payına Rusiya Federasiyası ərazisinin 2,8 faizi, əhalisinin 14,0 faizi və ÜDM-in 5,7 faizi düşür ki, bu da, heç şübhəsiz, çox aşağı göstəricilərdir (cədvəllər 4.7 və 4.8).

Cədvəl 4.7

**Qafqazın və Rusiyanın əsas göstəricilərində
Şimali Qafqazın xüsusi çəkisi (faizlə)**

Region Göstəricilər	Qafqaz bütövlükdə	O cüm. Şimali Qafqaz	Rusiya bütövlükdə	O cüm. Şimali Qafqaz
Ərazi	100,0	52,4	100,0	2,8
Əhali	100,0	38,9	100,0	14,0
ÜDM	100,0	38,9	100,0	5,7

Şimali Qafqazın iqtisadiyyatı aqrar-sənaye kompleks səciyyəsi daşıyır. Region insanların həyat və fəaliyyəti üçün son dərəcə əlverişli təbii-iqlim şəraitinə və inkişaf etmiş kurort təsərrüfatına malikdir; yanacaq, metal, maşınqayırma (magistral elektrovozlar, buxar qazanları, dəmir press avadanlıqlar, taxılığın kombaynlar və s.) və aqrar-sənaye kompleksi məhsulları (taxıl, günəbxan toxumu, şəkər çuğunduru, konservlər, şəkər) istehsalçısıdır. Şimali Qafqaz Qara dəniz və Xəzər dənizi sahillərində güclü liman təsərrüfatına, habelə həm Mərkəzi Qafqazla, həm də Mərkəzi Asiya ilə sıx kommunikasiya xətlərinə malikdir.

Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra Şimali Qafqazda etnik ziddiyyətlər son dərəcə kəskinləşmiş, mərkəzdənqaçma meylləri güclənmişdir. Çeçenistandakı silahlı münaqişə bütün regionda vəziyyətin qeyri-sabitliyinə səbəb olmuş (məs.: *Силаев, 2005 б*), ümumi sosial-iqtisadi vəziyyəti kəskin surətdə pisləşdirmişdir. Halbuki nisbətən yaxın vaxtlardək Rusiyanın yanacaq sənayesinin və energetika məhsullarının, demək olar ki, onda bir hissəsi onun yanacaq-enerji kompleksinin payına düşürdü (*Кистанов и Копылов, 2003, с. 423*). Yanacaq olan tələbatını öz hasilatı hesabına ödəyərək, Şimali Qafqaz digər rayonlara da böyük miqdarda kömür, neft, neft məhsulları və təbii qaz göndərirdi.

Lakin Krasnodar və Stavropol diyarlarında qaz ehtiyatlarının kəskin surətdə tükənməsi, hərbi əməliyyatlar aparılması üzündən Çeçenistanda neft hasilatının dayandırılması, iqtisadi əhəmiyyətini itirdiyinə görə Rostov vilayətində kömür hasilatının aşağı düşməsi nəticəsində son 10-12 il ərzində Şimali Qafqazdan kənar regionlara enerji daşıyıcıları göndərilməsi nəzərəcarpacaq dərəcədə azalmışdır. Elektroenergetika təsərrüfatı bir sıra su-elektrik və istilik-elektrik stansiyalarından, habelə Rostov AES-dən ibarətdir.

Şimali Qafqazın əsas göstəriciləri RF ilə müqayisədə
(2002-ci il)

Göstəricilər Region	Ərazi		Əhali		ÜDM	
	min kv. km	xüsusi çəkisi (faiz)	Mln. nəfər	xüsusi çəkisi (faiz)	mlrd. ABŞ doll.	xüsusi çəkisi (faiz)
Rusiya Federasiyası	17 075,4	100,0	143,1	100,0	299,9	100,0
Şimali Qafqaz (RF CFD-nin bir hissəsi)	475,3	2,8	20,1	14,0	17,1	5,7
Dağətəyi hissə	363,5	2,1	13,5	9,4	14,2	4,7
Krasnodar diy.	76,0	0,4	5,1	3,6	6,1	2,0
Stavropol diy.	66,5	0,4	2,7	1,9	2,4	0,8
Rostov vil.	100,8	0,6	4,4	3,1	4,2	1,4
Həştərxan vil.	44,1	0,3	1,0	0,7	1,2	0,4
Kalmık Resp.	76,1	0,4	0,3	0,2	0,4	0,1
Dağlıq hissə	111,8	0,7	6,6	4,6	2,9	1,0
Adıgey Resp.	7,6	0,05	0,4	0,3	0,2	0,07
Dağıstan Resp.	50,3	0,3	2,6	1,8	1,1	0,4
İnquşetiya Resp.	6,3	0,04	0,5	0,3	0,2	0,007
Çeçenistan Resp.	13,0	0,08	1,1	0,8	-	-
Qabardin-Balkar Resp.	12,5	0,08	0,9	0,6	0,7	0,2
Qaraçay-Çərkəz Resp.	14,1	0,09	0,4	0,3	0,2	0,007
Şimali Osetiya-Alaniya Resp.	8,0	0,06	0,7	0,5	0,5	0,2

Regionun iqtisadiyyatı, kənd təsərrüfatı istisna olmaqla, Rusiyada ən aşağı göstəricilərə malikdir. Şimali Qafqazın dağətəyi hissəsindəki sənaye müəssisələri arasında neft-qaz hasilatı, kömürçixarma, maşınqayırma, kimya, yüngül və yeyinti sənayesinə aid olanlar üstünlük təşkil edir. Dağlıq hissədə isə neft hasilatı və emalı, əlvan metallurgiya, yeyinti və yüngül sənaye sahə-

ləri daha çox inkişaf etmişdir. İllik neft hasilatının mütləq həcmi 3-4 mln. ton (XX əsrin 80-ci illərinin sonunda – 10-11 mln. ton), kömürünkü – 10-12 mln. ton (1990-cı ildəki 29 mln. tona qarşı), qazınkı – 3,5 mlrd. m³ səviyyəsində sabitləşmişdir (*Kucтанов и Кобылов, 2003, c. 424*). Qaz hasilatındakı geriləmə xüsusilə güclüdür və dəfələrlə ölçülür: XX əsrin 70-ci illərinin ortalarında Sovet İttifaqında çıxarılan bütün qazın 20 faizi Şimali Qafqazın payına düşürdü.

Rostov vilayəti, Krasnodar və Stavropol diyarları Şimali Qafqazın ən iri sənaye rayonlarıdır. Ümumi istehsalın 90 faizə yaxını onların payına düşür (*Kucтанов и Кобылов, 2003, c. 427*). Bununla belə, hətta sənaye cəhətdən inkişaf etmiş bu rayonlarda da əhalinin adambaşına düşən pul gəlirləri orta ümum-rusiya göstəricisinin 65-75 faizindən çox deyil. Ən aşağı gəlirli Dağıstan və İnquşetiya da isə bu göstərici cəmi 34-37 faizdir (*Kucтанов и Кобылов, 2003, c. 430-431*).

Şimali Qafqaz Rusiyanın ən iri əkinçilik və heyvandarlıq rayonlarındanır. Bütövlükdə əkinçilik sahəsi heyvandarlığa nisbətən daha çox məhsul verir. Burada dənli bitkilər (buğda, qarğıdalı), texniki bitkilər (günəbaxan, şəkər çuğunduru), meyvə, üzüm, çay istehsalı geniş vüsət almışdır. Bostançılıq və yem bitkilərinin də xüsusi çəkisi böyükdür. Bunlarla yanaşı, düyü, tütün, gənəgərçək, efiryağlı bitkilər də yetişdirilir. Heyvandarlıq zərif və yarımzərif yunlu qoyunçuluqla, süd-ət və ət-süd istiqamətli maldarlıqla, donuzçuluq və quşçuluqla təmsil olunmuşdur.

Şimali Qafqazda nəqliyyat və kommunikasiyaların bütün növləri geniş inkişaf etmişdir. Özü də müxtəlif çeşidli nəqliyyat və kommunikasiya arteriyaları (boru kəmərlərindən tutmuş yüksək gərginlikli elektrik xətlərinədək) Şimali Qafqazı həm Mərkəzi Qafqaz, həm də Mərkəzi Asiya ölkələri ilə sıx bağlayır.

Şimali Qafqazın miqyası, inkişaf səviyyəsi və ərazicə Rusiyanın digər rayonlarından uzaqlığı, habelə onun Mərkəzi Qafqaz dövlətləri ilə çoxəsrlik sosial-iqtisadi bağlılığı belə söyləməyə əsas verir ki, onun Rusiyanın bir çox rayonlarına, məsələn, Uzaq Şərqi nisbətən, bu dövlətlərlə əməkdaşlığı daha işgüzar və iqtisadi cəhətdən məqsəddəuyğun ola bilər.

4.4. Cənubi Qafqazın əsas parametrləri

Cənubi Qafqaz regionuna İrənin şimal-qərb əyalətləri (ostanları) və Türkiyənin şimal-şərq əyalətləri (vilayətləri) daxildir (cədvəl 4.9).

Cədvəl 4.9

Cənubi Qafqazın əsas göstəriciləri (2002-ci il)

Göstəricilər Regionlar	Ərazi		Əhali		ÜDM	
	min kv. km	xüsusi çəkisi (faiz)	mln. nəfər	xüsusi çəkisi (faiz)	mlrd. ABŞ doll.	xüsusi çəkisi (faiz)
Cənubi Qafqaz	245,6	100,0	15,0	100,0	14,9	100,0
Cənub-Qərbi Qafqaz	46,7	19,0	1,7	11,3	1,4	9,4
Ağrı	11,5	4,7	0,5	3,3	0,3	2,0
Artvin	7,4	3,0	0,2	1,3	0,3	2,0
Qars	10,1	4,1	0,3	2,0	0,2	1,3
Van	9,3	3,8	0,4	2,6	0,4	2,7
Ərdəhan	4,8	1,9	0,1	0,7	0,1	0,7
İğdır	3,6	1,5	0,2	1,4	0,1	0,7
Cənub-Şərqi Qafqaz	198,9	81,0	13,3	88,7	13,5	90,6
Qərbi Azərbaycan	43,7	17,8	2,5	16,8	3,9	26,2
Şərqi Azərbaycan	47,8	19,6	3,3	22,0	5,2	34,9
Həmədan	20,2	8,2	1,7	11,3	1,0	6,7
Ərdəbil	18,0	7,3	1,7	11,3	0,8	5,4
Zəncan	39,4	16,0	0,9	6,0	0,4	2,7
Qəzvin	15,0	6,1	1,0	6,6	0,6	4,0
Gilan	14,8	6,0	2,2	14,7	1,6	10,7

Cənubi Qafqazın ərazisi 245,6 min kv. km, əhalisi – 15,0 mln. nəfər, ÜDM-i – 14,9 mlrd. ABŞ dollarıdır. Bu parametrlərə görə ən iri ərazilər İran ostanları Şərqi Azərbaycan (ərazisi – 47,8 min kv. km, əhalisi – 3,3 mln. nəfər, ÜDM-i – 5,2 mlrd. ABŞ doll.) və Qərbi Azərbaycandır (ərazisi – 43,7 min kv.km, əhalisi – 2,5 mln. nəfər, ÜDM-i – 3,9 mlrd. ABŞ dolları). Cənubi

Qafqaz ərazisinin 81,0 faizi, əhalisinin 88,7 faizi və ÜDM-nin 90,6 faizi İran əyalətlərinin, yəni Cənub-Şərqi Qafqazın payına düşür.

İranın cənub-qərb ostanları aqrar-sənaye rayonudur. Cənub-Şərqi Qafqazın ən iri şəhəri – 1 mln. nəfərə yaxın əhalisi olan Təbrizdir. Region ərazisindən Cənub-Şərqi Qafqazı həm Türkiyənin həmsərhəd rayonları ilə (cənub-qərbi Qafqazla) və Azərbaycanla (Mərkəzi Qafqazla), həm də İranın mərkəzi hissələri ilə birləşdirən Transiran dəmiryolu və avtomobil yolları şəbəkəsi keçir.

İqtisadi cəhətdən ən inkişaf etmiş əyalətlər Qərbi və Şərqi Azərbaycan ostanlarıdır. İran ərazisinin 5,6 faizi, əhalisinin 9,0 faizi, ÜDM-nin 8,8 faizi onların payına düşür (cədvəllər 4.10 və 4.11).

Cədvəl 4.10

Cənub-Şərqi Qafqazın əsas göstəriciləri İranla müqayisədə (2002-ci il)

Göstəricilər Regionlar	Ərazi		Əhali		ÜDM	
	min kv. km	xüsusi çəkisi (faiz)	mln. nəfər	xüsusi çəkisi (faiz)	mlrd. ABŞ doll.	xüsusi çəkisi (faiz)
İran	1 648,0	100,0	64,5	100,0	103,4	100,0
Cənub-Şərqi Qafqaz (İranın şimal-qərb ostanları)	198,9	12,1	13,3	20,6	13,5	13,1
Qərbi Azərbaycan	43,7	2,7	2,5	3,9	3,9	3,8
Şərqi Azərbaycan	47,8	2,9	3,3	5,1	5,2	5,0
Həmədən	20,2	1,2	1,7	2,6	1,0	1,0
Ərdəbil	18,0	1,1	1,7	2,6	0,8	0,8
Zəncan	39,4	2,4	0,9	1,4	0,4	0,4
Qəzvin	15,0	0,9	1,0	1,6	0,6	0,6
Gilan	14,8	0,9	2,2	3,4	1,6	1,5

**Qafqazın və İranın əsas göstəricilərində
Cənub-Şərqi Qafqazın xüsusi çəkisi (faizlə)**

Region Göstəricilər	Qafqaz bütöv- lükdə	O cüm. Cənub- Şərqi Qafqaz	İran bütöv- lükdə	O cüm. Cənub-Şərqi Qafqaz
Ərazi	100,0	21,9	100,0	12,1
Əhali	100,0	25,7	100,0	20,6
ÜDM	100,0	30,7	100,0	13,1

Qərbi Azərbaycan ostanında maşınqayırma və neft-kimya məhsulları istehsalı, yeyinti və yüngül sənaye, Şərqi Azərbaycan ostanında isə poladtökmə və dağ-mədən sənayesi sahələri inkişaf etmişdir. Cənub-Şərqi Qafqaz ərazisinin hər yerində kənd təsərrüfatı məhsulları – buğda, yulaf, kartof, soğan, badam, subtropik meyvələr istehsal olunur.

Cənub-Qərb hissəsinin payına Cənubi Qafqazın nisbətən daha kiçik hissəsi – ərazinin 19,0 faizi, əhalinin 11,3 faizi və ÜDM-in 9,4 faizi düşür. Təbiidir ki, bütövlükdə Qafqaz üzrə göstəricilərdə də onun xüsusi çəkisi daha azdır (cədvəl 4.12).

**Qafqazın və Türkiyənin əsas göstəricilərində
Cənub-Qərbi Qafqazın xüsusi çəkisi (faizlə)**

Region Göstəricilər	Qafqaz bütöv- lükdə	O cüm. Cənub- Qərbi Qafqaz	Türkiyə bütöv- lükdə	O cüm. Cənub- Qərbi Qafqaz
Ərazi	100,0	5,2	100,0	6,0
Əhali	100,0	3,3	100,0	2,4
ÜDM	100,0	3,2	100,0	1,1

Türkiyənin Şimal-Şərq vilayətləri onun iqtisadiyyatında çox kiçik bir yer tutur (cədvəl 4.13). Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, onlar iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmişdir (ÜDM – 1,4 mlrd. ABŞ doll.) və Türkiyənin ucqar kənd təsərrüfatı rayonları sayılır.

Cədvəl 4.13

**Cənub-Qərbi Qafqazın əsas göstəriciləri
Türkiyə ilə müqayisədə (2002-ci il)**

Göstəricilər Regionlar	Ərazi		Əhali		ÜDM	
	min kv. km	xüsusi çəkisi (faiz)	mln. nəfər	xüsusi çəkisi (faiz)	mlrd. ABŞ doll.	xüsusi çəkisi (faiz)
Türkiyə	774,8	100,0	69,6	100,0	123,9	100,0
Cənub-Qərbi Qafqaz (Türkiyənin şimal-şərq vilayətləri)	46,7	6,0	1,7	2,4	1,4	1,1
Ağrı	11,5	1,5	0,5	0,7	0,3	0,2
Artvin	7,4	1,0	0,2	0,3	0,3	0,2
Qars	10,1	1,3	0,3	0,4	0,2	0,2
Van	9,3	1,1	0,4	0,6	0,4	0,3
Ərdəhan	4,8	0,6	0,1	0,1	0,1	0,08
İqdir	3,6	0,5	0,2	0,3	0,1	0,08

4.5. Qafqaz iqtisadi məkanının əsas parametrlərinin müqayisəsi

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq mümkündür ki, Qafqazın bölgələrindən hər biri özü-özünü “dolandırmaqdan” ötrü zəruri resurslara prinsip etibarilə malik olsa belə, onun öz geoiqtisadi funksiyasını yetərinə dolğun reallaşdırma bilməsi üçün region subyektlərinin inteqrasiyası tələb olunur.

Bu zaman təbii suallar meydana çıxır: Qafqazın öz geoiqtisadi funksiyasını yerinə yetirməsi üçün ayrıca bir regional ittifaq yaratmaq lazımdır? Əgər lazımdırsa, onda bu ittifaq hansı

prinsiplər və şərtlər əsasında qurulmalıdır? Belə bir ittifaqın yaradılması regiondakı ölkələrin iqtisadi inkişafını sürətləndirməyə təkan verə biləcəkmə? Bu suallara tam cavab vermək üçün, ilk növbədə, Qafqaz iqtisadi məkanının əsas parametrlərini və strukturunu digər regional birliklərlə müqayisəli şəkildə qiymətləndirmək vacibdir.

Bütövlükdə Qafqazın və o cümlədən Mərkəzi Qafqazın sosial-iqtisadi potensialını səciyyələndirən əsas göstəriciləri (ərazini, insan ehtiyatlarını, istehsal resurslarını) hazırda fəaliyyət göstərən digər inteqrasiya qrupları ilə (MDB, GUAM, MAİB, Aİ, ASİƏT, NAFTA, MERKOSUR və b.) tutuşdurduqda bunların müqayisəyə gəlmədiyi, yəni çox böyük fərqlərə malik olduğu ortaya çıxır (cədvəl 4.14 və 4.15).

Belə ki, GÖUAM-la müqayisədə Qafqaz, ərazisinə görə 1,4 dəfə, əhalisinin sayına görə 1,7 dəfə və ÜDM istehsalına görə 1,4 dəfə kiçik idi. GÖUAM-la Mərkəzi Qafqaz arasındakı fərq, təbii ki, bundan da böyük idi (müvafiq olaraq – 6,7, 5,4 və 5,0 dəfə). Digər inteqrasiya qruplarına nisbətdə isə Qafqaz regionunun müqayisəli göstəriciləri qat-qat daha aşağıdır.

2005-ci ildə Özbəkistanın GÖUAM-dan çıxması və təşkilatın GUAM-a çevrilərək, bir qədər kiçilməsi nəticəsində bu birliyə nisbətdə Qafqazın və Mərkəzi Qafqazın müqayisəli göstəricilərində müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. İndi GUAM ərazisinə görə Qafqazın 88 faizini təşkil edir, lakin onun əhalisi 1,25 dəfə çoxdur. Mərkəzi Qafqazı isə GUAM həmin göstəricilərə görə, müvafiq olaraq, 4,3 dəfə və 3,9 dəfə üstələyir.

Beləliklə, Qafqaz (xüsusilə onun mərkəzi hissəsi – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan) öz “ölçülərinə” görə dünyada mövcud olan və yuxarıda adları çəkilən inteqrasiya qrupları ilə heç bir müqayisəyə gəlmir. Əgər belə bir sadə mülahizəyə əsaslanaraq ki, bir-biri ilə inteqrasiyaya girən dövlət-ərazi qurumlarının “ölçüləri” böyükdürsə, bu, inteqrasiya proseslərində müəyyən çətinliklər yaradır, onda Qafqazın (və onun mərkəzi hissəsinin) “ölçülərinin” nisbi kiçikliyi ona dəlalət etməlidir ki, bu bölgənin potensial inteqrasiyalaşma imkanları – həm dünya miq-

yasında, həm də regional (və subregional) səviyyədə – daha əlverişlidir.

Cədvəl 4.14

Bəzi regional ittifaqların və Qafqazın əsas göstəriciləri (2002-ci il)

Göstəricilər Regionlar	Ərazi		Əhali		ÜDM	
	min kv. km	nisbət (faiz)	mln. nəfər	nisbət (faiz)	mlrd. ABŞ doll.	nisbət (faiz)
Qafqaz	907,0	100	51,7	100	44,0	100
GUÖAM	1 242,7	137	89,6	173	59,6	135
MAİB	3 995,8	440	56,0	108	38,5	87
MDB	22 114,6	2 438	278,6	538	453,2	1 030
Aİ (15)	3 232,0	356	372,6	720	8 093,0	18 393
NAFTA	19 522,0	2 152	401,0	775	9 371,2	21 298
MERKOSUR	11 893,0	1 311	213,0	411	1 048,7	2 383
ASİƏT	62 012,5	6 837	2 513,7	4 862	17 924,0	40 736

Cədvəl 4.15

Bəzi regional ittifaqların və Mərkəzi Qafqazın əsas göstəriciləri (2002-ci il)

Göstəricilər Regionlar	Ərazi		Əhali		ÜDM	
	min kv. km	nisbət (faiz)	mln. nəfər	nisbət (faiz)	mlrd. ABŞ doll.	nisbət (faiz)
Mərkəzi Qafqaz	186,1	100	16,6	100	12,0	100
GUÖAM	1 242,7	668	89,6	540	59,6	497
MAİB	3 995,8	2 147	56,0	337	38,5	320
MDB	22 114,6	11 883	278,6	1 678	453,2	3 777
Aİ (15)	3 232,0	1 737	372,6	2 245	8 093,0	67 442
NAFTA	19 522,0	10 495	401,0	2 416	9 371,2	78 093
MERKOSUR	11 893,0	6 394	213,0	1 283	1 048,7	8 739
ASİƏT	62 012,5	33 339	2 513,7	15 143	17 924,0	149 367

Qafqazın inteqrasiyadan keçərək vahid (bütöv) bir regiona çevrilməsi zərurəti təkcə onunla şərtlənmir ki, bu onun potensialını, bazarının həcmi, başqa sözlə, ticarət-investisiya imkanlarını və cazibədarlığını artırardı. Belə zərurət daha artıq dərəcədə onun funksional əhəmiyyətindən, yəni unikal coğrafi mövqeyindən, Avropa və Asiyanın, Xristian və İslam sivilizasiyalarının kəsişməsində, tarixi “İpək yolunun” (məs.: *Петров, 1999; Elisseff, 2000; Foltz, 1999; Liu, 1998*) və “Volqa-Xəzər ticarət yolunun” (məs.: *Ахмедов, 1972*) üstündə, habelə onların müasir modifikasiyalarının – “Qərb-Şərq” və “Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizlərinin qovuşma nöqtəsində yerləşməsindən qaynaqlanır. Bu fikri başqa cür də ifadə etmək mümkündür: XXI əsrin əvvəllərində Qafqazda inteqrasiyanın prinsipləri, forma və metodları, regional birlik modeli, əsasən, regionun dünya iqtisadiyyatı üçün nəqliyyat-kommunikasiya əhəmiyyəti nəzərə alınaraq müəyyənləşdirilməlidir.

4.6. Nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizləri sistemində Qafqazın yeri haqqında

Roma imperiyası dövrlərində (e.ə. I əsr) Romalı Şanxay ilə birləşdirən ticarət yolları Qafqaz ərazisindən keçirdi. Amma monqol işğalından sonra (XIII əsr) İpək yolu tənəzzülə uğradı və Volqa-Xəzər ticarət yolu daha böyük əhəmiyyət qazandı, yəni Qərb-Şərq ticarət yolu Şimal-Cənub yolu ilə əvəz olundu. Qafqaz Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil edildikdən sonra Avropa ilə Asiya arasında quru kommunikasiyalar qismən Şimali Qafqazın dağətəyi hissəsindən və Sibir ərazisindən həyata keçirilirdi: Sovet dövründə Şərqi Avropanı, Şimali Qafqazı (Rostov şəhəri), Sibiri və Uzaq Şərqi ASOR ölkələri ilə birləşdirən dəmir yolu da (BAM) tikildi.

Müasir dövrdə “Yeni İpək yolunu”¹ üç mühüm dayaq sahəsi – energetika, transkontinental nəqliyyat sistemi və telekommunikasiyalar əsasında yenidən yaratmaq nəzərdə tutulur. Qlobal, regional və lokal maraqları özündə cəmləşdirən bu layihənin

özəyini isə təbii resursların, özü də tək-cə Qafqaz regionunun deyil, həm də geniş anlamda bütün Xəzəryanı ərazinin – yəni Mərkəzi Asiya ölkələrinin də – təbii sərvətlərinin dünya iqtisadi dövriyyəsinə daxil olunması təşkil edir. Mərkəzi Asiyanın xammal potensialının, ilk növbədə, oradakı iri neft və qaz yataqlarının dünya təsərrüfat dövriyyəsinə gətirilməsi iri karbohidrogen idxalçılarının xammalla sabit təchizatını təmin etməklə yanaşı, Xəzəryanı ölkələrdə də iqtisadiyyatın inkişaf sürətini, dinamikasını gücləndirməyə imkan verəcəkdir.

İpək yolunun yenidən canlandırılmasının mühüm dayaq nöqtələrindən biri də nəqliyyat infrastrukturudur. Bu sfera üzərində nəzarətin kim tərəfindən və necə həyata keçiriləcəyi müasir geosiyasətin və geoiqtisadiyyatın əsas problemlərindəndir. Dünya tarixindəki zəngin faktiki materiallar göstərir ki, nəqliyyat infrastrukturunu üzərində nəzarəti itirən ölkə öz geosiyasi və geoiqtisadi təsir dairələrindən də məhrum olmağa başlayır, lider mövqeyini və bununla bərabər regional bazarlar və maliyyə axınları üzərində nəzarət imkanlarını itirir (məs.: *Полтерович, 1998*).

Bu baxımdan, BMT-nin Mərkəzi Asiya ölkələri üçün Xüsusi proqramının (MAXP) həyata keçirilməsi zamanı qazanılan təcrübə böyük maraq doğurur.²

Həmin Proqram çərçivəsində MAXP üzvü olan ölkələr arasında tranzit nəqliyyat əməkdaşlığı üzrə Fəaliyyət planı da hazırlanmışdır.³ Onun əsas prioritetləri içərisində ən münasib, təhlükəsiz və rəqabət qabiliyyətli subregional və dövlətlərarası nəqliyyat yollarının çəkilməsi və əlverişli tranzit şəraitinin yaradılması çox mühüm yer tutur. Ehtiva olunur ki, bunlar xarici bazarlara çıxışı asanlaşdıracaq və iqtisadi inkişafa əlavə təkan verəcəkdir. Avro-Asiya nəqliyyat yollarının (Trans-Sibir magistralı, TRASEKA, Cənub magistralı və Şimal-Cənub magistralı da daxil olmaqla) təkmilləşdirilməsi ilə bərabər, layihənin strategiyasında ümumavropa nəqliyyat dəhlizlərinin Şərqə doğru uzadılması, habelə Asiya avtomobil magistrallarına və Trans-Asiya dəmiryolu magistralına çıxış da nəzərdə tutulur.

Azərbaycanın BMT MAXP nəqliyyat layihəsində fəal iştirakı onu deməyə əsas verir ki, layihənin açdığı imkanlardan hər-tərəfli istifadə olunması region üçün real nəticələr verə və Qafqaza əhəmiyyətli üstünlüklər gətirə bilər. Bu özünü, o cümlədən, onda göstərir ki, region ölkələrinin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunması asanlaşır, regional və subregional səviyyələrdə gedən inteqrasiya prosesləri xaricdən dəstək qazanır, nəqliyyat daşımalarının səmərəliliyi artır. Bundan başqa, Qafqaz dövlətlərinin BMT-nin “Trans-Avropa Şimal-Cənub avtomobil magistralı” və “Trans-Avropa dəmiryol magistralı” layihələrinə qoşulmasına, nəqliyyat əməliyyatlarının sadələşdirilməsi üzrə BMT və ŞƏT-in birgə təşəbbüslərinə cəlb olunmasına imkan yaranır.

Nəticə etibarı ilə, bu əməkdaşlıq regionda effektiv, unifikasiya edilmiş, təhlükəsiz nəqliyyat sistemləri qurmaq və inkişaf etdirmək, region ölkələrində qüvvədə olan tənzimləyici sənədləri Avropa qanunvericiliyinə və beynəlxalq normalara uyğunlaşdırmaq üçün bir vasitə rolunu oynayacaq, Qafqazın global nəqliyyat kommunikasiyalarına inteqrasiyasına güclü stimül verəcəkdir.

Qafqaz ölkələri ilə Mərkəzi Asiya regionu arasındakı əməkdaşlığın getdikcə dərinləşdiyini nəzərə alaraq, bu regionun da qısa sosial-iqtisadi xarakteristikasını vermək məqsəduyğundur.

2003-cü ilin göstəricilərinə görə, Mərkəzi Asiyanın ərazisi 4 008,0 min kv. km, əhalisi – 56,9 mln. nəfər, ÜDM-i – 49,4 mlrd. ABŞ dollarıdır (cədvəl 4.16), ixracı isə – 20,5 mlrd. ABŞ dolları həcmindədir.

Əhalisinin sayına görə regionun ən iri dövləti Özbəkistandır (25,8 mln. nəfər). Bu göstəriciyə görə ikinci dövlətin – Qazaxıstanın 14,9 mln. nəfər əhalisi vardır. ÜDM-in həcminə görə regionda Qazaxıstan liderlik edir (60,1 mlrd. ABŞ dolları). İkinci yeri tutan Özbəkistanın müvafiq göstəricisi bundan az qala üç dəfə aşağıdır (20,2 mlrd. ABŞ dolları). Türkmənistanda ÜDM-in həcmi 6,2 mlrd. ABŞ dollarıdır, Qırğızıstan və Tacikistanda isə bu rəqəm 2 mlrd. ABŞ dollarından da azdır. Regionun ən böyük

ixracatçısı Qazaxıstandır: o, dünya bazarlarına ildə 20,1 mlrd. ABŞ dolları məbləğində mal və xidmətlər çıxarır.

Cədvəl 4.16

**Mərkəzi Asiya ölkələrinin əsas göstəriciləri
(2003-cü il)**

Göstəricilər Regionlar	Ərazi		Əhali		ÜDM	
	min kv. km	xüsusi çəkisi (faiz)	mln. nəfər	xüsusi çəkisi (faiz)	mlrd. ABŞ doll.	xüsusi çəkisi (faiz)
Mərkəzi Asiya bütövlükdə	4 008,0	100,0	56,9	100,0	49,4	100,0
Qazaxıstan	2 724,9	68,0	14,9	26,2	29,7	60,1
Qırğızıstan	199,9	5,0	5,1	9,0	1,9	3,9
Tacikistan	143,1	3,6	6,4	11,2	1,6	3,2
Türkmənistan	491,2	12,2	4,7	8,3	6,2	12,6
Özbəkistan	448,9	11,2	25,8	45,3	10,0	20,2

Mütəxəssislərin proqnozları belə düşünməyə əsas verir ki, XXI əsrdə Mərkəzi Asiya dünyanın ən mühüm xammal və enerji mənbələrindən birinə çevriləcəkdir (məs.: *Makhmudov, 2002*). Qazaxıstanda aşkarlanmış neft və təbii qaz ehtiyatları, müvafiq olaraq, 2,2 mlrd. t və 2,5 trln. m³ təşkil edir. Türkmənistanın təbii qaz ehtiyatları 2,9 trln. m³, Özbəkistanınkı isə 1,9 trln. m³-ə çatır. Xəzər dənizi şelfində və Aral dənizi hövzəsindəki yataqlar da nəzərə alınmaqla, Qazaxıstanın proqnoz ehtiyatları 13,0 mlrd. ton-dan çox neft və 6 trln. m³-dən çox təbii qaz həcmindədir. Bu göstəricilər Türkmənistanda, müvafiq olaraq, 6,3 mlrd. t və 15,5 trln. m³, Özbəkistanda isə 0,3 mlrd. t və 2,0 trln. m³-ə bərabərdir.

Sadalanan rəqəmlərə əsaslanaraq ehtimal etmək olar ki, gələcəkdə Xəzər regionu dünya bazarında, hazırda Şimal dənizinin (Norveç) tutduğu mövqeyə uyğun bir yer tutacaqdır. Bu faktı da nəzərə almaq vacibdir ki, Mərkəzi Asiya ölkələri təkcə neftə

və qaza deyil, başqa strateji mineral xammal resurslarına da (o cümlədən uran, qızıl, polimetal, dəmir filizi və s.) malikdir.

1994-cü ilin əvvəlində Qazaxıstan və Özbəkistan regional iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatı yaratmaq haqqında razılığa gəldilər. Həmin ilin aprel ayında Qırğızıstan, 1998-ci ilin martında isə Tacikistan onlara qoşuldu. Bəyan edildi ki, Mərkəzi Asiya iqtisadi birliyinin (MAİB) əsas məqsədi bu regional təşkilatın üzv-ölkələrinin iqtisadi inteqrasiyasına nail olmaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, MAİB – hətta region çərçivəsində belə – ən mühüm inteqrasiya qurumları sırasına daxil deyil. Xatırlatmaq yerinə düşər ki, qurumun iştirakçıları – Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan və Özbəkistan həm də MDB-nin üzvləridir. Üstəlik, adları çəkilən dövlətlər (Özbəkistan istisna olmaqla), Belarus və Rusiya ilə birlikdə, Gömrük İttifaqına da daxilidirlər.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Özbəkistan 2005-ci ilin mayınadək GÖUAM-ın üzvü idi, Türkmənistan isə özünü neytral dövlət elan edərək, heç bir inteqrasiya qrupuna daxil olmur. Nəhayət, bu ölkələrin hər biri üçün Rusiya ilə iqtisadi əməkdaşlığın əhəmiyyəti, MAİB daxilindəki hələ də zəif qalmaqda olan qarşılıqlı əməkdaşlığa nisbətən müqayisəedilməz dərəcədə daha yüksəkdir.

Aşkar olunmuş neft və qaz ehtiyatlarının böyüklüyünə baxmayaraq, beynəlxalq əmək bölgüsündə Mərkəzi Asiya respublikalarının iri xammal təchizatçısı qismində iştirakı müəyyən çətinliklərlə üzləşir. Bunun tam bir sıra səbəbləri vardır ki, onların arasında birini xüsusi qeyd etmək lazım gəlir: söhbət regionun resursları və bunların dünya bazarlarına nəqli üzərində nəzərə alınmayan aparılan kəskin geosiyasi mübarizədən gedir. Problem xeyli dərəcədə həm də ondan qaynaqlanır ki, Mərkəzi Asiya respublikalarının hamısı “dənizə qapalı ölkələr”dir (“*land-locked countries*”), yəni Dünya okeanına birbaşa çıxışları yoxdur və bu səbəbdən də dünyanın əsas ticarət yollarından təcrid edilmiş vəziyyətdədirlər. Bu coğrafi və siyasi amillər regionun qlobal iqtisadi məkana inteqrasiyasını xeyli əngəlləyir və nəticə etibarilə,

region ölkələrinin inkişaf perspektivlərini bu və ya digər dərəcədə məhdudlaşdırır.

Qafqazdan keçən digər nəqliyyat-kommunikasiya istiqaməti Şimal-Cənub dəhlizidir. Rusiyadan başlayıb Fars körfəzi vasitəsilə Hind okeanına gedən bu yolun Mərkəzi Asiyadan yox, məhz Qafqazdan və İrənin qərb hissəsindən keçməsi onunla şərtlənir ki, nəqliyyat-kommunikasiya infrastrukturu burada daha yaxşı inkişaf etmişdir.

Bütün deyilənlər ona dəlalət edir ki, Qafqaz ölkələri arasında real inteqrasiyaya ciddi ehtiyac vardır və artıq bu, kəskin bir zərurətdir. Problemə geniş anlamdan yanaşıldıqda bu inteqrasiyaya Mərkəzi Qafqaz ölkələri (Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan) və üç bitişik regional ərazi (Rusiyanın, Türkiyənin və İrənin həmsərhəd rayonları), dar mənada isə – yalnız Azərbaycan və Gürcüstan (ilkin mərhələdə) daxil ola bilər.

Yuxarıda qeyd edilənləri yekunlaşdıraraq söyləmək mümkündür ki, Qafqazın sosial-iqtisadi parametrləri çox kiçik, strukturu isə olduqca qeyri-yekcinsdir. Qafqaz subregionlarının iqtisadi inkişaf templərinin və oriyentirlərinin müxtəlifliyi, onların bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətlərinin rəngarəngliyi, nəticə etibarilə, regionun öz geoiqtisadi funksiyasını tam həcmdə yerinə yetirməsini çətinləşdirir və əlavə fəsadlar törədir.

V FƏSİL

MƏRKƏZİ QAFQAZ ÖLKƏLƏRİNDƏ İQTİSADİYYATIN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

5.1. Postkommunist tipli iqtisadiyyatın xarakteri haqqında

Bazar iqtisadiyyatı, onun fəaliyyət prinsipləri və inkişaf qanunauyğunluqları iqtisadi nəzəriyyə tərəfindən kifayət qədər ətraflı və dərinlən öyrənilmişdir. Buna baxmayaraq, müasir reallıqlar və hər şeydən əvvəl, iqtisadiyyatın postkommunist transformasiyası, gündəmə bir sıra yeni problemlər gətirmişdir (*İlanava, 2000; Papava, 2005c, pp. 12-27; 2005d*).¹

Keçmiş SSRİ, tərkibindəki müttəfiq respublikaların iqtisadiyyatlarının yüksək inteqrasiya səviyyəsi ilə səciyyələnirdi və dəqiq ümumittifaq əmək bölgüsünə əsaslanırdı. Bu respublikalar uzun onilliklər boyu vahid iqtisadi məkanda – “vahid xalq təsərrüfatı kompleksində” birgə yaşamışdılar. 70 illik birgəyaşayış onların iqtisadi sistemlərində dərin iz buraxmış və onlarda çulğamış iqtisadiyyata meyllilik formalaşdırmışdı. Onların hər biri, keçmişdə vahid bir tam kimi fəaliyyət göstərən sistemin elementi idi və bu elementlər öz daxili strukturları etibarlı ilə, məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi, istifadə olunan texnologiyalar, istehsalın təşkili prinsipləri baxımından sıx qarşılıqlı bağlılıqda idilər. Məhz buna görədir ki, SSRİ dağıldıqdan sonra bütün təzə yaranmış dövlətlər öz müstəqil milli iqtisadi sistemlərini praktik surətdə yenidən qurmaq zərurəti qarşısında qaldılar.

SSRİ-nin süqutu nəticəsində yaranmış yeni dövlətlərdə vəziyyət həm də ona görə ağır idi ki, dərin böhran əlamətləri ilə əslində hələ sovet iqtisadiyyatının özü üzləşmişdi, onun inzibati-amirlik üsul-idarəsinə əsaslanan qurumları astagəl və qeyri-çevik idi, yeniliklərə tez və effektiv uyğunlaşa bilmirdi. Təbii ehtiyatların, əmək və kapital resurslarının uzun müddət ekstensiv üsullarla istismar olunması, iqtisadiyyat üzərinə qoyulmuş qeyri-iqtisadi yükün getdikcə ağırlaşması və bununla əlaqədar, iqtisadiyyatın səmərəliliyinin aramsız olaraq aşağı düşməsi XX əsrin 80-ci illərində elə bir vəziyyət yaratdı ki, iqtisadi artımı hətta sıfır səviyyəsində belə təmin etmək, yəni heç olmasa, azalmanın qarşısını almaq üçün də yığımın payını artırmaq lazım gəlirdi.

Elə həmin dövrdə maliyyə sisteminin sabitliyinin pozulmasının, onun böhran içində girməsinin ilkin əlamətləri görünməyə başladı. 1989-1991-ci illərin siyasi hadisələri böhran proseslərinin gedişini daha da sürətləndirdi. Nəticədə, hələ SSRİ-nin dağılması ərəfəsində, istehsalın və investisiya fəallığının aşağı düşməsi, müəssisələr arasındakı təsərrüfat əlaqələrinin kəsilməsi, maliyyə sisteminin pozulması və pul-kredit sferası üzərində nəzarətin itirilməsi, xarici siyasət sahəsində uğursuzluqlar və xarici valyuta çatışmazlığı, dövlətin siyasi qurumlarının və iqtisadi strukturlarının tənəzzülü artıq göz qabağında idi (məs.: *Easterly and Fisher, 1994*).²

Bundan əlavə, təbii-iqlim şəraitinin rəngarəngliyi, təbii ehtiyatların və insan resurslarının bolluğu, habelə bir sıra xarici amillər şərait yaradırdı ki, SSRİ iqtisadiyyatı dünya bazarına qarşı öz nisbi qapalılığını saxlamaqda davam etsin. Qabaqcıl beynəlxalq standartlarla müqayisədə SSRİ iqtisadiyyatının maddi-texniki bazası – əsas etibarilə – mənəvi aşınmaya uğramışdı.

Vahid iqtisadi sistem süquta uğradıqdan və ortaya ağır maliyyə çətinlikləri çıxdıqdan sonra həm yeni yaranmış dövlətlərdə, həm də ayrı-ayrı müəssisələrdə elə vəziyyət yarandı ki, bunların öz vəsaitləri hesabına texnoloji yeniləşmə aparmaq imkanı praktik surətdə heçə endi. Nəticədə, mənəvi cəhətdən onsuz da köhnəlmiş avadanlıqlar fiziki aşınmaya da məruz qaldı.

Bu isə, öz növbəsində, ona gətirib çıxardı ki, postsovet ölkələrində istehsal olunan malların əksəriyyəti ya keyfiyyətinin yarıtmazlığına, ya çox baha başa gəlməsinə (istehsal xərclərinin yüksəkliyinə), ya da bunların hər ikisinə görə rəqabət qabiliyyətinə malik deyil. Belə şəraitdə dünya bazarlarına çıxış və dünya iqtisadi sisteminə fəal inteqrasiya da qeyri-mümkündür.

Yaranmış vəziyyət SSRİ-nin və Şərqi Avropa ölkələrinin (habelə Çinin, Monqolustanın və Vyetnamın) iqtisadiyyatlarının təbiəti ilə bağlı problemlərin təhlilinə qeyri-standart yanaşma zərurəti yaradır. Məndə biz bu ölkələrin iqtisadiyyatını “kommunist tipli iqtisadiyyat” adlandıracağıq (*Planava, 2000; Papava, 2005c, p. 17; 2005d*).

Kommunist tipli iqtisadiyyat (ədəbiyyatda onu daha çox “inzibati-amirlik iqtisadiyyatı” adlandırırlar), məlum olduğu kimi, rəqabət münasibətlərinin hər hansı formada təzahürünü mahiyyətcə istisna edir. Bu tip iqtisadiyyata malik olan ölkələrin əksəriyyəti vaxtı ilə vahid iqtisadi məkanda birləşmişdilər. Bunun ən bariz ifadəsi – Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası (QİYŞ) idi. Tərkibində vahid koordinasiya orqanı da fəaliyyət göstərən həmin qurum qırx ilə yaxın ömür sürdü. Bazar iqtisadiyyatı ölkələri ilə əməkdaşlıq isə adətən məhdud miqyasda həyata keçirilirdi və istisnasız olaraq bütün hallarda hökumətlər səviyyəsində tənzimlənirdi.

İnzibati-amirlik iqtisadiyyatında rəqabətin prinsipcə inkar olunması iqtisadi inkişafın yeganə kəsərli stimulumu məhv etmək demək idi. Bu isə, bir qayda olaraq, ona gətirib çıxarırdı ki, istehsal edilən mallar aşağı keyfiyyətli olurdu, onların qiyməti isə dövlət büdcəsindən ayrılan dotasiyalar hesabına süni surətdə aşağı salınırdı. SSRİ dövlət büdcəsi mədaxilinin əsas mənbəyi alkoqollu içkilərin satışından alınan gəlir idi. Sabit xarici valyuta isə ölkəyə praktik surətdə tək bir yolla – bazar iqtisadiyyatı ölkələrinə xammal (ilk növbədə neft) satmaqla gəlirdi.

Polşada kommunist rejimi dövründə formalaşmış iqtisadi sistemin təhlili, onun spesifik cəhətlərinin ümumiləşdirilməsi əsasında Adam Lipovski belə nəticəyə gəlir ki, dünya ancaq iki

qismə – “inkışaf etmiş” və “inkışaf etməkdə olan” ölkələrə bölündükdə inzibati-amirlik iqtisadiyyatı ölkələrinə “yer tapmaq olmur”, çünki bunlar nə birincilərə, nə də ikincilərə aid oluna bilməz. Bu ölkələri fərqləndirmək üçün A.Lipovski **“səhv yolla inkışaf etmiş”** (“misdeveloped”) ölkələr terminini tətbiq edir. Onun fikrincə, həmin ölkələrdə:

- ümumi daxili məhsulda daxili və xarici ticarətin və xidmətlərin payı az olduquna görə, sənayenin xüsusi çəkisi yüksəkdir;
- istehlak malları istehsalının azlığı hesabına istehsal vasitələri istehsalı sənayenin əsas hissəsini təşkil edir;
- beynəlxalq səviyyədə rəqabət aparmaq qabiliyyətinə malik olan məhsul istehsalının həcmi çox aşağıdır;
- istehlakçıya lazım olmayan məhsulların istehsalı geniş miqyas alır;
- mənəvi cəhətdən köhnəlmiş məhsullar ümumi sənaye istehsalında olduqca yüksək xüsusi çəkiyə malikdir (*Lipowski, 1988, p. 9*).

Kommunist rejiminin devrilməsi və inzibati-amirlik iqtisadiyyatının süqutu postkommunist ölkələrin iqtisadiyyatına xas olan xüsusiyyətləri dünyanın üzünə bütün çılpahlığı ilə açdı. Bu ölkələrdə istehsal edilən məhsulların, müəyyən istisnalarla (məsələn, bəzi hidroenergetika, neft və qaz hasilatı müəssisələri, xammalın ilkin emalı obyektləri), öz keyfiyyətsizliyinə və (və ya) bahalıqına görə rəqabət qabiliyyətli olmadığı aydınlaşdı.

Belə məhsulların bazarı yoxdur və prinsipə, ola da bilməz. Onların istehsalına əsaslanan iqtisadiyyatı, fikrimizcə, **“ölü iqtisadiyyat”**, yaxud başqa sözlə – **“nekroiqtisadiyyat”**, onu öyrənən nəzəriyyəni isə **“nekroiqtisadiyyat nəzəriyyəsi”**, yaxud **“nekroekonomiks”** adlandırmaq olar (*Papava, 2001, 2002a, 2005b*). Qeyd etmək vacibdir ki, “nekroiqtisadiyyat” anlayışına ən yaxın termin – “virtual iqtisadiyyat” məfhumudur (*Gaddy and Ickes, 1998, 2002; Woodruff, 1999a, 1999b*).

Inzibati-amirlik iqtisadiyyatının yuxarıda qeyd olunan “çılpqlaşma” prosesini Lipovski investisiya termininin antonimi ilə

adlandıraraq, “dayvestisiya” (*Drucker, 1985; Taylor, 1998*) kimi səciyyələndirir. Nəzərdə tutulan odur ki, postkommunist tipli iqtisadiyyatlar, “səhv yolla inkişaf etmələri” nəticəsində “qazandıqları” eybəcərliklərdən, patologiyalardan “təmizlənilər” (*Lipowski, 1998, pp. 31-32*).³ Nekroiqtisadiyyat da məhz elə həmin “səhv yolla inkişaf etmənin” nəticəsində formalaşır.

Beləliklə, söyləmək mümkündür ki, postkommunist kapitalizmi iqtisadiyyatını (*Панава и Берудзе, 2005; Papava, 2005c*) kapitalizmin digər iqtisadi modellərindən (məs.: *Brown M., 1995, pp. 15-117; Gwinne, Klak and Shaw, 2003*), məhz, onun malik olduğu nekroiqtisadiyyat hissəsi fərqləndirir.

Təbii ki, əgər iqtisadiyyatın hansısa hissəsi “ölüdürsə”, bu həm də o deməkdir ki, onun qalan hissəsi yaşamaq qabiliyyətinə malikdir. Bu hissəni şərti olaraq **“vital iqtisadiyyat”** yaxud – **“vitaiqtisadiyyat”**, onu öyrənən nəzəriyyəni isə **“vitaiqtisadiyyat nəzəriyyəsi”**, yaxud **“vitaekonomiks”** adlandırmaq. Bu termin, mahiyyət etibarını ilə, hamılıqla qəbul edilmiş anlamda iqtisadi nəzəriyyədən, ekonomiksdən başqa bir şey ifadə etmir.

Qeyd etmək vacibdir ki, nekroiqtisadiyyat fenomeninə malik olmayan bazar iqtisadiyyatında vitaiqtisadiyyat elə iqtisadiyyatdır, çünki iqtisadiyyatın hamısı “diridir”, yaxud başqa sözlə desək, bazar iqtisadiyyatı məzmunca vitaiqtisadiyyat deməkdir.

Bununla əlaqədar meydana gələn və cavab tələb edən ilk suallar bunlardır: nekroiqtisadiyyatla vitaiqtisadiyyat arasındakı ümumi cəhətlər hansılardır və onları nə fərqləndirir?

Vitaiqtisadiyyatda olduğu kimi, nekroiqtisadiyyatda da məhsul istehsal oluna bilər, deməli, **təklifin** əməli cəhətdən yer alması mümkündür. Amma vitaiqtisadiyyatda istehsal edilən məhsuldan fərqli olaraq, nekroiqtisadiyyatda istehsal edilən məhsulun keyfiyyəti aşağı, maya dəyəri isə yüksək olduğuna görə, burada heç bir **tələb** yoxdur. Odur ki, nekroiqtisadiyyatda **hər hansı rasional alqı-satqı aktı da yoxdur** və deməli, tarazlıq qiymətinin mövcud olması da mahiyyətcə mümkünsüzdür.

Əgər iqtisadiyyatın müəyyən bir seqmenti (hissəsi) “ölüdürsə”, yəni onu “canlandırmaq, diriltmək” mümkün deyilsə, on-

da prinsipə heç bir problem yaranmamalıdır, çünki sağlam düşüncəyə görə, “ölü” iqtisadiyyat “diri” hissəyə heç cür təsir göstərə bilməz. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu məhz belədir: burada rəqabət qabiliyyəti olmayan məhsul istehsalı elə “aradan çıxır” ki, iqtisadiyyatın qalan hissəsi üçün faktik surətdə heç bir problem yaratmır. İqtisadi nəzəriyyənin tədqiqat obyektini bazar iqtisadiyyatı problemləri ilə elə məhz ona görə “məhdudlaşır” ki, normal bazar iqtisadiyyatında nekroiqtisadiyyata prinsipə yer yoxdur.

Postkommunist transformasiyası prosesləri yaşayan ölkələrdə isə tam başqa vəziyyət müşahidə olunur. **Bu ölkələrdə nekroiqtisadiyyat, inzibati-amirlik iqtisadiyyatının “texniki inkişafının səhv yolla getməsi” əsasında formalaşmışdır.**

Nekroiqtisadiyyatla vitaiqtisadiyyatın qarşılıqlı təsir mexanizmini aydınlaşdırmaq məqsədi ilə postkommunist iqtisadiyyatını aşağıdakı hissələrin məcmusu kimi təsvir etmək olar:

1. dövlət bölməsində nekroiqtisadiyyat;
2. dövlət bölməsində vitaiqtisadiyyat;
3. özəlləşdirilmiş nekroiqtisadiyyat;
4. özəlləşdirilmiş vitaiqtisadiyyat;
5. özəl investisiyalar sayəsində yaradılmış yeni vitaiqtisadiyyat.

Birinci qrupa, bir qayda olaraq, əsasən iri və orta sənaye obyektlərindən ibarət olan o müəssisələr daxildir ki, onlar öz məhsullarının təyinatına görə strateji müəssisələr sayılırlar, hərçənd ki, məhsulları bazar şəraitində rəqabət qabiliyyətli olmadığından əslində “ölüdürlər”.

Dövlət bölməsinin tərkibindəki vitaiqtisadiyyatın əsasını başlıca olaraq energetika (ilk növbədə, elektrik enerjisi istehsalı və ötürülməsi, neft və qaz hasilatı və satışı), nəqliyyat və rabitə müəssisələri təşkil edir. Özəlləşdirildikləri halda onlar dördüncü qrupa – özəlləşdirilmiş vitaiqtisadiyyata keçirlər. İkinci qrupa həmçinin bəzi orta və nisbətən kiçik sənaye obyektləri də (özəlləşdiriləndək) aid oluna bilər.

Üçüncü qrupa, özəlləşdirilmiş birinci qrup müəssisələri daxildir. Əlbəttə, mülkiyyət formasının dəyişməsi özü-özlüyündə qətiyyətlə o anlama gəlmir ki, işləməyən müəssisə bunun sayəsində avtomatik olaraq işləməyə başlayacaq: əgər müəssisə “ölüdürsə”, onun “dirilməsi” kimə – dövlətəmi, yoxsa xüsusi şirkətə – mənsub olmasından asılı deyil. Məhz bu fakta məhəl qoyulmaması nəticəsində özəlləşdirmə prosesinə, xüsusilə ilkin mərhələdə, inam nisbətən zəifləmişdi. Özəlləşmədən sanki möcüzə gözlənilirdi: guya o bütün müəssisələrə – onların “ölü”, yaxud “diriliyindən” asılı olmayaraq – həyat verəcəkdi. Özü də bu zaman əsas məsələ – özəlləşmiş müəssisələrə investisiya qoyuluşu – tamamilə nəzərdən qaçırılırdı.

Sonuncu, beşinci qrup – postkommunist iqtisadiyyatının ən “sağlam”, özəl investisiyalar hesabına, bazar prinsipləri əsasında yeni yaranmış hissəsini əhatə edir. Buna baxmayaraq, burada da adekvat yanaşma tələb edən müəyyən problemlər mövcuddur. Məsələn, bəzən xarici investisiyalar adı altında postkommunist ölkələrinə yeni texnologiyalar əvəzinə artıq istifadədə olmuş, nisbətən köhnəlmiş (daha dəqiq desək, beynəlxalq standartlara görə mənəvi aşınmaya məruz qalmış) texnologiyalar gətirilir.

Fikrimizcə, belə investisiyalara **“sekondhand investisiyalar”** (*“sekondhand”* – ikinci əldən alınan, işlənmiş deməkdir) adı daha çox uyğun gəlir. Bu texnologiyalar əsasında istehsal edilən məhsullar yalnız “yeni təşəkkül tapmaqda olan bazarlarda” (*“emerging markets”*), özü də məhdud vaxt ərzində – dünya standartlarına cavab verən məhsullar həmin bazarlara yol tapanaqadək – rəqabət qabiliyyətli olur.

Cavabını gözləyən növbəti vacib sual belədir: postkommunist kapitalizmi ölkələrində nekroiqtisadiyyatı “yaşadan”, ona öz mövcudluğunu sabit bir şəkildə davam etdirmək imkanı yaradan nədir?

Fikrimizcə, bu suala cavabı iqtisadi dəyişikliklərin təkamül yolu ilə baş verməsi haqqında nəzəriyyə (*Nelson and Winter, 1982*) əsasında tapmaq olar. Həmin nəzəriyyənin əsas aləti “rutin” (ingiliscə – *“routine”*, rusca – *“pymuna”*) anlayışıdır. Mə-

nası – oturuşmuş qaydalar, ənənə, ətalət anlamına gəlir. Adı çəkilən nəzəriyyəyə görə, şirkətlərin iqtisadi davranışını tənzimləyən qayda və üsullar oturuşduqdan sonra “ətalətləşir”, müəyyən konservatizm xüsusiyyətləri kəsb edir və bu xassə, bir növ, özü-özünü yaşadır, təkrar istehsal edir (*Murrel, 1992a, 1992b*).

“Ölü” müəssisələri köhnə rejimdə, artıq mövcud olmayan inzibati-amirlik iqtisadi sisteminin qaydaları əsasında işləməyə sövq edən başlıca amil məhz bu rutin, uzun onilliklər boyu inzibati-amirlik iqtisadiyyatının bətnində formalaşmış ətalətdir. Nəticədə onların anbarları heç bir rəqabətə tab gətirməyən məhsullarla dolur. Həmin məhsulları satmaq prinsipinə qeyri-mümkün olduğuna görə müəssisələrin dövlət büdcəsinə, sosial fondlara, energetika sektoruna və digər iqtisadi subyektlərə ümitsiz borcları yığılıb artır və onlar dolaşq qarşılıqlı borclar tələsinə düşürlər (*Ashund, 1995, ch. 6*).

Vaxtı ilə inzibati-amirlik iqtisadiyyatında bərqərar olmuş ənənə belə idi ki, müəssisənin borcları üst-üstə yığılıb-artdıqda (bəzən bu, şüurlu surətdə baş verirdi, yəni müəssisə, imkanı olsa da, ödənişləri bilərəkdən vaxtında köçürmürdü), onun direktoru yuxarı dövlət orqanları (kommunist partiyasının rəhbər qurumları, Dövlət Plan Komitəsi, Maliyyə nazirliyi) qarşısında borcların silinməsi barədə məsələ qaldırır və bir qayda olaraq, məqsədinə çatırdı. Bu səbəbdən də, yəni borcların praktik surətdə hər hansı məhdudiyət qoyulmadan silinməsinin mümkünlüyü (və hətta buna müəyyən təminat verilməsi) sayəsində müəssisə rəhbərləri onların yığılıb-artmasını təhlükə mənbəyi kimi qavramırdı.

Borcların silinməsinin bu mexanizmi həmin oturuşmuş rutindir ki, postkommunist kapitalizmi ölkələrində özünü cürbəcür “vergi amnistiyaları” formasında, təəssüf ki, dövrü olaraq bürüzə verir (məs.: *Николаев, 2002; Шульга, 2002*).

Nekroiqtisadiyyatın postkommunist ölkələrinin inkişafına mənfi təsir göstərməsi şəxsizdir. Bu təsiri aradan qaldırmağın yeganə yolu odur ki, “ölü müəssisələr” problemini bazar iqtisadiyyatı üçün səciyyəvi olan üsullarla, “avtomatik” rejimdə həll edə bilən mexanizm tapılıb işə salınsın. Başqa sözlə desək, həmin

mexanizm onu təmin etməlidir ki, bazar prinsipləri iqtisadiyyatın bütün seqmentlərinə, o cümlədən nekroiqtisadiyyata da tətbiq olunsun. Problemin həllinin açarı adı yuxarıda çəkilən nəzəriyyədə – iqtisadi dəyişikliklərin təkamül yolu ilə baş verməsi haqqında nəzəriyyədədir.

Postkommunist iqtisadiyyatındakı beşinci qrup şirkətlər – tam olaraq özəl investisiyalar hesabına yaradılmış özəl bölmə – dövlətin xüsusi diqqət mərkəzində olmalıdır. Dövlət bu bölmənin möhkəmlənməsinə və genişlənməsinə kömək etməli, özəl investisiyalar hesabına yeni firmaların rahat yaradıla bilməsi üçün sabit siyasi və makroiqtisadi mühitin bərqərar olmasına qayğı göstərməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu qrupa daxil olan şirkətlərdə formalaşan “rutin” bazar səciyyəsi daşıyacaq və buna görə də cəmiyyət üçün heç bir “nekroiqtisadi təhlükə” törətməyəcəkdir.

Postkommunist dövlətlərdə iqtisadi siyasətin əsas prioriteti beşinci qrupu mümkün qədər genişləndirmək hesabına birinci və üçüncü qrupların arealını daraltmaqdan ibarət olmalıdır. Beşinci qrupun “sekondhənd investisiyalar” hesabına yaradılan şirkətləri, təbii ki, arzu edilməzdir. Amma lazımi qanunvericilik bazasının mövcudluğu şəraitində əslində onlar da nekroiqtisadiyyatın yaranma mənbəyinə çevrilə bilməzlər, çünki bu şirkətlər bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında qurulur və onlara xas olan “rutin” də bazar tənzimləmə mexanizmlərinə uyğun bir şəkildə formalaşır. Odur ki, bu “rutin” rəqabət qabiliyyətini itirmiş şirkətlərin öz fəaliyyətini dayandırmasını, “meydandan çıxmasını” təmin edir.

İkinci və dördüncü qruplara gəldikdə isə, bunlara daxil olan bu və ya digər konkret müəssisələrin hələ də dövlətə mənsubluğundan və ya artıq özəlləşdirildiyindən asılı olmayaraq, müəyyən mülkiyyət payının satışı hesabına, yaxud, heç olmasa, idarəetmə hüququnun uzun müddətə strateji investora verilməsi yolu ilə onlara təcili surətdə sərmayə cəlb etmək lazımdır (*Панова и Месхия, 2002*). Əks halda, ikinci və dördüncü qruplardakı vitaiqtisadiyyat müəssisələrinin, müvafiq olaraq, birinci

və üçüncü nekroiqtisadiyyat qruplarına keçməsi ehtimalı xeyli arta bilər.

Artıq qeyd olunduğu kimi, özəlləşmə nekroiqtisadiyyatı öz-özünə, avtomatik olaraq məhv edə bilməz. Odur ki, birinci qrupun strateji təyinatlı müəssisələrinin işləməsini təmin etmək üçün dövlətin yeganə yolu – strateji investor tapmaq məqsədilə açıq (o cümlədən beynəlxalq) tender keçirirək, “ölü” obyektin idarə olunması üzrə hüquqları uzun müddətə həmin investora verməkdən ibarətdir. İşin əslində investor, əksər hallarda, “ölü” obyektə “diriltməyəcək”, sadəcə olaraq, ölkənin özü üçün strateji saydığı istehsalı onun divarları içində yenidən quracaqdır. Ola bilər ki, strateji investor müəssisənin ona adi idarəetməyə verilməsinə qane olmasın. Bu halda dövlət həmin müəssisəni, hətta simvolik qiymətə belə, özəlləşdirməyə razı olmalıdır, çünki “ölü” müəssisənin onsuz da bir dəyəri yoxdur.

Üçüncü qrup, yəni özəlləşmiş nekroiqtisadiyyat, ümumiyyətlə, heç bir perspektivə malik deyil.

Nekroiqtisadiyyatın texniki bazasının yeganə düzgün qiyməti onun, əsas etibarilə, metal qırıntılarından (tullantılarından) artıq bir şey olmadığını qəbul etməkdən ibarətdir. Ona görə də nekroiqtisadiyyatı, sözün hərfi mənasında, məhv etməyin daha bir üsulu – “ölü” müəssisələri söküb metal tullantısı kimi satmaq, o cümlədən ixrac etməkdir. Bu əməliyyatın metal sahibinə gətirdiyi gəlir (ixrac edildiyi halda isə – möhkəm valyuta), nisbətən daha kiçik miqyasda olsa da, yeni vitaiqtisadiyyat yaradılmasına xərclənə bilər.

“Ölü” maşın və avadanlıqların dəmir-dümdürdən başqa bir şey olmadığı hələ də tam etiraf edilmirsə, deməli, inzibati-amirlik iqtisadiyyatına xas olan “rutin” hələ yaşamaqdadır. Bu həqiqətin hamılıqla dərk edilməməsi onların satışa çıxarılmasına (xüsusən də ixracına) maneə törədir, bəzənsə buna qadağa qoyulmasına səbəb olur. Nəticədə nekroiqtisadiyyatın ömrü uzanır.

Nəzəri cəhətdən aydındır ki, nekroiqtisadiyyatın məhvi mexanizmi müəssisələrin müflisləşməsi (iflası) haqqında qanunvericiliklə bilavasitə bağlıdır.

Nekroiqtisadiyyatın aradan qaldırılması, yalnız və yalnız, demokratikləşmə prosesini irəli aparın institutların yaradılması yolu ilə mümkündür. Postkommunist islahatlar prosesinin bitməsini, yaxud başqa sözlə, postkommunist kapitalizm iqtisadiyyatının öz dövrünü başa vurmasını göstərən ən düzgün indikator – nekroiqtisadiyyat fenomeninin özünün aradan qaldırılması olaçaqdır. Avropa İttifaqının qapılarını postkommunist kapitalizmi ölkələrinin üzünə məhz bu açar bilər (*Papava, 2003b*).

Kommunist tipli iqtisadiyyat haqqında yuxarıda deyilənlər bütün keçmiş SSRİ respublikalarına, o cümlədən Mərkəzi Qafqaz ölkələrinə də aiddir.

5.2. Mərkəzi Qafqaz ölkələri iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri haqqında

Mərkəzi Qafqazın o qədər də böyük olmayan ərazisi (186,1 min kv. km) öz landşaftının və təbii-coğrafi şəraitinin çox böyük rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Mərkəzi Qafqaz ölkələrinin iqtisadi inkişaf xüsusiyyətləri məhz bu rəngarənglik zəminində, habelə keçmiş SSRİ-də istehsalın ərazi üzrə yerləşdirilməsi ilə bağlı maraqların təsiri altında formalaşmışdır (məs.: *Адамескы и Силаев (ред.), 1973; Gachechiladze, Nadzhafaliyev and Rondeli, 1984; Herziq, 1999; Schroeder, 1996*).

Sovet **Azərbaycanının** iqtisadiyyatı kifayət qədər inkişaf etmiş sənaye bazası ilə səciyyələnirdi. Bunu, hər şeydən əvvəl, neft hasilatına və emalına aid etmək olar. O dövəmdə metallurgiyaya, mineral gübrələr, yanacaq-sürtgü materialları, herbisid və sintetik kauçuk istehsalına da ciddi əhəmiyyət verilirdi. Yüngül sənaye müəssisələri arasında pambıq parça, yun və ayaqqabı fabriklərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Kənd təsərrüfatına gəldikdə isə, onun məhsulları nəinki təkcə Azərbaycanda, həm də SSRİ-nin digər regionlarında istehlak olunurdu.

Sovet **Gürcüstanının** iqtisadiyyatı da yetərinə inkişaf etmiş sənaye bazasına – metallurgiya, ferroərintilər, maşınqayırma (kənd təsərrüfatı maşınqayırması, aviasiya maşınqayırması, gə-

miqayırma), dəzgahqayırma və kimya sənayesi müəssisələrinə malik idi. Kənd təsərrüfatı və yeyinti sənayesi məhsulları (ilk növbədə şarab, mineral sular, çay, sitrus meyvələri) əsasən Gürcüstandan kənara çıxarılır və praktiki olaraq bütün keçmiş SSRİ respublikalarında istehlak olunurdu.

Sovet **Ermənistanının** iqtisadiyyatında kimya sənayesi, əlvan metallar, dəzgahlar, dəqiq alətlər, toxuculuq məhsulları, paltar, dəri ayaqqabı və s. istehsalı üstünlük təşkil edirdi. Mərkəzi Qafqaz ərazisində indi də yeganə olan atom elektrik stansiyasını da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Ermənistanın yeyinti sənayesində konyak istehsalı mühüm yer tuturdu və bu gün də tutur.

Kommunist quruluşunun süqutu və Sovet İttifaqının dağılması keçmiş SSRİ ərazisindəki müəssisələr arasında kooperasiya əlaqələrinin pozulmasına, onların məhsullarının mütləq satılacağına verilən dövlət təminatı sisteminin yoxa çıxmasına gətirib çıxardı və xarici ticarətin yenidən təşkili problemini bütün kəskinliyi ilə gündəmə gətirdi (məs.: *Kaminski, 1996*).

Keçmiş SSRİ-nin bütün müəssisələri kimi, Mərkəzi Qafqaz ölkələrinin müəssisələri də qəfildən beynəlxalq rəqabətlə üz-üzə qaldı və dərhal da aydın oldu ki, onların əksəriyyəti bu rəqabətə hazır deyil. Yuxarıda qeyd olunan dayvestisiya prosesi nəticəsində bu ölkələrin heç biri iqtisadiyyatın sənayesizləşməsi meylindən kənarda qala bilmədi. Təəssüf ki, regionda başlamış münaqişələr bu prosesi daha da dərinləşdirdi.

Bütövlükdə Qafqaz, o cümlədən Mərkəzi Qafqaz həmişə ziddiyyətlərlə dolu bir ərazi olmuşdur və indi də (hətta daha artıq dərəcədə) olmaqdadır. Son illər regionda gedən siyasi proseslər, baş verən millətlərarası və etnik münaqişələr bunu bir daha təsdiqləyir (məs.: *Kazumurov, 2005; Əfендиев, 2006; Antonenko, 2005; Birch, 1996; Chorbajian, Donabedian and Mutafian, 1994; Coppieters, 2001, 2003; Coppieters, Darchiashvili and Akaba (eds.), 2000; Cornell, 2001c, 2002; Croissant, 1998; Waal, 2003; Draqadze, 1999; Fairbanks, 1995; Herziq, 1999, pp. 44-83; Hewitt, 1996; Hunter, 1994; Khaindrava, 2002; King, 2001b, 2005; Lynch, 2004a; Nodia, 2000, 2005, pp. 44-60*;

O'Ballance, 1997; Panico and Rone, 1994; Socor, 2004; Walker, 2000; Zverev, 1996; Wright, 1996).³

Mərkəzi Qafqaz xalqlarının ictimai-siyasi həyatındakı bu problemlər öz əhəmiyyəti etibarilə o qədər irimiqyaslıdır ki, onları yalnız siyasi, sosial və mənəvi olaylara deyil, həm də eyni dərəcədə iqtisadi hadisələrə aid etmək lazımdır (məs.: *Максоев, 1998; Asatiani, 1998; Nakahira, 2004; Papava, 2005a*). Məcmu halda onlar öz əksini bir ümumi problemdə – regionun təhlükəsizliyi probleminə tapır (məs.: *Baal, 2002; Əvəzov, 2004; Aves, 1995; Coppieters, 1996; Coppieters and Legvold (eds.), 2005; Craft, 2000; Ebnöther and Gustenau (eds.), 2004; Kanet, 1998; Nodia, 2004; Rondeli, 2000*). Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, Mərkəzi Qafqazda təhlükəsizlik problemi həm də xeyli dərəcədə region ölkələrinin inkişafının iqtisadi aspektlərindən asılıdır (məs.: *Маусая, 1999; Максоев, 1999; Becker, 2003*).

Hərbi əməliyyatlar aparılması, onların doğurduğu dağıntılar, qurbanlar, böyük sayda qaçqınların mövcudluğu ilə bağlı sosial problemlər, nəqliyyat arteriyalarının blokadası Mərkəzi Qafqaz dövlətlərindəki iqtisadi vəziyyətə, onların öz iqtisadi imkanlarını gerçəkləşdirməsinə güclü təsirsiz ötüşə bilməzdi. Şimali Qafqazdakı, o cümlədən Çeçenistandakı hərbi əməliyyatlar (məs.: *Cornell, 2005; Dunlop, 1998; Gall and Waal, 1998; Kashnikov and Coppieters, 2002; Lapidus, 1998; Oliker, 2001; Sakwa, 2003*) Gürcüstandakı vəziyyətə xüsusilə mənfi təsir etdi.

Siyasi, iqtisadi və digər amillər üzündən Mərkəzi Qafqazın praktik surətdə bütün dövlətləri dərin böhrana düşdü. Böhran bu və ya digər dərəcədə onların bütün həyat və fəaliyyət sahələrini əhatə etdi, istehsalın azalmasına, yüksək inflyasiyaya, əhalinin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə gətirib çıxardı (məs.: *Curtis (ed.), 1995, pp. 41-57, 115-129, 190-206; Gurgenidze, Lobzanidze and Onoprishvili, 1994; Khaduri, 2005*). Amma hər halda, Mərkəzi Qafqaz ölkələrinin iqtisadiyyatına ən dərin mənfi təsiri məhz konfliktlər göstərdi. Onların nəticəsində bu ölkələrdə iqtisadi

sadi inkişafın potensial imkanlarının daralması göz qabağındadır (məs.: *Polyakov, 2000*).⁴

1996-cı ildə **Azərbaycanda** ÜDM 1990-cı ildəki səviyyənin 42 faizinə bərabər idi (məs.: *Cameəzadə, 2004, c. 463*). Sənaye məhsulları istehsalının həcmi xeyli aşağı düşmüşdü – 1995-ci ildə o, 1972-ci il səviyyəsinin 72 faizini təşkil edirdi (məs.: *Гаджусев К., 2003, c. 104*).

Gürcüstanda 1990-1994-cü illər ərzində ÜDM 72 faiz, sənaye məhsulunun həcmi isə 84 faiz aşağı düşmüşdür (*Панаса и Беридзе, 2005, c. 162*).

Ermənistanın iqtisadiyyatı 1994-cü ilədək çox ağır vəziyyətdə idi. İqtisadi potensial, demək olar ki, 90 faiz, ÜDM on dəfə, sənaye məhsulunun həcmi isə 80 faiz aşağı düşmüşdü (məs.: *Гаджусев К., 2003, c. 125*).

1994-1995-ci illərdən başlayaraq, fəal surətdə aparılan islahatlar sayəsində Mərkəzi Qafqaz dövlətlərində iqtisadiyyatın sabitləşməsi və sağlamlaşması meylləri müşahidə olunmaqdadır (məs.: *Herziq, 1999, pp. 119-146*).⁵ Amma böhranın fəsadları o qədər dərinidir ki, onları aradan qaldırmaq üçün illərlə vaxt lazımdır. Özü də radikal və konstruktiv daxili iqtisadi siyasət həyata keçirmədən, regionun bütün dövlətlərinin maraqlarını optimal şəkildə uzlaşdırmadan, habelə böyük həcmdə xarici investisiyalar cəlb etmədən uğur qazanmaq mümkün deyil (məs.: *Юданов, 1999; Reznikova, 2003; Starr, 2003*).

Mərkəzi Qafqaz ölkələrində iqtisadi islahatların BVF-in⁶ və DB-nin bilavasitə iştirakı ilə aparıldığını nəzərə alsaq, onların xaraktercə eyni tipli olması təəccüb doğurmamalıdır. Buradaca qeyd etmək vacibdir ki, böyük karbohidrogen ehtiyatları olan Azərbaycan beynəlxalq maliyyə institutları ilə fəal əməkdaşlığa tələsmirdi. Nəticədə o, bazar islahatları sahəsində Gürcüstana və Ermənistanına nisbətən bir az geri qaldı. Eyni zamanda, bu ölkələrdə adına “Vaşinqton konsensusu” deyilən ssenari üzrə keçirilən eynitipli islahatların heç də hamısını uğurlu hesab etmək olmaz (məs.: *Cheru, 1999; Gomulka, 1995; Stiglitz, 2002*).

Ayrıca qeyd etmək vacibdir ki, erməni diasporunun köməyi Ermənistanın inkişafının praktiki olaraq bütün sahələrində (məs.: *Libaridian, 1999, pp. 119-148; Kotchikyan, 2003; Suny, 1993*), hər şeydən əvvəl işə, iqtisadi yardım göstərilməsində və milli iqtisadiyyata sərmayə qoyulmasında mühüm rol oynamışdır (məs.: *Хачатрян, 2004, сс. 203-206; Freinkman, 2001*).⁷

Mərkəzi Qafqaz ölkələrində iqtisadi islahatlar və bu sahədə beynəlxalq maliyyə institutları ilə, habelə donor ölkələrlə əməkdaşlıq hazırda yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf proqramları çərçivəsində həyata keçirilir (məs.: *Gelbard, McHugh, Iradian, Beddies and Redifer, 2005*).⁸

VI FƏSİL

MƏRKƏZİ QAFQAZIN İNKİŞAFININ İQTİSADI PERSPEKTİVLƏRİ VƏ BEYNƏLXALQ AMİLLƏRİ

6.1. Strateji iqtisadi partnyorluğun və regional klasterin formalaşması imkanları haqqında

İstənilən dövlətin iqtisadi inkişafı əhəmiyyətli bir biçimdə buna bağlıdır ki, o öz iqtisadi siyasətini formalaşdırarkən xarici iqtisadi amilləri nə dərəcədə dolğun və düzgün nəzərə alır. Beynəlxalq münasibətlərdəki əsas meyilləri diqqətdə saxlamaq və dünya iqtisadi sistemində ölkənin yerini düzgün müəyyənləşdirmək xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu müddəa Mərkəzi Qafqaz ölkələrində iqtisadi inkişafın strateji istiqamətlərini və iqtisadi islahatların prioritet aspektlərini işləyib hazırlayarkən əsas prinsip kimi götürülməlidir.

Mərkəzi Qafqaz dövlətlərində iqtisadiyyat nisbətən “kiçik” olduğuna görə, bu ölkələrdə iqtisadi tərəqqi, hər şeydən əvvəl, ondan asılı olacaq ki, iqtisadiyyat dünyaya nə dərəcədə açıqdır və sivil dünyaya inteqrasiyanın sürəti (tempi) nə qədər yüksəkdir (məs.: *Connolly and Melo (eds.), 1994; Dornbush, 1993*).

Mərkəzi Qafqaz ölkələrində iqtisadiyyatın (həm də təkcə iqtisadiyyatın yox) və dövlət quruculuğunun müasir vəziyyətini nəzərə alıqda (məs.: *Coppieters and Legvold (eds.), 2005; Cornell, 2001a; Fairbanks, 2004; Freese, 2005; Hunter, 1994; King, 2001a, 2004; Lynch, 2006; Miller, 2004; Rondeli, 2004a; Rutland, 1994*),¹ inteqrasiya problemini asan həll oluna bilən vəzifələr sırasına aid etməyin yanlışlığı üzə çıxır.

Doğrudur, Mərkəzi Qafqaz – buradakı bütün siyasi çətinliklərə baxmayaraq – dünyadan tamamilə təcrid edilmiş durumda deyil. Əvvəlcə, o, MDB-nin tərkib hissəsidir,² ikincisi, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan QİƏT-in üzvüdürlər, üçüncüsü, Mərkəzi Qafqazın hər üç dövləti Avropa İttifaqı ilə praktiki olaraq eyni vaxtda əməkdaşlıq və partnyorluq haqqında müqavilə imzalamışdır; bir çox dövlətlərlə ikitərəfli və çoxtərəfli ticarət-iqtisadi münasibətləri də yoluna salınır. Amma beynəlxalq inteqrasiyanın bütün bu istiqamətləri regionun dünya bazarına daxil olmasından ötrü kafi şərtlər kimi qəbul edilə bilməz.

Bir sıra ekspertlərin rəyinə görə, MDB, inteqrasiya proseslərində bu gün müəyyən çətinliklərlə rastlaşır (məs.: *Гринберг, Зевин и др., 2001; Козик и Кохно, 2001; Шулъга (рук. авт. колл.), 2001; Шумский, 2004; Friedman, 1996*). Üstəlik, məlum səbəblərə görə, MDB həm də ona səy göstərir ki, inteqrasiya prosesləri – vaxtı ilə SSRİ iqtisadi sistemini səciyyələndirən qapalı istehsal kooperasiyası ilə müəyyən analogiya üzrə – elə MDB-nin öz çərçivəsi ilə də məhdudlaşdırılsın (məs.: *Coppieters, 1998b, pp. 194-197; Olcott, Aslund and Garnett, 1999*).

Qara dəniz hövzəsi ölkələri arasında yaranmış iqtisadi münasibətləri (məs.: *Constantinescu, 1997*) nəzərə alaraq, QİƏT-in böyük perspektivlərə malik olduğunu və buna görə də xüsusi diqqət tələb etdiyini söyləmək mümkündür. Lakin o, nisbətən yeni dövlətlərarası regional təşkilatdır və hələlik iştirakçı dövlətlərin iqtisadi inkişafına güclü təsir göstərə biləcək lazımi inteqrasiya səviyyəsinə və üzv ölkələr arasında yetərincə güclü qarşılıqlı əlaqələrə malik deyildir.

Avropa İttifaqı ilə və iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş Avropa dövlətləri ilə əməkdaşlığı bərabərhüquqlu partnyorluq səviyyəsində qurmaq bu gün hələ ki, qeyri-mümkündür. Bu əməkdaşlığın məğzi haqqında belə söyləmək daha doğru olardı ki, indi Aİ ictimai və siyasi həyatın demokratik prinsiplər əsasında qurulması və iqtisadiyyatın idarə olunmasında bazar mexanizmlərinin tətbiqi sahəsində Mərkəzi Qafqaz ölkələrinə yardım edir

(məs.: *Alieva, 2004b; Gegeshidze, 1999; Japaridze and Rondeli, 2004; Papava and Tokmazishvili, 2006; Shugarian, 2004*).³

Bundan əlavə, dünyanın inkişaf etmiş ölkələri bir çox hallarda Mərkəzi Qafqazda baş verən hadisələri sadəcə olaraq müşahidə edir və gözləmə mövqeyi tuturlar. Belə bir fikir geniş yayılmışdır ki, Mərkəzi Qafqazdakı münaqişələr “dondurulsa” da, bura hələ də “qaynar nöqtə” olaraq qalmaqdadır (məs.: *Antonenko, 2005; Birch, 1996; Chorbajian, Donabedian and Mutafian, 1994; Coppieters, 2001, 2003; Coppieters, Darchiashvili and Akaba (eds.), 2000; Cornell, 2001c, 2002; Croissant, 1998; Dragadze, 1999; Fairbanks, 1995; Hewitt, 1996; Hunter, 1994; Khaindrava, 2002; King, 2001b, 2005; Lynch, 2004a; Nodia, 2000, 2005, pp. 44-60; O'Ballance, 1997; Panico and Rone, 1994; Socor, 2004; Walker, 2000; Zverev, 1996; Waal, 2003; Wright, 1996*).⁴

Bir çoxları düşünür ki, Mərkəzi Qafqaz ölkələri xarici iqtisadi partnyorları fəal surətdə cəlb etmək üçün yetərli sayıla biləcək siyasi və iqtisadi sabitliyə malik deyil. Bu fikirlər heç də təəccüb doğurmur, çünki, məlum olduğu kimi, bütün münaqişəli, bölgələr nəinki terrorizmin dayacağına, narkotrafik və narkoticarət sahəsində kriminal aləmin pənahgahına, həm də “çirkli pulların” yuyulduğu, girovların götürüldüyü və insan alveri aparıldığı ərazilər ə çevrilir (məs.: *Язькова, 2005, сс. 57-58*).

Bütün bunlar bir yana, Mərkəzi Qafqaz ölkələrinin nisbətən kiçik olması (məsələn, onların əhalisi bütövlükdə 17 milyon nəfəri aşmır) obyektiv olaraq onu şərtləndirir ki, burada bazarın da həcmi böyük deyil. Regionda mövcud olan münaqişələr üzündən Mərkəzi Qafqazda vahid (ümumi) bazar formalaşması prosesi ciddi maneələrlə rastlaşır. Nəticədə, iri investorlar üçün sərmayəni ya Rusiyaya, ya da Türkiyəyə yönəltmək, Mərkəzi Qafqaz ölkələrinin bölünüb-parçalanmış, pərakəndə bazarlarını oradan təmin etmək, digər şərtlərin bərabərliyi daxilində, qat-qat daha cəlbədicə görünür.

Qloballaşmanın geniş vüsət aldığı indiki şəraitdə istənilən ölkənin, xüsusilə kiçik ölkələrin inkişafı üçün daxili (və hətta re-

gional) bazarın həcmi getdikcə daha az əhəmiyyət kəsb edir. Qloballaşma bazarları birləşməyə doğru "itələyir" və əgər ölkə kənar dünyaya yetərinə açıqdırsa, ərazisinin sahəsindən və əhalisinin sayından asılı olmayaraq, onun bazarı da birləşmiş bazarların bir hissəsi qismində fəaliyyət göstərə bilər (*Alesina, 1998*).⁵

Mərkəzi Qafqaz ölkələrində milli iqtisadiyyatın zəif inkişafı üzündən beynəlxalq bazarlarda onların rəqabət qabiliyyəti də müvafiq olaraq aşağıdır. Buna görə də dayanıqlı və sürətli inkişafa zəmin yaratmaq üçün qüvvələri birgə səfərbər etmək məqsədi ilə həmin dövlətlərə məxsus iqtisadi subyektlərin qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərmək imkanlarını tapmaq və reallaşdırmaq zərurəti indi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Başqa sözlə desək, Mərkəzi Qafqazda sadəcə əməkdaşlıq üçün deyil, strateji iqtisadi partnyorluq sistemi qurmaq üçün imkanlar arayıb-tapmaq olduqca aktualdır (*Planava, 2002; Papava, 1998, 2002b; Papava and Gogatadze, 1998*).

Yalnız birgə səylər – ilkin mərhələdə bunlar hətta qeyri-formal səciyyə dəşisə də – region üçün ümumi əhəmiyyətə malik sahələrə xarici investisiyalar cəlb etmək işini yüngülləşdirə bilər (məs.: *Юданов, 1999; Papava and Gogatadze, 1998; Reznikova, 2003; Starr, 2003*).

Mərkəzi Qafqaz regionuna investisiyaların geniş miqyasda cəlb olunmasına gəldikdə isə, burada əsas problem uzunmüddətli vəsait qoyuluşu üçün risk səviyyəsinin yüksəkliyindən, əsas vəzifə isə bu riskin azaldılmasından ibarətdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, Mərkəzi Qafqazın investisiya cazibədarlığı indi bu qədər aşağıdır. Eyni zamanda, regionda xarici investorlar üçün xüsusi maraq doğuran sahələr də vardır. Bu mənada ilk yerdə Azərbaycanın Xəzər hövzəsindəki neft və qaz ehtiyatları durur (məs.: *Croissant and Croissant, 1999; Gökay, 1999; Karl, 1998; Mahnovski, 2003; Roberts, 2001; Rosenberq and Saavalainen, 1998; Tsalik, 2003*).

Mərkəzi Asiya və Mərkəzi Qafqaz regionları vasitəsilə Avropanı Asiya ilə birləşdirən Avro-Asiya nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizi (AANKD) layihəsi də kifayət qədər cazibədar

(məs.: *Гегешидзе, 1999; Гюшадзе и Шарадзе, 1998; Чеботарев и Бондарцев, 1999; Martirosian A., 2000; Мутяев, 2001*). Təkcə bu iki misal söyləməyə əsas verir ki, indi Mərkəzi Qafqaz dünya iqtisadiyyatında özünəməxsus bir funksiya yerinə yetirməyə başlayır. Bu baxımdan, Mərkəzi Qafqazda “vaxtında yer tutmaq” və onu tədricən möhkəmlətmək indi dünyanın bir çox dövlətləri və aparıcı kompaniyaları üçün strateji vəzifəyə çevrilməkdədir.

Azərbaycanda iqtisadi artım tempinin yüksəlməsi, əsasən, neft hasilatı həcminin artırılması və neft emalı sənayesinin inkişafı ilə təmin edilə bilər.

Eyni zamanda, həm neft sənayesinin inkişafı, həm də bütövlükdə Mərkəzi Qafqazın iqtisadi gələcəyi AANKD nəqliyyat arteriyalarının hərəkətə gətirilməsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Bu planın əməli surətdə reallaşdırılmasına yaxşı tanınan TRASEKA layihəsinin həyata keçirilməsi ilə başlanmışdır (*Shevardnadze, 1999*).

İndi TRASEKA-ya artıq mövcud olan marşrutları (ilk növbədə Avropa marşrutlarını) tamamlayacaq və inkişaf etdirəcək bir tranzit dəhlizi kimi baxırlar. Onun sayəsində ilk dəfə olaraq, Qara dənizin, Xəzər, Adriatik və Aralıq dənizlərinin nəqliyyat sistemlərini birləşdirilmək üçün imkan yaranır.

Enerji daşıyıcılarının boru kəmərləri vasitəsilə nəqli probleminin həlli də olduqca əhəmiyyətli məsələdir (məs.: *Asadov, 2000; Chase, 2002; DeLay, 1999; Kalicki, 2001; Müller, 2000; Rondeli, 2004b; Starr and Cornell (eds.), 2005; Tevzadze, 2004*). Təbii ki, Gürcüstan üçün o son dərəcə böyük məna daşıyır: “ilkin” neftin Azərbaycan-Gürcüstan marşrutu burada birinci irimiqyaslı layihə oldu və aparıcı prioritetə çevrildi, ölkəyə böyük miqdarda xarici investisiya gətirdi. Bununla yanaşı, bu layihənin reallaşması Azərbaycanda və Gürcüstanda iqtisadiyyatın digər sahələrinə də investisiya qoyuluşunu fəallaşdırmaq üçün zəmin yaratdı və üstəlik, həm də regionun təhlükəsizlik səviyyəsini artırdı (məs.: *Maisaia, 2002*).

Digər tərəfdən, bu layihənin reallaşması üçün Azərbaycan dan “ilkın” neftin Rusiya ərazisindən nəqli layihəsini işə salmağın böyük əhəmiyyəti var idi, çünki münaqişələrin mövcud olduğu bir şəraitdə neft kəmərləri “qaynar nöqtələrdən”, yaxud onların yaxınlığından keçdikdə alternativ boru kəmərləri həlledici rol oynayır. Beləliklə, bu nümunə göstərir ki, “ilkın” Xəzər neftinin nəqli problemində yalnız Azərbaycan və Gürcüstan deyil, həm də Gürcüstan və Rusiya, habelə Azərbaycan və Rusiya da strateji iqtisadi partnyordurlar (hərçənd, təəssüf ki, Rusiya bunu praktiki olaraq heç vaxt etiraf etmir).⁶

Postsovet dövründə Azərbaycanla Gürcüstan arasında iqtisadi partnyorluğun “təmali” boru kəməri layihələri ilə – Bakı-Tbilisi-Supsa və BTC neft kəmərləri, həmçinin Xəzərdəki “Şah-Dəniz” yatağından qazın nəqli üzrə Cənubi Qafqaz qaz kəməri (CQQK) ilə qoyuldu. Son iki layihədə Türkiyə də birbaşa iştirak edir (məs.: *Caglayan, Mamedov, Medzmariaşvili, et al., 2003*).

Qars-Axalkalaki-Tbilisi-Bakı dəmir yolunun tikintisi və işə salınması Azərbaycanla Gürcüstan arasında iqtisadi partnyorluğun dərinləşməsində, habelə bu əməkdaşlığa Türkiyənin cəlb olunmasında yeni addım ola bilər. İlk hesablamalara görə dəyəri 300-500 milyon ABŞ dolları olan bu layihənin reallaşmasından ötrü əslində yolun nisbətən kiçik bir hissəsini – Türkiyənin Qars şəhərini Gürcüstanın Axalkalaki şəhəri ilə birləşdirəcək cəmi 68 kilometrlik yolu “sıfırdan” tikmək tələb olunur (məs.: *Ziyadov, 2005*).

Bütün bu boru kəmərləri və dəmir yolu layihələri belə bir faktı əyani nümayiş etdirir ki, Mərkəzi Qafqazın iki ölkəsinin (Azərbaycanın və Gürcüstanın) maraqları Türkiyənin (yuxarıda qeyd edildiyi kimi, onun şimal-şərq vilayətləri Cənub-Qərbi Qafqazdır) maraqları ilə üst-üstə düşür.

Gürcüstan, Ermənistan və İran ərazisindən keçən nəqliyyat dəhlizi layihəsinin reallaşması Ermənistan və Gürcüstan üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.⁷ Ona həm də daha iri miqyaslı “Şimal-Cənub” nəqliyyat dəhlizi layihəsinin tərkib hissəsi kimi baxmaq olar (məs.: *Mukhin and Mesamed, 2004*).

Qafqazdakı munaqişələrin konkret xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq, regionda bir çox layihələrin Gürcüstanın iştirakı olmadan reallaşmasının praktiki olaraq mümkünsüzlüyü nəticəsinə gələ bilərik. Gürcüstan həm Mərkəzi Qafqazda, həm də bütövlükdə Qafqazda bir növ “əlaqələndirici vəsilə” rolunu oynayır. Regionda həyata keçirilən layihələrin səmərəliliyi isə xeyli dərəcədə Rusiyadan, onun apardığı siyasətin (o cümlədən iqtisadi siyasətin) konstruktivlik dərəcəsindən asılıdır (*Poudeli, 2002; Rondeli, 2003*).

Hər hansı bir coğrafi regionun iqtisadi inkişafının və burada yerləşən dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərinin müxtəlif cəhətlərini nəzərdən keçirərkən, həmin regionun ayrı-ayrı ölkələri arasında yaranan iqtisadi rəqabət məsələsinə də toxunmaq lazımdır.

Müasir iqtisadi nəzəriyyəyə görə, normal bazar rəqabəti müxtəlif səviyyələrdə – şirkətlər, sahələr, ölkələr və regional qurumlar səviyyəsində təzahür edir. Bir qayda olaraq, rəqiblər ona görə rəqib olurlar (yəni onların iqtisadi iddiaları o vaxt toqquşur) ki, təxminən bərabər iqtisadi gücə malik olurlar və strateji maraqları da eyni bir obyektə yönəlir. Bu və ya digər bir ölkənin rəqabət qabiliyyətliliyi, ilk növbədə, mövcud milli-təbii ehtiyatlardan, əmək, material və maliyyə resurslarından nə dərəcədə məhsuldar istifadə olunmasından asılıdır.

Eyni zamanda, istənilən rəqabət, müəyyən dərəcədə, həm də təkmilləşmək üçün stimuldur. Beynəlxalq rəqabət aradan götürülsəydi, ayrıca götürülmüş heç bir ölkədə iqtisadiyyatın səmərəlilik dərəcəsi başqa ölkələrlə asılılıqda olmazdı. Halbuki, malların və kapitalların dövlətlərarası axını ölkəyə öz resurslarından daha səmərəli istifadə etmək imkanı yaradır, ölkədə bütün mal və xidmət növlərini istehsal etmək zərurətini aradan qaldırır, ölkə iqtisadiyyatına yol açır ki, nisbətən daha yüksək rəqabət qabiliyyəti əldə edə biləcəyi sahələrdə və müvafiq bazar seqmentlərində ixtisaslaşsın.

Buradan, məsələn, belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən, Azərbaycan və Gürcüstan strateji

rəqib deyillər. Azərbaycanın nefti və qazı, Gürcüstanın isə dəniz vasitəsilə okeana çıxışı və Türkiyə ilə bilavasitə qonşuluğu var; hər ikisi TRASEKA “yolunun” üstündə yerləşir; hər biri özünəməxsus – bəzi hallarda unikal – istehsal potensialına malikdir. Bütün bunlara görə də Azərbaycana və Gürcüstana bir-biri ilə rəqabət aparən dövlətlər kimi yanaşmaq yanlışdır, əksinə, onlar bir-birini tamamlayır və daha çox strateji iqtisadi partnyordurlar.

Lakin Gürcüstanla Azərbaycan arasında dövlətlərarası iqtisadi rəqabətin olmaması qətiyyənlə o demək deyil ki, bu ölkələrdə inkişafa təkan verən bazar stimulları, ümumiyyətlə, yoxdur. Onların başqa rəqib ölkələri var, üstəlik, ikisi bir yerdə (vahid bir region olaraq) digər bölgələrlə rəqabətə girirlər və bu regionlararası rəqabətdə iqtisadi partnyorlar kimi çıxış edirlər. Azərbaycanla Gürcüstanın iqtisadi partnyorluğu, belə yüksək səviyyəli regional əməkdaşlığın üstünlüklərini və cazibə gücünü nümayiş etdirməklə, təkcə Mərkəzi Qafqazın yox, bütövlükdə Qafqazın digər subyektləri üçün də bir növ “maqnit” rolunu oynaya bilər və bu, müəyyən dərəcədə praktikada öz təsdiqini tapır. Hərçənd, təəssüf ki, regionda strateji iqtisadi partnyorluğun üstünlüklərini hamı qəbul etmir.

Bununla belə, xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Mərkəzi Qafqazın iqtisadi sistemini məhz strateji iqtisadi partnyorluq təməli üzərində qurmaq mümkündür və lazımdır.

Həmin kontekstdə Azərbaycan və Gürcüstan tərəfindən dövlətlərarası klaster yaradılması imkanları barədə məsələ ciddi aktualıq kəsb edir. Aydınır ki, yaradılacağı təqdirdə klaster bu ölkələrin dünya bazarlarında birgə rəqabət aparmaq qabiliyyətini artırma bilərdi.

Klaster nəzəriyyəsinə görə, coğrafi qonşuluğa və qarşılıqlı əlaqələrə malik olan şirkət və təşkilatlar qrupu hansısa bir sahədə birgə fəaliyyət göstərdikdə (klasteri də elə bu formalaşdırır), onların ümumi rəqabət qabiliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə artır.⁸ Bu səbəbdən də təəccüb doğurmur ki, rəqabətin qloballaşdığı bir şəraitdə rəqabət üstünlüklərinin lokallaşması baş verir (*Enright, 1998*). Nəticədə, müvafiq regional siyasət işləyib hazırlamaq

sahəsində (məs.: *Raines, 2001*) bu və ya digər ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (məs.: *Brown R., 2000; Enright and Roberts, 2001; Jensen, 2004; Møller-Pedersen, 2003; Wolfe, 2003*).

Məlum olduğu kimi, klasterlər çox müxtəlif miqyaslarda qurula və istər bir şəhəri, istər bütöv bir ölkəni, istərsə də hətta həmsərhəd dövlətləri də əhatə edə bilər.⁹

Özlüyündə vahid və bitkin klaster nəzəriyyəsinin mövcudluğuna münasibətdə müəyyən skeptisizmin yer aldığına baxmayaraq,¹⁰ hazırda bu sahədə hətta bir neçə məktəbin olduğu qəbul edilməkdədir (məs.: *Pilipenko, 2005*):

- müxtəlif yaşayış standartlarına malik ölkələrin rəqabət gücünün artırılmasını önə çəkən və bunun üzərində qurulan Amerika məktəbi,
- rəqabət proseslərinin əsas amili qismində beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafında transmilli korporasiyaların rolunu ön plana çıxaran Britaniya məktəbi,
- diqqəti bu və ya digər dərəcədə innovasiya sistemləri, rəqabət qabiliyyətinin tarixi təkamülü və bazar mexanizminin xüsusiyyətləri üzərində cəmləşdirən və bunların hansını (hansılarını) aparıcı amil kimi qəbul etməyindən asılı olaraq, dörd qrupdan – Danimarka, Finlandiya, Norveç və İsveç qruplarından ibarət olan Skandinaviya məktəbi.

Mərkəzi Qafqaz ölkələri tərəfindən klasterlərin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi məsələsi, görünür, əsasən amerikan məktəbinin müdafiə etdiyi klaster nəzəriyyəsi çərçivəsində doğru-dürüst öyrənilə bilər. Azərbaycanın neft və qaz resurslarına malik olmasını nəzərə alaraq, bütövlükdə Mərkəzi Qafqaz regionu üçün (təkcə Azərbaycan üçün yox) neft klasterinin formalaşdırılması və fəaliyyəti sahəsində Norveç təcrübəsinin perspektivliyi də şübhə doğurmur (*Steensnæs, 2002*).¹¹ Bu zaman ekoloji cəhətdən təhlükəsiz texnologiyaların tətbiqi əsasında enerji resurslarının bütün növlərinin istehsalına və istifadəsinə (yalnız

Azərbaycanda deyil, regionun digər ölkələrində də) kompleks yanaşma təmin olunmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, gələcəkdə, Dağlıq Qarabağ münəqişəsi həll edildikdən sonra, Mərkəzi Qafqaz klasterində Ermənistan da özünə yer tapa bilər.

Belə yanaşma region ölkələrinin dünya bazarlarındakı ümumi rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, həm də regionda strateji partnyorluq bağlantılarını möhkəmləndirərdi.

6.2. Mərkəzi Qafqaz nəqliyyat-energetika habı (terminologiya və perspektivlər haqqında)

Müasir dünyada ticarətin, bazarların, maliyyə sisteminin və bütövlükdə biznesin qloballaşması (məs.: *Горбачев и др., 2003; Долгов, 1998; Бекк, 1999, ch. 7; Held, Goldblatt, McGrew and Perraton, 1999, ch. 3-5; Hirst and Thompson, 1999; Stiglitz, 2002*) məkan probleminə, iqtisadiyyatın ərazi üzrə təşkili məsələlərinə prinsipcə yeni yanaşma zərurətini gündəmə çıxardı (məs.: *Castells, 1999, ch. 6*).

Qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma prosesinin dərinləşməsi, bəzi gözləntilərin əleyhinə olaraq, iqtisadi inkişafı coğrafi baxımdan unifikasiyaya uğratmadı (*Scott, 2000, p. 133*). Əksinə, ayrı-ayrı ölkələrin rəqabət üstünlüklərinin formalaşmasında və güclənməsində coğrafi amil daha böyük rol oynamağa başladı (*Enright, 1998, p. 6*).

Regional iqtisadiyyat nəzəriyyəsi, habelə məkandan istifadə haqqında iqtisadi nəzəriyyə öz ənənəvi baxışlarını saxlamaqla yanaşı, indi çoxlu yeni müasir yanaşmalarla və nəzəri tədqiqatlarla zənginləşir (məs.: *Грауберг, 2004; Armstrong and Taylor, 2001; Fujita, Krugman and Venables, 2001; Krugman, 1993, 1997*).

İqtisadi inkişafın regional problemləri üzrə tədqiqatların elmi aparatında "hab" ("*hub*") anlayışından geniş istifadə olunur.

Bu termin kompüter və informasiya texnologiyaları ilə əlaqədar daha tez-tez tətbiq edilir. Bu halda, hab sözü altında texniki sistemin elə bir elementini, yaxud blokunu nəzərdə tuturlar ki, o bütün qalan hissələri vahid sistemdə birləşdirir və bununla da, bütövlükdə sistemin işləməsini təmin edir. İqtisadçılar terminin məhz bu mənasını əsas götürərək nəzərdə tuturlar ki, hab – hər hansı ərazi sisteminin bütövlükdə işləməsi üçün ən vacib rol oynayan hissəni ifadə edir (məs.: *Cepzeev, 2001*). Məsələyə daha geniş bucaq altında yanaşıldıqda isə, hab, idarəetmənin təşkilinin ən mükəmməl prinsipi kimi başa düşülür (*Viskovic, 2004*).

İqtisadi və coğrafi ədəbiyyatda “hab” anlayışı nə qədər geniş tətbiq olunsa da, onun dəqiq tərif, təəssüf ki, yoxdur. Onu tez-tez düyün (“*node*”) (məs.: *Felsenstein, Schamp and Shachar, 2002; Schamp, Rachor-Hagelueken and Grimm, 2002*), yaxud yolayırıcı (“*junction*”) (məs.: *Fujita, Krugmann and Venables, 2001, pp. 129-131*) və ya hətta nəqliyyat qovşağı (“*transport junction*”) (məs.: *Cepzeev, 2001*) anlayışları ilə eyniləşdirirlər.

Sonrakı mülahizələrimizdə dolaşılıq yaranmaması üçün “hab” (“*hub*”) və “qovşaq” (“*node*”, “*junction*”) anlayışlarını fərqləndirməyə çalışacağıq.

Qovşaq (“*node*”, “*junction*”) dedikdə, bir qayda olaraq, bilavasitə təmas arealında yerləşən obyektlərin elə bir birləşməsi başa düşülür ki, həmin landşaftın inkişafını məhz o müəyyən edir (*Алаев, 1983, cc. 55-56*). “Qovşaq” anlayışı (“*node*”) firmalarla, ev təsərrüfatları ilə və başqaları ilə daimi qarşılıqlı əlaqələrə girməyi ehtiva edir və çox vacibdir ki, bu zaman qovşağın əhəmiyyəti onun digər qovşaqlarla qarşılıqlı münasibətləri ilə müəyyən-ləşir (*Felsenstein, Schamp and Scachar, 2002, pp. 2-3*).

Daha konkret müstəvidə baxdıqda, məsələn, “sənaye qovşağı” (“*industrial node*”) – hansısa “kompakt” ərazidə yerləşən və bununla bərabər, ümumi istehsal və sosial infrastruktur obyektlərinə malik olan bir, yaxud bir neçə yaşayış məntəqəsindəki sənaye müəssisələri toplusudur (*Грауберг, 2004, с. 27*). Başqa cür düşünən müəlliflər də var. Onların fikrincə, bu tərif “iqtisadi qovşaq” (“*economic knot*”) anlayışına uyğundur, “sənaye qovşa-

ğı” isə sadəcə bir-biri ilə istehsal əlaqələri olan sənaye müəssisələri məcmusudur. Bunlardan başqa, “ümumi qovşaq” (“*integrated node*”) anlayışından da istifadə olunur. Hesab edilir ki, o, “iqtisadi qovşaq”dakı elementlərdən başqa, həm də meliorant elementləri (yəni ekoloji vəziyyəti yaxşılaşdıran vasitələri) əhatə edir (Алаев, 1983, сс. 96, 220).

“Nəqliyyat qovşağı” (“*transport junction*”) anlayışından da geniş istifadə olunur. O, nəqliyyat kommunikasiyalarının kəşisməsi anlamına gəlir, amma nəzərdə tutulur ki, bu “kəşismə nöqtəsi”, bir qayda olaraq, əhalinin və istehsalın təmərküzləşdiyi ərazilərdə yerləşir (Гранберг, 2004, с. 27). “Nəqliyyat qovşağı”nın daha sadə tərifı də var: bu elə bir “nöqtə”, məntəqədir ki, orada ən azı iki müxtəlif, lakin qarşılıqlı əlaqədə olan nəqliyyat xətti qovuşur (Алаев, 1983, с. 215).

“Qovşaq” anlayışının bu iqtisadi təriflərindən fərqli olaraq, “hab” termini həm qarşılıqlı əlaqədə olan müəyyən iqtisadi funksiyaların hansısa bir ərazidə təmərküzləşməsini, həm də bu ərazi daxilində və ondan kənarında yerləşən iqtisadi obyektlər arasında mütləq hansısa qarşılıqlı əlaqələrin mövcud olmasını nəzərdə tutur. Beləliklə, “hab” anlayışı “nəqliyyat qovşağı” (“*transportation hub*”) anlayışının daha ümumi ifadəsi kimi formalaşmışdır (məs.: Herzoq, 2000). Təsadüfi deyil ki, habın bu xüsusiyyətini qabartmaq məqsədi ilə elmi ədəbiyyatda çox vaxt “hab-ox” (“*hub-and-spoke*”) terminindən istifadə edilir (məs.: Cepzeev, 2001; Armstrong and Taylor, 2001, pp. 296-297).

Daha geniş mənada, hab bir neçə mərkəzin, o cümlədən nəqliyyat qovşağının (“*transport junction*”), maliyyə mərkəzinin, elmi-tədqiqat mərkəzinin, yüksək texnologiyaya əsaslanan istehsal mərkəzinin və təhsil mərkəzinin məcmusu (kombinasiyası) kimi izah olunur (Cepzeev, 2001).

Elmi ədəbiyyatda hab qismində müxtəlif ərazi qurumları, o cümlədən, ayrı-ayrı dövlətlər də qəbul olunur (məs.: Lee, 2004; Philips, 1999, 2004). Üstəlik, hab qismində nisbətən iri dövlətlər birliyi də çıxış edə bilər. Bu halda, onun tərkibindəki ayrı-ayrı dövlətlər, yaxud onların nisbətən kiçik birlikləri “ox” (“*spoke*”)

rolunu oynayır. Bunun ən bariz nümunəsi Avropada müşahidə olunur: Avropa Birliyi hab qismində, yaxın keçmişə qədər ondan kənar qalan ayrı-ayrı Şərqi Avropa ölkələri isə bu habın “oxları”, yaxud həmin ölkələr müxtəlif ittifaqlar yaratdıqda – “blok-oxları” (“*block spoke*”) rolunda çıxış edirlər (məs.: *Adam, Kosma and McHugh, 2003; Benedictis, Santis and Vicarelli, 2005; Enders and Wonnacott, 1996; Wonnacott, 1996*).

Habın yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, Mərkəzi Qafqaz üçün onun hansı növünün daha perspektivli olduğunu araşdırmaq faydalı olardı.

Azərbaycan özünün əsas regional nəqliyyat habı imicini, praktiki olaraq, artıq təsdiq etmişdir (məs.: *Derr, 1998*) və indi ciddi bir şəkildə iddia edir ki, bank fəaliyyətində, biznes-servisdə, yüngül sənayedə, anbar və kənd təsərrüfatında da eyni rolunu oynasın (*Escudero, 2002*). Eyni zamanda, yeni Bakı hava limanı da bütövlükdə Xəzər regionunun nəqliyyat habı roluna əsas namizəddir (*Escudero, 2002*). Bir çoxları əsaslı olaraq düşünürlər ki, Bakı bu regionda, ümumiyyətlə, mərkəzi hab funksiyasını yerinə yetirə və gələcəkdə yeni Dubaya çevrilə bilər (*Escudero, 2002*).

Gürcüstan maraqlıdır ki, Xəzər nefti və qazı (əlbəttə, təkcə bunlar yox) Qərbə onun ərazisindən nəql edilsin. Bu, Azərbaycanın da iqtisadi mənaflərinə uyğundur, çünki bu halda Şərqdən Qərbə və Qərbdən Şərqə daşınan müxtəlif yüklər (yalnız neft və qaz yox) onun da ərazisindən keçəcək və marşrut xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Xəzər neftinin və qazının Gürcüstan ərazisi ilə Türkiyəyə nəqli ona gətirib çıxarır ki, enerji resurslarının daşınmasında Türkiyənin də nəqliyyat habı rolu güclənir (*Boucher, 2005*). Bir növ həmin fikrin davamı kimi söyləmək olar ki, BTC neft kəməri sayəsində Xəzər regionu, enerji resurslarının nəqli üzrə yeni Avropa nəqliyyat habına çevrilməkdədir (*Yevqrashina, 2002*).

Bununla yanaşı, Gürcüstanın coğrafi mövqeyi, onun Qafqaz vasitəsilə Avropanı və Asiyanı birləşdirən yol boyunca yer-

ləşməsi bu ölkə üçün, adına “tranzit habı” deyilən funksiyanı təsbit edir (*İvakhnenko, 2005*).

Burada bir haşiyə çıxmaq yerinə düşərdi. Mətnə ədəbiyyatdan gətirilən bir çox iqtibaslarda Mərkəzi Qafqazın, yaxud onun ayrılıqda götürülmüş hansısa ölkəsinin nəqliyyat habı rolu oynaması haqqında fikirləri oxuyarkən nəzərə almaq lazımdır ki, bu hallarda “hab” termini, bir növ, dəbə uyğun olaraq istifadə edilir. Halbuki, elmi nöqteyi-nəzərdən, “hab” əvəzinə “nəqliyyat qovşağı” (“*transport junction*”) termininin tətbiqi daha düzgün olardı.

Nəqliyyat habı qismində Ermənistandan da istifadə edilməsi imkanları daha çox Dağlıq Qarabağ və Abxaziya münaqişələrinin sülh yolu ilə nizama salınmasından asılıdır: birincinin həlli Azərbaycan-Ermənistan-Türkiyə marşrutunun işə salınmasına, ikincinin həlli isə Rusiya-Gürcüstan-Ermənistan-İran nəqliyyat xəttinin formalaşmasına şərait yaradardı. Adı çəkilən münaqişələrdən əlavə, həmin layihələrin reallaşması qarşısında digər maneələr də mövcuddur. Bunların içərisində İranla bağlı təhlükənin artmasını xüsusi vurğulamaq lazım gəlir. Bu təhlükə İranın Mərkəzi Qafqaz dövlətləri ilə qarşılıqlı iqtisadi (və həm də başqa) münasibətlərə intensiv şəkildə qoşulmasının mümkünlüyünü böyük sual altına alır.

Hab anlayışının ümumiləşdirilmiş tərifini, habelə Azərbaycanla Ermənistan arasındakı qarşıdurmanı nəzərə alaraq demək olar ki, Mərkəzi Qafqazda “regional hab” funksiyasını yerinə yetirmək Gürcüstanın öhdəsinə düşür. Çünki indi hər üç Mərkəzi Qafqaz ölkəsinin nümayəndələrinin iştirakı şərti ilə keçirilən istənilən siyasi, ekoloji, mədəni, elmi və b. görüş və əlaqələr regionda, prinsip etibarilə, yalnız Gürcüstanda baş tuta bilər.

Mərkəzi Qafqazda, sözün əsl mənasında normal bir iqtisadi hab formalaşması hələ uzaqdadır. Lakin tam əsasla söyləmək mümkündür ki, münaqişələrin sülh yolu ilə həll olunacağı, regionun bütün potensial imkanlarından düzgün istifadə ediləcəyi, habelə nəqliyyat-enerji habının konturlarının inkişafı üçün xarici investisiyaların məqsədyönlü surətdə cəlb olunacağı təqdirdə

Mərkəzi Qafqaz tədricən çoxşaxəli "hab-ox" ("hub-and-spoke") sisteminə çevrilə biləcəkdir.

6.3. Mərkəzi Qafqaz ölkələrinin müqayisəli üstünlüklərinin reallaşması problemi və beynəlxalq amillər

Getdikcə qloballaşan müasir dünyada bu və ya digər ölkənin inkişafı üçün onun hansı beynəlxalq iqtisadi funksiya yerinə yetirməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu funksiyanın formalaşması, ilk növbədə, ölkənin dünya iqtisadiyyatında yerini müəyyənləşdirən müqayisəli üstünlüklərindən asılıdır. Bununla yanaşı, ölkənin beynəlxalq münasibətlərindən də (həm öz coğrafi qonşuları, həm də dünya siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirən ölkələrlə) çox şey asılıdır. Elə hallar olur ki, beynəlxalq münasibətlərini düzgün qurmaması səbəbindən ölkə öz potensial müqayisəli üstünlüklərini tam reallaşdırma bilmir və bu hallar bir o qədər də nadir deyil.

Mərkəzi Qafqaz dövlətlərinin beynəlxalq münasibətləri xeyli dərəcədə tarixi keçmişlə – onların müasir xarici siyasətində əsas istiqamətlərin müəyyən olunmasına böyük təsir göstərən bu mühüm amillə – şərtlənir (məs.: *Adalian, 1995; Aliyeva, 1995; Curtis and Suny, 1995, pp. 64-70; Hovanissian, 1994; Hunter, 2000; Jones St., 2003; Kukhianidze, 1998; Nichol, 1995, pp. 138-141; Nodia, 1998; Slider, 1995, pp. 219-225*).

Mərkəzi Qafqaz dövlətlərindən biri – Azərbaycan – zəngin karbohidrogen resurslarına malikdir və bu onun şəxsiz müqayisəli üstünlüyüdür. Bundan əlavə, Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi ölkədən nəqliyyat xəti kimi istifadə olunmasına zəmin yaradır.

Amma Mərkəzi Qafqazın coğrafi xüsusiyyətləri elədir ki, Azərbaycanın nəqliyyat potensialından istifadənin səmərəliliyi xeyli dərəcədə regionun digər dövlətlərindən – Gürcüstan və Ermənistandan asılıdır.

Gürcüstan üçün əsas müqayisəli üstünlük onun Avropa ilə Asiyanı birləşdirən nəqliyyat dəhlizi boyunca yerləşməsidir. Gürcüstanın beynəlxalq iqtisadi funksiyasını məhz bu məqam müəyyən edir (məs.: *Papava, 2002c*). Mərkəzi Qafqazın bu dövləti həm də Rusiya ilə Ermənistanı, sonra isə İrani birləşdirən mühüm nəqliyyat vəsiləsi olmaq üçün yaxşı imkanlara malikdir.

Potensial olaraq, Ermənistan da istər “Qərb-Şərq” (Türkiyə-Ermənistan-Azərbaycan), istərsə də “Şimal-Cənub” (Rusiya-Gürcüstan-Ermənistan-İran) istiqamətlərində nəqliyyat qovşağı funksiyasının icrasında iştirak edə bilər.

Gürcüstan üçün olduğu kimi, Ermənistan üçün də Qara dənizi Fars körfəzi ilə birləşdirən “Qərb-Cənub” (Gürcüstan-Ermənistan-İran) nəqliyyat dəhlizi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Sual ondadır ki, Mərkəzi Qafqaz ölkələrinin beynəlxalq münasibətləri onlara öz müqayisəli üstünlüklərindən istifadə etməyə nə dərəcədə imkan verir?

Müasir dünya iqtisadiyyatında və siyasətində neft və qaz problemi o qədər mühüm yer tutur ki, bir çox dövlətlərin Mərkəzi Qafqaza münasibətinin necəliyini əhəmiyyətli bir biçimdə məhz o müəyyən edir. Ona görə də təəccüblü deyil ki, Azərbaycanın böyük geostrateji əhəmiyyətə malik olan karbohidrogen resursları və onların nəqli marşrutları (məs.: *Cornell, Tsereteli and Socor, 2005*), elə lap əvvəldən, həm Azərbaycanın özü üçün, həm də bütövlükdə region üçün bir sıra müsbət və mənfi nəticələr törətməkdədir (məs.: *O'Hara, 2004*).

Müsbət effekt, əsas etibarilə, qərb dövlətləri ilə bağlıdır və bu anlaşılındır: onlar neft və qaz əldə etməyin mümkün qədər daha çox alternativ mənbələrinə malik olmağa can atırlar və elə buna görə də işin lap əvvəlindən Azərbaycanın enerji resurslarının hasilatında və onların nəqli üçün alternativ boru kəmərlərinin çəkilməsində tam maraqlı idilər. Bu isə, öz növbəsində, həm Azərbaycana, həm də boru kəmərlərinin keçdiyi digər Qafqaz ölkələrinə (Gürcüstana və Türkiyəyə) birbaşa xarici investisiyaların böyük axınını təmin etdi.

Mənfi effektlərə gəlincə, onlar bir qayda olaraq, neft və qaz hasilatı və nəqli sahəsindəki regional rəqiblərdən – Rusiyadan və İrlandan qaynaqlanırdı. Həmin dövlətlər sərəncamlarında olan bütün vasitələrdən istifadə etməklə, Azərbaycanın karbohidrogen resurslarının istismarını və xüsusilə də nəqlini öz təsir dairələrində saxlamağa çalışırdılar.

Azərbaycan üçün Türkiyə ilə etnik və mədəni yaxınlıq, dil ümumiliyi xüsusi əhəmiyyətə malikdir və bir çox beynəlxalq məsələlərdə onların vahid mövqedən çıxış etməsini şərtləndirir. Gözlənilmədiyi kimi, həmin yaxınlıq özünü neft və qaz kəmərləri marşrutlarının müəyyənləşdirilməsi zamanı da büruzə verdi.

Azərbaycanla Türkiyəni birləşdirən ən qısa yolun Ermənistanından keçməsinə baxmayaraq, potensial olaraq iqtisadi cəhətdən ən sərfəli olan bu yolun nəqliyyat marşrutu qismində seçilməsi həmin ölkələr arasında yaranmış münasibətlər üzündən qeyri-mümkün oldu.

Birincisi, Dağlıq Qarabağla bağlı Ermənistan və Azərbaycan arasındakı münaqişə, habelə erməni silahlı qüvvələri tərəfindən bu regiondan kənarı yerləşən Azərbaycan torpaqlarının da işğal edilməsi, üstəlik, Azərbaycanı öz muxtar qurumu olan Naxçıvanla birləşdirən dəmir yolunun Ermənistan tərəfindən darıxdırılaraq edilməsi ona gətirib çıxardı ki, erməni ərazisinin nəqliyyat dəhlizi kimi istifadəsi məsələsində Azərbaycan birmənalı olaraq mənfi mövqe tutdu.

İkincisi, Azərbaycanla həmişə həmrəylik nümayiş etdirən Türkiyə, öz növbəsində, Ermənistanla nəqliyyat kommunikasiyalarını bağladı.¹²

Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanın Türkiyəyə də qarşı iddiaları var. Hazırda bunların arasında ən çox səsləndiriləni Türkiyənin guya XX əsrin əvvəllərində həyata keçirdiyi “erməni genosidi”nin etirafı ilə bağlıdır. Üstəlik, ermənilər azərbaycanlıları türklərlə eyniləşdirdiklərinə görə bu “genosiddə” azərbaycanlıların da əli olduğunu özlərinə tələq edirlər (*Hunter, 2000, p. 30*).

Ermənistanla bağlı bu hal, Azərbaycanla Türkiyəni birləşdirən ən qısa yolun onun ərazisindən keçməsinin yaratdığı müqayisəli üstünlüyün məhz siyasi səbəblər üzündən – bu ölkələr arasındakı münaqişələr nəticəsində reallaşa bilməməsinin əyani nümunəsidir (məs.: *Aras and Foster, 1999, p. 236; Dikbas, 2005; Harutyunyan, 2004*).¹³

Burada bir haşiyə çıxmaqda fayda var: Azərbaycanla Ermənistan arasında rəsmi münasibətlərin (o cümlədən rəsmi iqtisadi əlaqələrin) olmaması heç də o demək deyil ki, bu ölkələr arasında qeyri-leqal (qeyri-rəsmi) ticarət əlaqələri də yoxdur. Nisbətən kiçik həcmli olsa da, belə əlaqələr mövcuddur və Gürcüstandan tranzit yolu ilə gerçəkləşir. Azərbaycan Gürcüstandan tələb edir ki, öz ərazisindən Azərbaycandan malların Ermənistanına aparılmasına yol verməsin, amma gürcü tərəfi həm Ermənistanın, həm də Gürcüstanın ÜTT üzvü olduğuna istinad edərək, bu tələbə heç də həmişə əməl etmir. Bu isə, öz növbəsində, Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində də müəyyən çətinliklər yaradır (*Alkhazashvili, 2006*).

Belə bir faktı da göz önündə saxlamaq vacibdir ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində Rusiya elə ilk vaxtdan Ermənistanın tərəfini tutmuşdur. Buradaca qeyd edək ki, Abxaziya və Cənubi Osetiya separatçılarını birbaşa və açıq müdafiə etməklə Rusiya özünü Gürcüstana da qarşı qoymuşdur.¹⁴

Nəticədə, Ermənistanla Rusiya arasındakı strateji partnyorluq bu ölkələrin hərbi-siyasi ittifaqı kimi rəsmiləşdirildi. Mərkəzi Qafqazda Rusiyanın avanqard müdafiə funksiyasını öz üzərinə götürməklə,¹⁵ Ermənistan müstəqil dövlətə heç də şəraf gətirməyən bir status – Rusiyanın Qafqazda forpostu statusunu qazandı (məs.: *Cameron and Domanski, 2005; Liloyan, 2004*).¹⁶

Neft və qaz resurslarının Azərbaycandan Qərbə nəqli yolları seçilərkən “erməni marşrutunun” rədd edilməsi Gürcüstandan tranzitin məqsədəuyğunluğunu xeyli artırdı (məs.: *Croissant, 1999*) və son nəticədə məhz bu marşrut reallaşdı.

Geosiyasi cəhətdən, xüsusilə də Ermənistanla Azərbaycan arasındakı münaqişə nəzərə alınmaqla, Gürcüstan Mərkəzi Qaf-

qazda müəyyən edici mövqe tutur və regionda “birləşdirici vəsilə” funksiyasını yerinə yetirmək onun öhdəsindədir. Bu funksiyanın reallaşdırılmasına müəyyən özünəməxsusluq gətirən amil odur ki, öz müstəqilliyini bərpa edəndən, demək olar ki, dərhal sonra Gürcüstan xarici siyasətdə strateji seçimini edərək Qərbə üz tutdu (məs.: *Rondeli, 2001*).

Doğrudur, BTC neft boru kəmərinin çəkilməsi (məs.: *Papava, 2005e*) və bununla əlaqəli digər layihələrin reallaşması Gürcüstanda qeyri-enerji sektorlarına investisiya qoyuluşunun genişlənməsi üçün yeni imkanlar açır (*Starr, 2003, p. 87*). Amma ümumən götürdükdə, yüksək sistem risklərinə malik bir ölkə olduğuna və hər şeydən əvvəl, korrupsiya səviyyəsinin yüksəkliyinə görə (*Brzezinski and Bell, 2003*), Gürcüstanın investisiya cazibədarlığı zəif idi. “Qızılgül inqilabı”ndan sonra vəziyyət xeyli yaxşılaşdı (məs.: *Ascherson, 2004; Baran, 2004b; Fairbanks, 2004; Jones St., 2006; Karumidze and Wertsch (eds.), 2005; King, 2004; Miller, 2004; Welt, 2004*), çünki ölkə rəsmən elan etdi ki, inqilabi yeniləşmə proseslərində əsas prioritet – demokratik dəyərlərdir və bu, Gürcüstana olan inamı artırdı (məs.: *Papava, 2005b*).

Praktik olaraq, Xəzər neftinin Qərbə nəqli və bu məqsədlə İran və Rusiyadan yan keçməklə neft kəməri çəkilməsi (yəni BTC-nin tikintisi) ideyası meydana gəldiyi ilk vaxtlardan Azərbaycan (məs.: *Cornell and İsmailzade, 2005; Nassibli, 1999*), Gürcüstan (məs.: *Croissant, 1999; Papava, 2005e*) və Türkiyə (məs.: *Aras and Foster, 1999; Baran, 2005*) işin əslində vahid “komanda” kimi çıxış edirdilər¹⁷ və ABŞ tərəfindən böyük dəstək alırdılar (məs.: *Kalicki, 2001, p. 122; Mahnovski, 2003, pp. 116-117*). Bu, Vaşinqtonun regionla bağlı əsas məqsədlərinə tam uyğun gəlirdi. Həmin hədəflər arasında İrani təcrid etmək, Rusiyanın regionda öz inhisarçı mövqeyini bərpa etməsi istiqamətində göstərdiyi cəhdlərin qarşısını almaq, regionda nüfuzunun artması üçün Türkiyəyə dəstək vermək, Amerika şirkətlərinin regiona investisiya qoymalarına əlverişli şərait yaratmaq kimi vəzifələr yer alırdı (məs.: *Müller, 2000, p. 189*).

2001-ci ilin faciəvi 11 sentyabr hadisələrindən sonra bu məqsədlərə daha biri əlavə olundu: ABŞ region ölkələrinin elə bir şəkildə inkişaf etməsinə çalışırdı ki, bu yeni terror aktları törədilməsinin qarşısını almağa təminat yaratsın və terrorizmə qarşı müharibəni uğurla başa vurmağa kömək göstərsin (məs.: *Gati and Christiansen, 2003*).¹⁸

Bununla bərabər, o faktı da nəzərə almaq lazımdır ki, öz ölkəsinin enerji təhlükəsizliyinə nail olmaq ABŞ administrasiyası tərəfindən ali prioritet səviyyəsinə qaldırılmışdır və bu prioritet çərçivəsində beynəlxalq enerji siyasəti (o cümlədən, Xəzər regionunda) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (məs.: *Kalicki, 2001, p. 120*). Xəzər hövzəsi regionunda ABŞ-ın strategiyasının özəyini “boru kəmərlərinin çoxluğu” ideyası, yəni mövcud boru kəmərlərinə yenilərinin əlavə olunması təşkil edir (məs.: *Pamir, 2000*).

Lakin ABŞ-ın regiondakı maraqları yalnız enerji resursları ilə bağlı mənafezlərlə məhdudlaşmır (məs.: *Jaffe, 2001*).

ABŞ öz vəzifəsini həm də ona dəstək verməkdə görür ki, keçmiş sovet respublikaları olan region ölkələri keçmiş SSRİ-nin iqtisadiyyatına xas olan xüsusiyyətlərdən qurtulsun, bazar iqtisadiyyatını və özəl bölməni inkişaf etdirsən, iqtisadi artım üçün möhkəm zəmin yaratsın, hüququn aliliyinə əsaslanan dövlət idarəetmə sistemi formalaşdırsın, sosial və ekoloji problemləri həll etsin, öz enerji resurslarından və ixrac magistralları şəbəkəsindən, sözün geniş mənasında, mənfəət götürsün (*Mann, 2003*).

ABŞ-ın “Xəzər siyasəti”, Rusiyanın regionda öz inhisarçı mövqeyini bərpa etməsinin qarşısını almağa yönəldiyinə görə, təsadüfi deyil ki, bir çoxları tərəfindən Rusiya əleyhinə siyasət kimi qəbul olunur. Həqiqətdə bu belə deyildir (məs.: *Baran, 2004a*). ABŞ-ın rəsmi mövqeyinə görə, Xəzərin enerji ehtiyatları Rusiya ilə potensial əməkdaşlıq üçün yeni “arenadır” (məs.: *Larrabee, 2004; Mann, 2003, pp. 152-153*). Bundan əlavə, ABŞ ilə Rusiya arasında kooperasiya imkanları region dövlətlərinin iqtisadi inkişafına kömək etmək, dini və siyasi ekstremizmin, habelə beynəlxalq terrorçuluğun qarşısını almaq kimi sferaları da əhatə edir (*Chufin, 2001*).

Xəzər regionunun enerji ehtiyatlarından istifadədə ən böyük müsbət nəticələr ABŞ-la Rusiya arasında maraq toqquşması zəminində deyil, onların kooperasiyası və partnyorluğu (*Naumkin, 2001*) əsasında əldə oluna bilər.

Kooperasiya və partnyorluq prinsiplərinin region ölkələri arasında da reallaşması onların mənafeələrinə xidmət edərdir. Təəssüf ki, bu prinsiplərin başa düşülməsi və regionda onlara əməl edilməsi Rusiya tərəfi üçün çox müşkül məsələdir (məs.: *Papava, 1998; Papava and Gogatadze, 1998*). Bundan əlavə, Mərkəzi Qafqaz ərazisindəki məlum “dondurulmuş münaqişələr” region ölkələri arasında həm iqtisadi, həm də digər sahələrdə əməkdaşlıq imkanlarını xeyli məhdudlaşdırır (məs.: *Yumusov, 1999*), lakin hətta bu da partnyorluq “yolları” axtarmağın mümkünlüyünü istisna etmir (məs.: *Champain, 2004; Кляйн, Мириманова и Шаммейн (ред.), 2004*).

Son vaxtlar Qara dəniz regionu ölkələrinə Avropa İttifaqının diqqəti xüsusilə artmışdır (məs.: *Grabbe, 2004; Lunch, 2004b*). Qeyd etmək lazımdır ki, TRASEKA və ADNQN layihələri Mərkəzi Qafqazın inkişafına Avropa baxışına daha çox uyğundur (məs.: *Rondeli, 2004b, p. 52*). BTC neft kəmərinin işə düşməsi Avropa enerji təhlükəsizliyinin mühüm tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilir (məs.: *Chase, 2002*). Üstəlik, Qara dəniz regionundakı neft kəmərləri sistemi Avropa İttifaqının irəli sürdüyü “Avropanın genişlənməsi” strategiyasının vacib tərkib hissəsi qismində istifadə oluna bilər və bu baxımdan, Avropa qurumlarında və transatlantik strukturlarda üzvlüyə iddialı ölkələr olan Gürcüstanın və Azərbaycanın əhəmiyyəti çox böyükdür (məs.: *Baran, 2004a, p. 120*).

Doğrudur, Xəzərin enerji resursları Mərkəzi Qafqaza böyük fayda gətirəcəkdir, amma bununla yanaşı, region ölkələri üçün həm də təhlükə mənbəyi ola bilər. Səbəb – regionda Qərbin nüfuzunun artmasından Rusiyanın ehtiyatlanmasındadır: Rusiya hesab edir ki, bu proses – onun milli təhlükəsizliyinə guya xələl gətirdiyinə görə – onun maraqlarına ziddir (*Rondeli, 2002*).

Bəs enerji resurslarından istifadə ilə bağlı Xəzər hövzəsi regionunda Rusiyanın əsas iqtisadi maraqları əslində nədən ibarətdir? Onları qısaca aşağıdakı kimi ifadə etmək olar: region ölkələri ilə qarşılıqlı faydalı ticarət əlaqələrinin və iqtisadi münasibətlərin inkişafı; onların nəqliyyat imkanlarından istifadə; enerji resurslarının istehsalında və daşınmasında iştirak (*Naumkin, 2001, p. 122*).

Nəzərə almaq lazımdır ki, qazandığı möhkəm valyutanın təqribən 50 faizini Rusiya neft və qaz ixracından əldə edir (*Pamir, 2000, p. 34*)¹⁹ və təbii ki, digər ölkələrin Xəzərin enerji resurslarından götürdüyü gəliri öz nəzarətindən kənar qoymaq istəmir.

Rusiya ekspertləri açıq etiraf edirlər ki, BTC neft kəmərinin tikilməsi Rusiyanın maraqlarına ziddir (məs.: *Zazaubunu, 2000*). Ədalət naminə demək lazımdır ki, bəzi Qərb mütəxəssisləri də Rusiyanın mövqeyini müdafiə edir və Amerikanın neft kəmərləri layihələri ilə əlaqədar mövqeyini tənqiddə tuturlar (məs.: *Collon, 2000*), hərçənd ki, bu, regionda gedən proseslərə real baxış deyil və xüsusən də, Qərbin rəsmi mövqeyini qətiyyənlə ifadə etmir.

Rusiya siyasətçiləri imperiyanı – heç olmasa, modernləşdirilmiş şəkildə – bərpa etmək ideyasından əl çəkmirlər.²⁰ Bu öz bariz ifadəsini “liberal imperiya” adlanan konsepsiyada (*Чубайс, 2003*) tapmışdır.²¹ Həmin konsepsiyaya görə, Rusiya iqtisadi ekspansiya²² yolu ilə bütün postsovet məkanında öz iqtisadi təsir gücünü bərpa edə bilər və etməlidir.²³

Formalaşdırmaqda olduğu “liberal imperiyaya” Qafqazın cəlb olunması planının həyata keçirilməsinə Rusiya özünün regiondakı strateji partnyorundan – Ermənistandan başladı: 2002-ci ilin sonunda Rusiya və Ermənistan “borc əvəzinə əmlak” adlanan ikitərəfli razılaşma bağladılar.²⁴ Müqaviləyə görə, Ermənistan Rusiyaya olan borcunun (93 mln. ABŞ dolları) qarşılığında, ümumi dəyəri həmin borcun məbləğinə bərabər tutulan müəssisələrini Rusiyaya verməli oldu.

Bu istiqamətdə Rusiyanın Gürcüstanda hələ “Qızılgül inqilabından” əvvəl başladığı fəaliyyət inqilabdan sonra xeyli gücləndi (*Papava and Starr, 2006*). Bu işdə Gürcüstan rəhbərliyi də az rol oynamadı. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyanın “liberal imperiya” planının Gürcüstanda baş tutacağı təqdirdə, həmin imperiya sxeminə Azərbaycanı da cəlb etmək xeyli asanlaşardı, çünki Azərbaycanın əsas nəqliyyat-kommunikasiya yolları, o cümlədən boru kəmərləri Gürcüstan ərazisindən keçir.

Deyilənlərə istinad etsək, nəqliyyat dəhlizinin, müxtəlif kommunikasiyaların, o cümlədən tikilməkdə olan boru kəmərlərinin, Gürcüstan ərazisindən keçməsinə Rusiyanın maraqlı olmaması, hələ bu bir yana, həm də bu layihələrin baş tutmaması üçün cürbəcür mexanizmləri işə salmaqdan çəkinməməsi heç də təəccüb doğurmur (məs.: *Rondeli, 2002*).

Bir sıra Rusiya ekspertlərinin fikrincə, Bakını Qara dənizlə və Aralıq dənizi ilə birləşdirən neft kəmərlərinin tikintisini dayandırmaq məqsədi ilə Rusiyanın Gürcüstanda göstərdiyi fəaliyyət, oynadığı destruktiv rol, daxili siyasi vəziyyətə gərginləşdirici təsiri Gürcüstan ictimai rəyi tərəfindən bir növ həddindən artıq şişirdilir. Bununla belə, həmin ekspertlər Rusiyanın Gürcüstana münasibətdə neqativ hərəkətlərə yol verdiyini təsdiqləyən faktların mövcudluğunu hər halda etiraf edirlər (*Zubarevich and Fedorov, 1999, pp. 138-139*).

Bu kontekstdə belə bir fikir maraqlı səslənir ki, Qərbin Rusiya ilə münasibətlərinin gələcəyi xeyli dərəcədə Rusiya-Gürcüstan münasibətlərinin necə nəticələnəcəyi ilə müəyyən olunacaqdır (*Baran, 2004a, p. 118*). Çox şey ondan asılı olacaq ki, Rusiya nəyə üstünlük verəcək – Gürcüstanı çiçəklənən və sabit bir qonşu kimi görməyəmi, yoxsa onu “imperiya keçmişindən qalmış əsir” (“*a prisoner of its imperial past*”) kimi saxlamağamı? Təəssüf ki, bəzi Rusiya ekspertləri həm Gürcüstanla, həm də bütövlükdə Mərkəzi Qafqazla münasibətlərdə ikinci variantı üstünlük verirlər (*Дезоев, 2005*).

Rusiya ekspertlərinin özləri də etiraf edirlər ki, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin formalaşmasının əleyhinə mü-

barizədə Rusiyanın strateji partnyorları İran və Ermənistandır (məs.: *Загашвили, 2000, c. 188*).

Regionda Rusiyanın və İranın maraqlarının eyniyyətini (məs.: *Cornell, 2001b, pp. 85-88; Freedman, 1997*) və konkret olaraq Xəzərin enerji resursları məsələsində (və yalnız bu məsələdə yox) üst-üstə düşməsini həm Rusiya (məs.: *Мальшиева, 2000*), həm də İran ekspertləri (məs. *Maleki, 2003/2004*) qeyd edirlər. Onlar BTC neft kəmərinin iqtisadi cəhətdən (və təkcə bu cəhətdən yox) skeptik qiymətləndirilməsində praktik surətdə həmrəydirilər (məs.: *Загашвили, 2000, cc. 193-194; Entessar, 1999, pp. 173-174; Maleki, 2003/2004, p. 56*). Həmin mövqeni bəzi Qərb ekspertləri də müdafiə edirlər (məs.: *Sherman, 2000; Stauffer, 2000*).

İranı daha çox məyus edən bu oldu ki, o, Azərbaycanın enerji resurslarının hasilatı və nəqli layihələrindən ABŞ-ın təkidi ilə kənarlaşdırıldı (məs.: *Entessar, 1999, p. 171; Freedman, 1997, p. 107*).

Bəzi mütəxəssislərin fikrincə, Xəzərin enerji resurslarının əsas istehlakçıları neftin Fars körfəzindən deyil, Şərq-Qərb nəqliyyat infrastrukturunu vasitəsi ilə nəqlində daha çox maraqlı olduğu üçün İranın coğrafi mövqeyi indi o qədər də əlverişli deyil (*Müller, 2000, p. 192*). Bu mülahizəni əsassız saymaq yanlış olardı.

Bu baxımdan, İranın Gürcüstanla bağlı real maraqlara malik olduğunu ayrıca qeyd etmək lazımdır. Belə ki, İranı Avropa ilə birləşdirən nəqliyyat dəhlizinin mühüm bir "kəsiyi" məhz bu ölkədən keçir (məs.: *Мальшиева, 2000, c. 67*).

Neft və bütövlükdə Xəzər hövzəsi enerji resursları region ölkələrinin inkişafına təkan verməli olduğu halda, ABŞ-ın neft kəmərləri sxemindən İranı təcrid etməsinin guya bu irəliləyişi əngəllədiyi barədə mülahizələr isə sadəcə təəccüb doğurur (məs.: *Mohsenin, 2001, p. 176*). Əvvələn, yuxarıda qısaca qeyd olunduğu kimi, neft və digər enerji resursları bunların sahibi olan dövlətlərdə tərəqqiyə heç də həmişə gətirib çıxarmır və bu, bir çox ölkənin nümunəsində öz təsdiqini tapmışdır (məs.: *Karl, 1997*;

Karl and Gary, 2004). İkincisi, belə düşünmək düzgün deyil ki, İranın neft-boru marşrutlarından kənarında saxlanması və onun əvəzinə başqa ölkələrin ərazisindən istifadə edilməsi sonuncuların inkişafına guya mane ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, İran regional əməkdaşlığı alqışlayır və onu bölgədə sülhü və sabitliyi təmin edən vasitə sayır (məs.: *Mohsenin, 2001, p. 174*). Bu özü-özlüyündə müsbət haldır.

Gürcüstandan, Ermənistandan və İrandan keçən nəqliyyat dəhlizi layihəsinin birinci iki ölkə üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olduğu yuxarıda qeyd edilmişdi. Həmin layihə daha irimiqyaslı bir layihənin – “Şimal-Cənub” nəqliyyat dəhlizinin tərkib hissəsi kimi də qiymətləndirilə bilər (məs.: *Mukhin and Mesamed, 2004*). Lakin bu layihənin də öz çətinlikləri vardır.

“Şimal-Cənub” nəqliyyat dəhlizi təbii olaraq Rusiyanın da iştirakını, Rusiya-Gürcüstan-Ermənistan-İran²⁵ yolunun işə salınmasını tələb edir. Bu problem həm Gürcüstan limanı Poti ilə Rusiya limanı Qafqaz arasında bərə əlaqəsinin qurulması, həm də Gürcüstan ilə Rusiya arasında dəmir yolunun, daha dəqiq desək, Gürcüstan dəmir yolunun Abxaziyadan keçən hissəsində hərəkətin bərpası ilə birbaşa bağlıdır. Abxaziyada silahlı münaqişə başlandıqdan sonra bu yolun fəaliyyəti 1992-ci ilin avqustunda dayandırılmışdır.

Bu dəmir yolunun bərpası, hər şeydən əvvəl, strateji partnyorlar olan Rusiya ilə Ermənistanın maraqlarına cavab verir (məs.: *Atshemian, 2005; Volkonsky, 2005*).²⁶ Abxaziya münaqişəsinin sülh yolu ilə tənzimlənməsində real irəliləyişlər əldə edilmədiyi təqdirdə, bu layihə Gürcüstan üçün Rusiya ilə danışıqlarda az-çox kəsərli bir mexanizmin (Gürcüstanın öz ərazisini yenidən birləşdirməsinə – heç olmasa, Ermənistanla dəmir yolu əlaqəsinin bərpası əvəzində – maneə yaratmamaq) itirilməsinə gətirib çıxara bilərdi (*Katcharava, 2003, 2006*).²⁷

Eyni zamanda unutmamaq olmur ki, Abxaziya münaqişəsinin sülh yolu ilə mümkün həlli Ermənistanı heç cür qane etmir, çünki Dağlıq Qarabağın gələcək statusu məsələsində onun üçün

mənfi beynəlxalq presedent yarada bilər. Bununla yanaşı, onu da yadda saxlamaq lazımdır ki, Ermənistanın maraqları, dəmir yolunun Abxaziya hissəsi bərpa olunmadan da – Poti və Qafqaz limanları arasındakı bərə yolu vasitəsi ilə – reallaşa bilər (məs.: *Pachkoriya, 2005*).

Problemin kəskinliyini daha da artıran cəhət budur ki, indi Ermənistanın rəsmi dairələrində onu İranla birləşdirəcək dəmir yolu tikintisinin bir neçə layihəsi nəzərdən keçirilməkdədir. Layihələrin dəyəri 700 milyondan 1 milyard ABŞ dollarınadək dəyişir.²⁸ Üstəlik, həmin layihələr Gürcüstan ərazisindən keçməklə Rusiya ilə dəmir yolu əlaqəsinin bərpasının mümkünlüyü ilə eyni bir kontekstdə müzakirə olunur.²⁹

Belə fikirlər səslənməkdədir ki, dəmir yolunun Abxaziya hissəsinin açılması Gürcüstana qarşı əks mövqə tutan Rusiya-Ermənistan-İran koalisiyasını gücləndirə bilər (məs.: *Мелия, 2005a, 2005b*), yaxud Rusiya-Ermənistan-İran geosiyasi üçlüyünün bilavasitə fiziki birləşməsinə (məs.: *Cornell, 1998, pp. 62-64*), habelə ABŞ-ın regionda mövqeyinin zəifləməsinə gətirib çıxarar (məs.: *Мартиросян, 2003*). Bu isə, Rusiya-İran əməkdaşlığının əsas vəzifələrindən biridir (məs. *Cornell, 2001b, p. 86*).

Nəzəri cəhətdən, Rusiya-Gürcüstan-Ermənistan-İran dəmir yolu həmin ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin güclənməsinə kömək etməlidir. Lakin indi bütün sivil dünyanın qarşılaşdığı təhlükələrin, ilk növbədə İrandan qaynaqlanan təhlükənin dərinləşməsi bu ölkə ilə birbaşa dəmir yolu əlaqəsi ilə bağlanmağın onun “aşkar” partnyoru olan Rusiya üçün məqsədəuyğunluğu ciddi şübhələr doğurur.

Ermənistan və Gürcüstanın “Şimal-Cənub” nəqliyyat dəhlizinin yaratdığı potensial müqayisəli üstünlüklərdən istifadə edə bilməməsi bir daha sübut edir ki, Qafqazdakı siyasi problemlər üzündən region dövlətləri böyük iqtisadi itkilərə məruz qalırlar.

Mərkəzi Qafqaz ölkələrinin gələcəyi regiondakı münaqişələrin sülh yolu ilə tənzimlənməsindən və Qafqaza qonşu olan dövlətlərin bu ölkələrə qarşı öz münasibətini prinsipçə, köklü

şəkildə dəyişməsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Onların hər biri Azərbaycana, Gürcüstana və Ermənistanına öz təsir dairəsinə daxil olan “obyekt” kimi deyil, regional iqtisadi və qeyri-iqtisadi layihələrdə partnyor kimi, ümumiyyətlə, tərəf-müqabil kimi baxmalıdır. Belə olacağı təqdirdə həm Mərkəzi Qafqazın, həm də bütövlükdə Qafqazın iqtisadi əhəmiyyəti daha da artacaq və nəticədə iri beynəlxalq kapitalın regiona investisiya qoymaq marağının güclənməsi həmin ölkələrin sürətli iqtisadi inkişafına kömək edəcəkdir. Onda həm hər bir Mərkəzi Qafqaz dövləti, həm də bütövlükdə region öz müqayisəli üstünlüklərindən daha səmərəli istifadə edə biləcəkdir.

QEYDLƏR

Giriş

¹ Həmçinin bax: Maleki, Abbas. *Iran and Turan. A Note for Iran's Relations with Central Asia and Caucasus Republics* (http://www.caspianstudies.com/Iran's%20neighbour/central%20Asia/iran_and_turan/htm).

² Qafqazdakı cari vəziyyətlə və inteqrasiya proseslərinin inkişafı ilə bağlı fikirlər tam bədbinlikdən (məs.: *Казарян, 1999*) ifrat nikbinliyədək (məs.: *Гасан-заде, 1999*) dəyişir.

³ Etiraf etmək lazımdır ki, hətta regional maraqları əsasən üst-üstə düşən Azərbaycan və Gürcüstan arasındakı qarşılıqlı anlaşma da, təəssüf ki, heç də həmişə tam deyil. Münaqişəli regionlara münasibət məsələsində bu özünü xüsusilə qabarıq büruzə verir (məs.: *Welt, 1999*).

⁴ Əgər “bütün tarixi boyu Qafqaz siyasi və mədəni cəhətdən heç zaman bütöv, tam olmamışdır” deyib, Qafqazda və ya hətta onun hansısa bir hissəsində inteqrasiya proseslərinin yalnız xəyal olduğu ideyasını qəbul etsək (*Chikovani, 2005*), onda ictimai hadisə və proseslərin izahında tarixi determinizmə yuvarlanmış olardıq. Bu konsepsiyanın əsassızlığını isə tarix özü dəfələrlə sübuta yetirmişdir. Hətta çoxəsrlik tarixləri boyunca Qafqaz xalqlarının tam pərakəndəliyini, bir-birindən təcrid olunduğunu qəbul edən ən ifrat mövqe belə, hazırda region ölkələrinin və xalqlarının yaxınlaşmasının və bəzən köklü maraqlarının üst-üstə düşməsinin prinsipinə mümkünlüyünü istisna etmir. Getdikcə daha da qloballaşan müasir dünyada bu yaxınlaşmada və maraq ümumiliyində təəccüblü heç nə yoxdur.

I Fəsil

¹ Məs., bax: Zaqafqaziya seymİ. - СИЭ, 1964, сс. 599-600.

² Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı dövlətin dominantlığını istisna edən müasir "Qafqaz ümumi evi" ideyası (məs.: *Алиев Р., 1998*) hələ XIX əsrdə Böyük Britaniyada meydana gəlmişdir və Qafqazda Türkiyənin mövqeyini gücləndirmək məqsədi güdən modeldən (məs.: *Avetisyan, 1998*) xeyli fərqlənir.

³ Həmçinin bax: *Беридзе, Исмаилов и Панава, 2004, с. 1.*

⁴ Qeyd etmək lazımdır ki, son vaxtlar Mərkəzi Avrasiya anlayışından da getdikcə daha geniş istifadə olunur. Mərkəzi Avrasiya dedikdə adətən Mərkəzi Asiya ölkələri ilə Cənubi Qafqazın (Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın) məcmusunu nəzərdə tuturlar (məs.: *Fairbanks, Nelson, Starr and Weisbrode, 2001*). Bu səbəbdən "Cənubi Qafqaz" anlayışına nisbətən "Mərkəzi Qafqaz" anlayışı "Mərkəzi Avrasiya" və "Mərkəzi Asiya" terminləri ilə həm də dil baxımından daha həmahəngdir.

⁵ Rusiya, İran və Ermənistan arasındakı maraq ümumiliyi mövzusunda həsr olunmuş çoxsaylı nəşrlər içərisində bunları xüsusi qeyd etmək lazımdır: *Cornell, 1998; Петросян, 1999.*

Son vaxtlar Rusiyanın və Türkiyənin Qafqazdakı maraqları arasında müəyyən yaxınlaşma simptomları (məsələn, Türkiyənin Rusiyadan təbii qaz alıb işlətməsi, yaxud Rusiyanın çəçen, Türkiyənin sə kürd problemlərini nəzərə alaraq, ərazi bütövlüyü məsələsinə eyni cür yanaşmaları) görünməkdədir. Amma bəzi ekspertlərin (*Hill and Taspınar, 2006*) düşündüyünün əksinə olaraq, bu heç də həmin maraqların köklü surətdə yaxınlaşması meyllərinin mövcudluğunu təsdiqləmir.

II Fəsil

¹ 1882-ci ildən 1905-ci ilədək Qafqazda canişin vəzifəsi əvəzinə baş işlər müdiri vəzifəsi tətbiq olunmuşdur. Məs., bax: *Велиханлы (ред.), 2000, сс. 117, 196; 2001, с. 98.*

² Şimali Qafqazdan əlavə, RF CFD-ə Volqoqrad vilayəti də daxildir.

³ Qeyd etmək lazımdır ki, son onilliklər ərzində bu sahədə xeyli maraqlı proseslər baş verir. Almaniya iqtisadiyyatı institutunun (Köln şəhəri) ekspertlərinin hesablamalarına görə, XX əsrin 80-ci illərinin ortalarına qədər beynəlxalq ticarətin və birbaşa xarici investisiyaların həcmi təqribən eyni sürətlə – ildə 7 faiz artırdı. 1988-ci ildən sonra isə templər əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməyə başladı: xarici investisiyalar ticarətə nisbətən 2 dəfə sürətlə artdı. Əgər həmin dövrdə dünya ticarətinin illik artımı 10 faiz təşkil edirdisə, birbaşa xarici investisiyalar ildə 19 faiz artırdı (*Mitra, Selowski, et. al., 2002*).

III Fəsil

¹ Yalnız ayrı-ayrı qısa tarixi zaman kəsiklərində, məsələn, Rusiya imperiyasının Sovet imperiyasına transformasiyası dövründə, Qafqaz böyük geosiyasi oyuna (Birinci dünya müharibəsinə) cəlb olunurdu. Beləliklə də bu dövrdə region geosiyasi funksiya yerinə yetirməyə başladı, halbuki onun geoiqtisadi funksiyası "işə düşməyə" heç macal tapa bilmədi. Mərkəzin (Moskvanın) hakimiyyət səlahiyyətləri gücləndikdən və region üzərində mütləq hökmranlığı bərqərar olduqdan sonra geosiyasi funksiya da öz fəaliyyətini dayandırdı.

² Qloballaşma ilə regionlaşmanın – Rusiya problemləri kontekstində – tənəsübü haqqında məs., bax: *Medvedkov, 2003*.

³ Həmçinin bax: Пирожков С.И. и Б.А.Парахонский. *Формирование регионального сотрудничества в системе ГУУАМ* (http://www.niurr.gov.ua/ru/conference/sevastopol_conf/pirozhkov_parahonsky.htm).

GÖUAM-ın Rusiyanın iştirakı olmadan yaradılması bəzi Rusiya ekspertlərində açıq-aşkar qısqanclıq doğurur; bu özünü, məsələn, onda büruzə verir ki, onlar həmin birliyi "əyalətçiliyin" təzahürü kimi qiymətləndirirlər (*Силаев, 2005a, с. 23*).

2006-cı ildən başlayaraq GUAM – regional təşkilat kimi – formallaşdırılmağa başladı (GUAM Transforms into Formal Regional Organization. *Civil Georgia, UNAG online Maqazine*, May, 23, 2006. - <http://www.civil.ge/eng/print.php?id=12624>).

⁴ 28 fevral 2002-ci ildə MAİB Mərkəzi Asiya əməkdaşlıq təşkilatına (MAƏT-ə) çevrildi. 2004-cü il oktyabrın 18-də Rusiya da həmin quruma daxil oldu. MAƏT-in 6 oktyabr 2005-ci il tarixli iclasında onun AAİB-lə birləşməsi haqqında qərar qəbul olundu (məs.: *Куртов, 2005*).

⁵ Həmçinin bax: Язькова А., Куприянов Б. *Черноморский узел*. - Федеральный информационно - аналитический журнал «Сенатор» (<http://senat.org/inteq4/txt8.htm>).

⁶ “Köhnə regionalizmi” səciyyələndirən başlıca cəhətlərə, bir qayda olaraq və əsas etibarilə aşağıdakılar aid edilir: onun “ikiqütblü dünya” üçün xarakterik olması; daha çox “yuxarıdan” – iki rəqib fəvqəldövlətin nəzarəti altında formalaşması; proteksionist səciyyəyə daşması; birmənalı olaraq ya iqtisadi, ya da siyasi problemlərin həllinə “köklənməsi”; istisnasız olaraq yalnız müstəqil dövlətlər arasındakı münasibətləri əks etdirməsi.

⁷ Müasir regionalizm fenomeninə beynəlxalq münasibətləri tədqiq edən müxtəlif elmi məktəblərin necə yanaşması haqqında bax: *Макарычев, 2000, с. 6-7*.

⁸ XX əsrin 90-cı illərindən etibarən regional problemlərin öyrənilməsində güclənən bu meyl beynəlxalq regionalizmin “ikinci dalğası” adını almışdır.

⁹ “Yeni regionalizm” fenomeni Keniçi Ohmaenin “Millət-dövlətlərin sonu” kitabında da (*Ohmae, 1995*) dərinlən araşdırılmışdır. Kitabda ayrı-ayrı bölgələri birləşdirən, hüquqi cəhətdən müxtəlif dövlətlərə mənsub olsa da, praktiki cəhətdən öz aralarında güclü bağlılıqda olan xüsusi iqtisadi zonaların – “yeni regionların” – bir çox kontinentlərdə yaranması və inkişafı təsvir edilir. Müəllif bu prosesin “köhnə Avropada” üstün mövqə tutmasını göstərməklə yanaşı, sürətlə inkişaf edən Cənub-Şərqi Asiya məkanına da diqqət yetirir.

¹⁰ Belə ki, 2004-cü ilin dekabrında Latın Amerikasının 12 dövləti (Argentina, Boliviya, Braziliya, Çili, Ekvador, Kolumbiya, Qayana, Paraqvay, Peru, Surinam, Uruqvay və Venesuela) yeni bir iqtisadi və siyasi ittifaq – Cənubi Amerika Millətlər Birliyi yaratmaq haqqında müqavilə imzaladılar. Birlik, Avropa İttifaqının analoqudur və perspektivdə onunla, həmçinin ABŞ-la rəqabət apara biləcəyi nəzərdə tutulur. Birlik tərkibindəki dövlətlərdə vətəndaşların ümumi sayı 360 milyon nəfərə, məcmu ÜDM isə 1 trilyon ABŞ dollarına çata bilər. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Avropa İttifaqının əhalisi 2004-cü ilin yanvarında cəmi 300 milyon nəfərə çatırdı, hərçənd ÜDM-in həcmi, təbii ki, həmin Birlikdəkindən qat-qat artıq idi.

¹¹ “Dünya hökuməti” dedikdə, burada, ən çox inkişaf etmiş dövlətlərin elə birliyi nəzərdə tutulur ki, dünyada cərəyan edən proseslərin ana xəttini öz siyasi, ideoloji və başqa “alətləri” ilə bilavasitə və ya dolayı yolla – beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə – idarə edirlər.

¹² Ümumən, geoiqtisadi amillər dedikdə, bu və ya digər regionun subyektlərinin işgüzar fəallığının miqyasına əsasən xarici (bu halda Mərkəzi Qafqaza kənardan gələn) təsirlərin təzahürlərini başa düşmək lazımdır. Nəzərdə tutmaq vacibdir ki, geoiqtisadi təsirlər regional iqtisadiyyatın bütün sahələrinə deyil, ancaq xarici dövlətlər üçün ciddi maraq doğuran sahələrə yönəlir. Bu zaman təsir vasitələri yalnız iqtisadi tədbirlərlə məhdudlaşmır. Söhbət, bir qayda olaraq, situasiyaya xarici siyasət elementlərinin də, digər vasitələrin də kompleks təsirindən gedir.

¹³ Məhz buna görədir ki, Mərkəzi Qafqazda təhlükəsizliyə və sabitliyə təminat yaradılmasında, Azərbaycanın və Gürcüstanın sərt geosiyasi qarşıdurmalara girməməsində, məsələn, Rusiya ilə münasibətlərdə gərginlik zolağına cəlb edilməməyində Avropa dövlətləri bu qədər maraqlıdır.

¹⁴ Əsas etibarilə, söhbət beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminin üzvi tərkib hissəsi kimi regional iqtisadi əməkdaşlıq zonasının və “Böyük ipək yolunun” müasir variantının formalaşdırılmasından gedir. TRASEKA-nın əsas təyinatı – enerji daşıyıcıla-

rını Xəzər dənizi və Qara dəniz vasitəsilə Mərkəzi Asiyadan və Qafqazdan Avropaya etibarlı bir şəkildə çatdırmaqdan, habelə intensiv işləyən dəmiryoluna, avtomobil və dəniz yollarına malik olan Şərqi-Qərbi nəqliyyat dəhlizini yaratmaqdan ibarətdir. Sadalanan regionların ölkələrindən başqa, layihəyə Çin də böyük maraq göstərir.

¹⁵ Bu informasiya Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat nazirliyindən, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf nazirliyindən, Azərbaycan Respublikası Maliyyə nazirliyindən, habelə müvafiq beynəlxalq təşkilatlardan alınmışdır.

¹⁶ Bu, ilk növbədə, həmin funksiyanı öz iqtisadiyyatının “lokomotivi” rolunda görən Gürcüstana aiddir (məs.: *Papava, 2005a*).

¹⁷ Regionun bütün ölkələrini müasir telekommunikasiya əlaqələri ilə əhatə etmək üçün nəzərdə tutulan bu rabitə xətti Yaponiyadan Danimarkaya gedən (Cənubi Koreyadan, Rusiyanın Xabarovsk və Sankt-Peterburq şəhərlərindən keçməklə) optik-lif kabelinə qoşulmuşdur.

¹⁸ Qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz ölkələri ilə analoji kurtort-istirahət resurslarına malik olan bir çox dövlətlərdə turizmdən əldə olunan mənfəət dövlət büdcəsinin əsas gəlir mənbələrindən biridir.

IV Fəsil

¹ İpək yolunun bərpaı ideyası ilə 1993-cü ildə Avropa İttifaqı (TRASEKA layihəsi), sonradan 1999-cu ildə isə ABŞ çıxış etmişdir (*Act, 1999*).

² Bu proqram Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Tacikistan prezidentləri tərəfindən 1998-ci ilin martında imzalanmış Daşkənd bəyannaməsi ilə təsdiq edilmişdir. Həmin ilin sentyabrında Bəyannaməni Türkmənistan da rəsmi olaraq dəstəklədi və MAXP-da iştirak etməyə hazır olduğunu bildirdi. 2002-ci ilin noyabrında həmin quruma Azərbaycan da qoşuldu. Proqram çərçivəsində əməkdaşlığın prioritet sahələrinə aşağıdakılar daxildir:

nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı və sərhəddə keçmə prosedurlarının sadələşdirilməsi; enerji və su resurslarından səmərəli istifadə; Mərkəzi Asiya regionu kontekstində Tacikistan üzrə beynəlxalq iqtisadi konfrans keçirilməsi.

2004-cü ilin fevralında BMT-nin Baş katibi beş Mərkəzi Asiya ölkəsinin və Azərbaycanın Prezidentlərinə göndərdiyi məktubda MAXP-ın məqsədlərini və bunların vacibliyini, habelə BMT-nin onların yerinə yetirilməsinə sadıq olduğunu bir daha təsdiqlədi (<http://www.unece.org/speca/transp/pro-pwg-t40400.ru.htm>).

³ Fəaliyyət planında nəzərdə tutulur ki, Proqramın icrasında BMT-nin bəzi qurumları, Avropa İttifaqı, Beynəlxalq maliyyə institutları, digər beynəlxalq strukturlar, habelə qeyri-hökumət təşkilatları iştirak edəcəklər. Planın əsas elementləri, tranzit nəqliyyat daşımaları sahəsində əməkdaşlıq haqqında nazirlər səviyyəsində keçirilən beynəlxalq konfransda (Almatı, avqust 2003-cü il) bəyənilmiş Almatı Fəaliyyət Proqramına daxil olunmuşdu. Hazırda, qazanılmış nəticələrin tətbiqi üçün effektiv tədbirlər görülməsi yolları və həmin tədbirlərin həyata keçirilməsində MAXP-ın üzv ölkələrinə yardım göstərilməsi məsələləri müzakirə olunur.

V Fəsil

¹ Bazar iqtisadiyyatına keçid daha əhatəli bir prosesin – cəmiyyətin postkommunist transformasiyasının tərkib hissəsi olduğuna görə bazarın formalaşması sırf iqtisadi problem deyil (məs.: *Kennedy, 2002*).

² SSRİ-nin dağılmasının törətdiyi iqtisadi çətinliklər, elə həmin dövrdəcə kəskinləşmiş milli və etnik problemlər ucbatından daha da ağırlaşdı (məs.: *Tuminez, 2003*).

³ Həmçinin bax: *Южный Кавказ – нестабильный регион «замороженных конфликтов»*. Материалы международной конференции по Кавказу Фонда Фридриха Эберта, Берлин, 26-27 ноября 2001 г. - Тбилиси, Friedrich Ebert Stiftung, 2002.

⁴ Həmçinin bax: Lost Potensial in the South Caucasus: Aspects of Interstate Trade. - Yerevan-Baku-Tbilisi, "ANTARES", 2003.

⁵ Həmçinin bax: *Åslund, 2003; Beridze and Papava, 2003; Egiazarian, 2003; Khachatryan, 2002; Papava, 1995, 1996; Papava and Chikovani (eds.), 1997; Rasulov, 2003.*

⁶ Postkommunist ölkələrində (Gürcüstanın nümunəsində) BVF-in proqramlarının xarakteri haqqında bax: *Papava, 2003a.*

⁷ Həmçinin bax: Minoian, Victoria and Lev Freinkman. *Diaspora's Contribution to Armenias Economic Development: What Drives the First Movers, and How Their Efforts Could Be Scaled up? Knowledge for Development Program.* - The World Bank, <http://info.worldbank.org/etools/docs/library/152388/victoriainoian.pdf>.

⁸ Həmçinin bax: *Economic Deverlopment and Poverty Reduction Program of Georgia.* - Tbilisi, Government of Georgia, 2003; *Poverty Reduction Strategy Paper.* - Yerevan, Information Analytic Center for Economic Reforms, 2003; *Poverty Reduction Strategy Paper (İnterim Report).* - Baku, 2001 (<http://www.imf.org/external/NP/prsp/2001/aze/01/053001./pdf>); *State Programme on Poverty Reduction and Economic Development in 2003-2005 (Final Draft).* - Baku, 2003 (<http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/UNTC/UNPAN016805.pdf>).

VI Fəsil

¹ Müasir şəraitdə dövlət quruculuğu problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki zəif və iflasa uğramış dövlətlər AİDS, narkobiznes, terrorizm kimi bir çox dünya miqyaslı təhlükələrin, bir qayda olaraq, əsas mənbəyidirlər (*Fukuyama, 2004*).

² 2006-cı ilin yazında Rusiya gürcü şərablarının saxtalaşdırılması problemini bəhanə gətirərək, onların idxalına qadağa qoydu, hərçənd Gürcüstan adı ilə saxta yolla buraxılan şərablar bir çox hallarda Gürcüstandan kənarında istehsal olunur (*Anjaparidze, 2006a; Tsereteli, 2006*). Bəzi başqa gürcü məhsulları da

Rusiya bazarının bağlanması problemi ilə üzləşdi (*Parsons, 2006*). Əgər Rusiya tərəfindən Gürcüstan vətəndaşları üçün viza rejiminin tətbiq olunmasını da buraya əlavə etsək, onda Gürcüstanın MDB-də qalması öz iqtisadi mənasını itirir (*Anjaparidze, 2006b; Mackedon, 2006; Socor, 2006*).

³ Bu mənada Mərkəzi Qafqaz ölkələrinin NATO ilə əməkdaşlığının genişlənməsi bəlkə hətta daha böyük əhəmiyyət kəsb edir (məs.: *Aliyeva, 2004a; Anderson, 2000; Asmus and Jackson, 2004; Blandy, 2004; Cornell, 2004; Cornell, McDermott, O'Malley, Socor and Starr, 2004; Hiscock, 2004; Кунэ, 2003; Nuriyev, 2000; Rumer and Simon, 2006; Johnson, 2004; Skonieczka, 2004*).

⁴ Həmçinin bax: *Южный Кавказ – нестабильный регион «замороженных» конфликтов*. Материалы международной конференции по Кавказу Фонда Фридриха Эберта, Берлин, 26-27 ноября 2001 г. - Тбилиси, Friedrich Ebert Stiftung, 2002.

⁵ Ölkənin ölçülərinin onun iqtisadi inkişafına təsiri problemi – demokratikləşmə səviyyəsi, habelə siyasi, dini, etnik və digər amillər də nəzərə alınmaqla – müstəqil tədqiqat predmetidir (*Alesina and Spoläore, 2005*).

⁶ Rusiya ilə Mərkəzi Qafqaz ölkələri arasında əməkdaşlığın əhəmiyyəti və imkanları haqqında, məs., bax: *Аваков и Лисов (ред.), 2000, сс. 171-207; Барковский (ред.), 2003; Papava, 1998; Papava and Gogataze, 1998*.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, regionda strateji partnyorluq imkanları, xeyli dərəcədə, Rusiyada (*Marshall, 2003*) və Mərkəzi Qafqaz ölkələrində (*Starr, 2003*) investisiya iqliminin köklü şəkildə yaxşılaşdırılaraq normallaşdırılmasından asılıdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən, Mərkəzi Qafqazla və Qara dəniz regionu ilə bağlı Qərb strategiyalarında Rusiya amilinin nəzərə alınması xüsusi əhəmiyyətə malikdir (məs.: *Larrabee, 2004*).

⁷ Nəzərə almaq lazımdır ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllinə qədər Ermənistanla Azərbaycan arasında nəqliyyat əlaqələri qeyri-mümkündür.

⁸ R.Porterin “Dövlətin müqayisəli üstünlükləri” və “Rəqabət haqqında” kitabları (*Porter, 1990, 1998*) klaster nəzəriyyəsi ilə bağlı əsas fundamental nəşrlər sayılır.

⁹ Klasterin məkan sərhədləri problemi müstəqil tədqiqat predmetidir (məs.: *Belussi, 2004; Enright, 1996, 2000*).

¹⁰ Klaster haqqında hamılıqla qəbul edilən vahid bir nəzəriyyənin yoxluğu klasterin mahiyyətinə, onun formalaşmasının məntiqinə və fəaliyyətinin prinsiplərinə aydınlıq gətirən çoxsaylı nəzəriyyə və ideyaların mövcudluğunu qətiyyənlə istisna etmir (məs.: *Feser, 1998*).

¹¹ Buradaca qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın Xəzər dənizindəki “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” neft yataqları klaster kimi qiymətləndirilir (məs.: Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) Pipeline Open Yesterday. - *Skandinavian Oil-Gas Magazine*, 2005, May, 26, available at: http://www.skandoil.com/moxie/news/fd_news/bakutbilisiceyhan-btc-pip.shtml; Townshend Mike. BTC Section – Between Two Seas Progress on the BTC Pipeline Project. - *Azerbaijan International*, 2002, №. 10.3, available at: http://www.azer.com/aiweb/categories/magazine/ai103_folder/103_articles/103_btc.html).

¹² Ermənistanla Türkiyənin qarşılıqlı münasibətlərində müəyyən problemlərin mövcud olmasına baxmayaraq, bu ölkələr arasında iqtisadi kontaktlar, hər halda, baş verir (məs.: *Soyak, 2004, pp. 59-62*). Onların arasındakı ticarət dövriyyəsinə 100 milyon ABŞ dolları həcmində qiymətləndirirlər (*Hill and Taspinar, 2006, p. 16*).

¹³ Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə tənzimlənməsi sahəsində Azərbaycan və Türkiyə ilə ümumi dil taparaq, qarşılıqlı münasibətləri tədricən yaxşılaşdırmaq, hər şeydən əvvəl, Ermənistanın öz iqtisadi maraqlarına daxildir (məs.: *Хачатрян, 2004, сс. 222-227*).

¹⁴ Ermənistanla Azərbaycan arasında münaqişəni və bu ölkələri, müvafiq olaraq, Rusiyanın və Türkiyənin müdafiə etməsini, habelə Rusiyanın Çeçenistana qarşı hərbi əməliyyatlarını, heç vaxt, Qafqazda xristian və islam dinlərinin qarşıdurması kimi

izah etmək olmaz (*Huntington, 1996*). Pravoslav xristian Rusiyası pravoslav xristian Gürcüstanının Abxaziyadakı və Cənubi Osetiyadakı ərazilərini praktiki olaraq işğal etmişdir, müsəlman İrani isə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində müsəlman Azərbaycanını deyil, xristian Ermənistanını müdafiə edir (*Cornell, 2001c, pp. 47-51*).

Qafqazda xristian və islam dinlərinin qarşıdurması konsepsiyasını Rusiya və Türkiyənin Qafqazdakı maraqlarının bir qədər yaxınlaşması da təkzib edir (*Hill and Taspınar, 2006*). Bununla belə, qeyd etmək vacibdir ki, bu maraq ümumiliyi əsasən ötəri xarakter daşıyır və fikrimizcə, heç də ondan xəbər vermir ki, yaxın gələcəkdə Rusiya ilə Türkiyə arasında bir alyans qurulması mümkündür.

¹⁵ Ermənistanın Qafqazda Rusiyanın avanqard müdafiə funksiyasını yerinə yetirdiyini əsas götürərək, bəzi ekspertlər belə bir yanlış, sağlam düşüncəyə tam zidd olan nəticəyə gəlirlər ki, bu amil Rusiyanın regiondakı proseslərdə birbaşa (bilavasitə) iştirakını guya məhdudlaşdırır (*Сарксян, 1999*). Bu kontekstdə düşüncələri davam edərək, belə nəticəyə gəlmək olar ki, əgər Ermənistan Qafqazda Rusiyanın müdafiə funksiyasını yerinə yetirməyə idi, onda ona (Rusiyaya) regionda bilavasitə iştirakını təmin etməyə nail olmaq üçün hərbi əməliyyatlara başlamaq lazım gələcəkdi.

Ermənistan da (məs.: *Дарбинян, 2004*) Rusiya kimi (məs.: *Захаров и Сулаев, 2005*) NATO-nun, yaxud ABŞ-ın hərbi bazalarının Gürcüstanda və Azərbaycanda yerləşdirilməsində maraqlı deyil. Bununla belə, NATO ilə əməkdaşlığı Ermənistan heç də istisna etmir (məs.: *Blandy, 2004, p. 70; Язькова, 2005, с. 60*). Rusiyadan asılılığı üzündən Ermənistan NATO-ya girməkdən çəkinsə də (məs.: *Asmus and Jakson, 2004*), bu ona Avropa təşkilatlarına inteqrasiya istiqamətində fəal işləməyə mane olmur (məs.: *Minasian, 2005*).

¹⁶ Bu kontekstdə daha bir məqam diqqəti cəlb edir. Nisbətən təzəlikcə meydana gəlmiş bəzi mülahizələrə görə, İran ümid bəsləyir ki, Rusiya özünün Qafqazdakı forpostunu ona güzəştə

gedəcək və Ermənistan Rusiyanın forpostundan İranın forpostuna çevriləcək (məs.: *Media Review, U.S. Embassy Yerevan.* - Daily Media Reviews, 2005, Desembar 9; available at: <http://www.usa.am/mediareviews.html?d=9&m=12&y=2005>).

¹⁷ BTC-nin inşası və işə salınması ilə bağlı Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin birgə fəaliyyəti bu ölkələrə imkan yaratdı ki, bilavasitə layihənin reallaşmasından qazanılan iqtisadi nəticə ilə kifayətlənməyib daha böyük səmərə əldə etsinlər (*Elkind, 2005*). Bu əlavə səmərə, hər şeydən əvvəl, həmin ölkələr arasındakı əməkdaşlığın bir çox sahələrdə əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsi nəticəsində ortaya gəldi (*Starr, 2005*).

¹⁸ 2001-ci ilin 11 sentyabr hadisələrindən sonra ABŞ-ın beynəlxalq siyasət prioritetlərində Qafqaz “maraqlara təhdid, amma kiminsə təhlükəsizliyinə cari təhlükə yox” (“*threats to interests but not an immediate threat to one’s security*”) kateqoriyasından “ölkənin təhlükəsizliyinə və maraqlarına təhlükə” (“*imminent threats to a country’s security and interests*”) kateqoriyasına keçdi (*Foster, 2004*).

¹⁹ Rusiya postsovet məkanı ölkələrinə neft və qaz ixracını azaltmaqda qətiyyətlə maraqlı deyil (məs.: *Korchemkin, 1996*). Təkcə ona görə yox ki, bu, enerji resursları satışından qazanılan birbaşa gəlirlərin azalmasına gətirib çıxarırdı, həm də o səbəbdən ki, keçmiş sovet respublikalarının Rusiyanın bu enerji resurslarını onlara münasib qiymətə satmaq istəyib-istəməməsindən asılılıq dərəcəsini ciddi bir şəkildə aşağı salardı.

²⁰ Qeyd etmək lazımdır ki, imperiya ideyası Rusiyada həmişə, hətta SSRİ-nin dağılmasından sonra da, ən aktual məsələlərdən sayılmışdır (məs.: *Dawisha, 1995; Smith, 2004, pp. 3-4*). Bu özünü, hər şeydən əvvəl, onda göstərdi ki, keçmiş sovet respublikalarında Rusiya vətəndaşlığı institutu saxlanıldı (*Simonina, 1995, p. 22*).

Prinsipial əhəmiyyətə malik olan məsələlərdən biri də odur ki, Rusiyanın bütövlükdə Xəzər-Qafqaz regionundakı davranışını, o cümlədən regionun enerji resurslarının hasilatına və nəqlinə münasibətini – əhəmiyyətli bir biçimdə – məhz imperiyanı bərpa

etmək istəyi müəyyən edir (məs.: *Shoumikhin, 1999, pp. 136-139*).

²¹ Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Yuri Krupnovun tamamilə düzgün mülahizəsinə görə, bilavasitə “liberal imperiya” ideyasının “vətəni” əslində Rusiya deyil. Bu ideya ilk dəfə hələ XIX əsrin ikinci yarısında Böyük Britaniyada irəli sürülmüş (məs.: *Matthew, 1973*), sonra – XX əsrin sonunda – inkişaf etdirilmiş (məs.: *Reiff, 1999*) və daha aydın Amerika çarları almışdır (məs.: *Farrell, 2005*).

Görünür, o fikirlə də razılaşımaq olar ki, ABŞ-ın Əfqanıstanda və İraqda apardığı hərbi əməliyyatlar (Amerikanın öz “demokratik imperiyasını” qurmaq cəhdi kimi) “liberal imperiyanın” Rusiya versiyasının (*Torbakov, 2003*) formalaşmasını sürətləndirmişdir (*Kurtz, 2003*).

²² “Liberal imperiya”, onun “memarlarının” fikrincə, keçmiş sovet respublikalarının zorakılıqla ram edilməsi, hərbi işğal yolu ilə deyil, onların ərazisində yerləşən əsas iqtisadi obyektlərə yiyələnməklə (onların satın alınması və aktivlərinin ələ keçirilməsi yolu ilə) yaradılmalıdır. Bu kontekstdə MDB dövlətlərinə qoyulmuş Rusiya investisiyalarının Qreyn, Peterson və Oliker tərəfindən aparılmış hərtərəfli təhlilinə baxmaq faydalıdır (*Grane, Peterson, and Oliker, 2005*).

Belə bir mühüm cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, “liberal imperiyanın” Rusiyalı müəllifləri və icraçıları “liberal” sözü altında bu “imperiyanın” fəaliyyət prinsiplərini yox (bu məsələyə onlar heç toxunmurlar da), onun formalaşdırılması “qaydasını”, yəni sadəcə olaraq qeyri-hərbi yolla yaradılmasını nəzərdə tuturlar. Putin Rusiyasındakı rejimin öz xarakteri etibarilə heç də demokratik və liberal olmadığını (məs.: *Åslund, 2005; Trenin, 2005*) nəzərə alsaq, belə yanaşma prinsipcə təəccüb doğurmamalıdır.

Ona da diqqət yetirmək lazımdır ki, postsovet məkanında Rusiyanın apardığı siyasətdə “enerji asılılığı” (“*Enerji Dependence*”) ilə “siyasi müstəqillik” (“*Politikal Independence*”) qarşılıqlı surətdə əlaqələndirilir və hesab edilir ki, birinci artdıqca

ikinci zəifləyir (*Smith, 2004, pp. 5-8*). Təsadüfi deyil ki, “liberal imperiyanın” formalaşdırılması ilə yanaşı, “enerji imperiyasının” yaradılması istiqamətində də məqsədyönlü iş aparmaq Rusiya üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır (*Hill, 2004*).

²³ “Liberal imperiya” qurmaq ideyası “Rusiyanın Avrasiya missiyası” ideyasına çox yaxındır (məs.: *Dugin, 2008*). Sonuncu bu ölkədə dərin tarixi köklərə malikdir (məs.: *Гловели, 2000*).

²⁴ Məs., bax: *Armenia: Economic Hight-lights, 2002, July* (<http://www.bisnis.doc.gov/bisnis/bisdoc/020809ARHaiLights>).

²⁵ Təkrarən qeyd edək ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi sülh yolu ilə həll olunmayanadək, Rusiyanın Azərbaycan vasitəsilə Ermənistanla nəqliyyat əlaqələri yarada bilməsi qeyri-mümkündür.

²⁶ Üstəlik, Rusiya tərəfi Rusiya-Gürcüstan dəmiryolunun Abxaziya hissəsini Ermənistanın idarəçiliyinə vermək haqqında da məsələ qaldırır (məs.: *Абхазскую железную дорогу предлагается передать в управление Армении*. - *Armianskaia qazeta*, 2004, May 24; доступна на: http://www.yerkir.am/rus/index.php?sub=news_arm&day=24&month=05&year=2004&id=6539).

²⁷ Diqqətəlayiq faktdır ki, Gürcüstanın inqilabdan sonrakı rəhbərliyi dəmiryolunun Abxaziya hissəsinin bərpasına müsbət münasibət bəsləyir (*Anjaparidze, 2005*); həmçinin bax: *Abkhaz Railway Consortium Set up*. - *Civil Georgia*, Tbilisi, May 5, 2006 (<http://www.civil.ge/eng/detail.php?id=12496>).

²⁸ Məs., bax: *Армения и Иран обсуждают возможности строительства железной дороги*. - *Day.Az: Новости Армении*, 2005, Декабрь 16 (<http://www.day.az/news/armenia/37247.html>); *Рассматриваются проекты строительства железной дороги Иран-Армения* (http://scripts.online.ru/money/news/98/07/10_551.htm).

İranın və Ermənistanın qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərində bu ölkələri birləşdirən qaz kəməri layihəsi xüsusi maraq doğurur (məs.: *Chitchian, 2001; Shahabi, 2001*).

²⁹ Məs., bax: *Армения намерена построить новую железную дорогу в Иран*. - *webargo.net*, 2005, Сентябрь 28

(<http://www.webargo.ru/news.php?id=14896>; *Economic News in Brief*. - Iran News, 2005, September 28 (http://www.Iran.ru/eng/iran_news.php?act=news_by_id&news_id=19667); *Iran, Armenia to Work on Joint Railway Project*. - Iran Mania, 2005, September 29(<http://www.iranmania.com/News/ArticleWiew/Default.asp?NewsCode=36090&NewsKind=Current%20Affairs>).

ƏDƏBİYYAT

Аббасов А., 2002. *Содружество взаимозависимых государств*. Москва, «Международные отношения».

Аваков Р.М. и А.Г.Лисов (ред.), 2000. *Россия и Закавказье: реалии независимости и новое партнерство*. Москва, «Финстатинформ».

Аваков Р.М. и А.Г.Лисов (ред.), 2002. *Россия и Закавказье в современном мире*. Москва, «Финстатинформ».

Адамеску А.А. и Е.Д.Силаев (ред.), 1973. *Закавказский экономический район. Экономико-географический очерк*. Москва, «Наука».

Азизбекова П., А.Мнацаканян и М.Траскунов, 1969. *Советская Россия и борьба за установление и упрочение власти Советов в Закавказье*. Баку, «Азернешр».

Алаев Э.Б., 1983. *Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь*. Москва, «Мысль».

Алиев Играр (ред.), 1995. *История Азербайджана*. Баку, «Элм».

Алиев Ильхам, 2003. *Каспийская нефть Азербайджана*. Москва, «Известия».

Алиев Р., 1997. «Кавказский дом». Концептуальная основа урегулирования конфликтов в регионе. *Кавказ*, № 1, сс. 16-21.

Арцишевский Л. и Н.Промский, 2001. Экономическая интеграция стран СНГ: Проблемы и решения. *Экономист*, № 9, сс. 51-55.

Ахмедов Б.А., 1972. Значение Волжско-Каспийского пути в англо-сефевидской торговле во второй половине

XVIв. *Ученые записки Азербайджанского Университета – серия историческая и философская*, № 1, сс. 29-34.

Барковский А.Н. (ред.), 2003. *Экономические стратегии стран СНГ и Россия*. Москва, Издательство РУДН.

Бердзенишвили Н.А. (ред.), 1961. *История Грузии*. Тбилиси, «Цодна».

Беридзе Т., Э.Исмаилов и В.Папава, 2004. *Центральный Кавказ и экономика Грузии*. Баку, «Нурлан».

Борисенко Е., 1999. Черноморская зона свободной торговли. *Международная жизнь*, № 1, с. 45-52.

Буркинский Б. и В.Степанов, 2001. *ГУАМ: проблемы и перспективы развития в контексте национальных интересов Украины*. Одесса: Институт проблем рынка и экономико-экологических исследований НАН Украины.

Ваал, Томас де, 2002. Угрозы безопасности на Южном Кавказе. *Вестник Европы*, тт. VII-VIII (<http://magazines.russ.ru/vestnik/2002/7/vaal.html>).

Vəlixanlı N. (red.), 1998. *Azərbaycan tarixi*, с. 2. Bakı, "Elm".

İsmayılov M.Ə. (red.), 2000. *Azərbaycan tarixi*, с. 4, Bakı, "Elm".

İsmayılov M.Ə., Maksvell H.Ə. (red.), 2001. *Azərbaycan tarixi*, с. 5, Bakı, "Elm".

Гаджиев А., 1992. *Из истории образования и падения Юго-Западной Кавказской (Карской) демократической республики*. Баку, «Элм».

Гаджиев А., 2004. *Демократические республики Юго-Западного Кавказа (Карская и Араз-Тюркская республики)*. Баку, «Нурлан».

Гаджиев К.С., 2003. *Геополитика Кавказа*. Москва, «Международные отношения».

Гаммер М., 1998. *Шамиль. Мусульманское сопротивление царизму. Завоевание Чечни и Дагестана*. Москва, Издательство Крон-Пресс.

Гаприндашвили М.М. и О.К.Жордания (ред.), 1990. *Грузия в XIX веке. Очерки истории Грузии*, Т. 5. Тбилиси, «Мецниереба».

Гегишидзе А., 1999. Еще раз о Великом шелковом пути. *Центральная Азия и Кавказ*, № 4, сс. 170-180.

Гасан-заде Т., 1999. Перспективы региональной интеграции на Кавказе. В кн.: *Caucasus Regional Security for the 21-st Century. Materials of International Conference (March 13-14, 1999, Tbilisi, Georgia)*. Tbilisi, CIS and Peaceful Caucasus State Affairs Bureau and ICCN, pp. 94-97.

Гловели Г., 2000. Геополитическая экономия России. *Вопросы экономики*, № 11, сс. 46-63.

Глумсков Д., 2005. Полюс силы: Страны-члены ШОС заявляют о своем праве. *Эксперт*, № 26, 11 июля, с. 46-48.

Гобл П., 1997. Геополитика постсоветского юга. *Кавказ*, № 2, сс. 14-16.

Гончаренко С.И., 2001. ЧЭС: проблемы развития сотрудничества. В кн.: *Глобализация и регионализм. Черноморский регион. Балканы*. Москва, «Интердиалект+», сс. 240-261.

Горбачев М.С. и др., 2003. *Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития*. Москва, Альпина Паблишер.

Гошадзе Г. и О.Шарадзе, 1998. Евразийский транспортный коридор. *Общество и экономика*, № 2, сс. 144-154.

Гранберг А.Г., 2004. *Основы региональной экономики*. Москва, ГУ ВШЭ.

Григорьева Е., 2000. «Шанхайский форум» претендует на роль мощной международной структуры. *Время МН*, № 21, 6 июня, с. 5.

Гринберг Р. и Леонид Вардомский, 2001. Десятилетие эволюции и перспективы структурирования постсоветского экономического пространства. *Российский экономический журнал*, № 8, сс. 55-67.

Гринберг Р.С., Л.З.Зевин и др., 2001. *10 лет Содружества независимых государств: иллюзии, разочарования, надежды*. Москва, ИМЭПИ РАН.

Гулиев Ф., 2003. Соединенные Штаты Кавказа, или Регионализм на Южном Кавказе. *Эхо*, № 31, 18 февраля, с. 2.

Гусейнов В., 2002. *Каспийская нефть. Экономика и геополитика*. Москва, «Олма-Пресс».

Дарбинян А., 2004. Предпосылки интеграции Южного Кавказа. В кн.: *Южный Кавказ: Проблемы региональной безопасности и интеграции*, т. 1. Ереван, Издательство РАУ, сс. 7-10.

Дегоев В.В., 2001а. *Большая игра на Кавказе: история и современность*. Москва, «Русская панорама».

Дегоев В.В., 2001б. *Имам Шамиль: пророк, властитель, воин*. Москва, «Русская панорама».

Дегоев В., 2005. Кавказ и большая Европа. *Аналитические записки*, Вып. 9 (11), *Кавказ: реалии против соблазнов*. Москва, МГИМО, сс. 3-11.

Декларация, 1997. Декларация о мире, безопасности и сотрудничестве в кавказском регионе. *Кавказ*, № 2, сс. 4-5.

Диасамидзе Т., 2002. *Региональные конфликты в Грузии – Юго-осетинская Автономная Область, Абхазская АССР (1989-2001 гг.)*. Тбилиси, «Sany publishing».

Документы, 1919. *Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии*. Тифлис, Типография Правительства Грузинской Республики.

Документы, 1998. *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика. (Документы и материалы)*. Баку, «Азербайджан», 1998.

Долгов С.И., 1998. *Глобализация экономики: новое слово или новое явление*. Москва, «Экономика».

Дугин А.Г., 2000. *«Кавказский вызов». Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством*. Москва, АРКТОГЕЯ-Центр.

Есильбаев Т., 1996. ОЭС: партнёрство – в интересах всех стран региона. *Казахстанская правда*, № 83, 16 мая, с. 3.

Ефимова Л.Н. и Л.Б.Алаев (ред.), 1999. *Глобализация и поиски национальной идентичности в странах Востока*. Москва, МГИМО.

Жильцов С.С., И.С.Зонн и А.М.Ушков, 2003. *Геополитика Каспийского региона*. Москва, «Международные отношения».

Загашвили В.С., 2000. Нефть, транспортная политика, интересы России. В кн.: *Россия и Закавказье: реалии независимости и новое партнёрство*. Под ред. Р.М.Авакова и А.Г.Лисова. Москва, Финстатинформ, сс. 184-195.

Захаров В. и Н.Силаев, 2005. Политика США и НАТО в Закавказье: возможные последствия. *Аналитические записки*, Вып. 1 (3), *Проблемы безопасности на Кавказе*. Москва, МГИМО, сс. 14-18.

Илларионов А., 1992. Бывшие союзные республики в мировой системе экономических координат. *Вопросы экономики*, № 4-6, сс.122-143.

Исингарин Н., 2001. *10 лет СНГ. Проблемы, поиски, решения*. Санкт-Петербург, «Паллада-медиа».

Исмаилов Э., 1998. Финансово-кредитный механизм социально-экономической интеграции Кавказа. В кн.: *Кавказ: История, Современность и геополитические перспективы*. Под ред. М.Д.Марданова и Э.М.Исмаилова. Баку, «Элм», сс. 51-53.

Исмаилов Э., 2002. О геополитических предпосылках экономической интеграции Центрального Кавказа. *Известия АН Грузии – серия экономическая*, Т. 10, № 3-4, сс. 123-148.

Исмаилов Э. и З.Кенгерли, 2002. Интеграция Кавказа и современные геэкономические процессы. *Известия Национальной Академии Наук Азербайджана. Серия гуманитарных и общественных наук (экономика)*, № 1, сс. 24-48.

Исмаилов М.А., 1996. *Правда об армянской агрессии*. Баку, «Азернешр».

Каджаман О., 2004. *Южный Кавказ в политике Турции и России в постсоветский период*. Москва, «Русская панорама».

Казарян Л., 1999. Никаких перспектив экономического и геоэкономического развития Кавказского региона. В кн.: *Caucasus Regional Security for the 21-st Century. Materials of International Conference (March 13-14, 1999, Tbilisi, Georgia)*. Tbilisi, CIS and Peaceful Caucasus State Affairs Bureau and ICCN, pp. 59-64.

Казимиров В., 2005. Альтернативы урегулирования карабахского конфликта. *Аналитические записки*, Вып. 1 (3), *Проблемы безопасности на Кавказе*. Москва, МГИМО, сс. 3-13

Кешелава В. (ред.), 2004. *Российско-грузинские отношения: Абхазский ракурс*. Тбилиси, «Мецниереба».

Кистанов В.В. и Н.В.Копылов, 2003. *Региональная экономика России*. Москва, «Финансы и статистика».

Кляйн Д., Н.Мириманова и Фил Шампейн (ред.), 2004. *От экономики войны к экономике мира на Южном Кавказе*. London, International Alert.

Ковальский Н.А., 1999. Реструктуризация геополитического пространства от Гибралтара до Каспия в 70-е г. В кн.: *Европа и Россия: проблемы южного направления (Средиземноморье-Черноморье-Каспий)*. Под ред. В.В. Журкин и др. Москва, «Интердиалект+», сс. 25-29.

Козик Л.П. и П.А.Кохно, 2001. *СНГ: реалии и перспективы*. Москва, Издательский дом «Юридический мир ВК».

Кокнев Г., 1929. Военно-колониционная политика царизма на Северном Кавказе. *Революция и горец*, № 5 (7), сс. 32-37.

Кононович Е., 2004. Евразийский союз: проект, параметры, перспективы. *Казахстанская правда*, № 63, 27 марта, с. 3.

Константинов С., 2002. СНГ: Интеграционное взаимодействие. *Экономист*, № 2, сс. 83-88.

Кочетов Э., 1999. Осознание глобального мира. *Pro et Contra*, т. 4, №. 4, сс. 212-221.

Кротов М., 2001. Экономическая интеграция стран СНГ: Проблемы и перспективы. *Российский экономический журнал*, № 1, сс. 67-74.

Крупнов Ю., 2005. Почему либеральная империя в России не получится? *Вестник аналитики*, №. 2 (20), сс. 38-56.

Кулиев Г., 1999. Геополитические коллизии Кавказа. *Центральная Азия и Кавказ*, № 3(4), сс. 23-28.

Кунз Ф., 2003. *НАТО и Южный Кавказ*. Тбилиси, Кавказский институт мира, демократии и развития.

Курбанов Б., 2005. ГУУАМ: вчера, сегодня, завтра. *Деловой партнер*, № 16, 28 апреля, с. 7.

Куртов А., 2005. ЕврАзЭС аккумулировал ОЦАС. *Интернет-журнал «Новая политика»*, 7 октября. (www.novopol.ru/article3486.html).

Лундестад Г., 2002. Крушение Советского Союза. В кн.: *Восток, Запад, Север, Юг. Основные направления международной политики. 1945-1996 гг.* Москва, «Весь мир», сс. 279-283.

Магомедов Р.М., 1939. *Борьба горцев за независимость под руководством Шамиля*. Махачкала.

Маисая В., 1999. Нефть, геоэкономика и региональная безопасность на Кавказе: новая модель экономического сотрудничества и возможные интересы Грузии. В кн.: *Caucasus Regional Security for the 21-st Century. Materials of International Conference (March 13-14, 1999, Tbilisi, Georgia)*. Tbilisi, CIS and Peaceful Caucasus State Affairs Bureau and ICCN, pp. 56-59.

Макарычев А., 2000. *Западные рубежи России: проблемы безопасности и транснационального регионализма*. Москва, Московский Центр Карнеги.

Максоев М., 1998. Некоторые экономические проблемы Кавказского региона. *Общество и экономика*, № 2, сс. 136-143.

Максоев М., 1999. Кавказ и его экономическая безопасность. В кн.: *Caucasus Regional Security for the 21-st Century. Materials of International Conference (March 13-14, 1999, Tbilisi, Georgia)*. Tbilisi, CIS and Peaceful Caucasus State Affairs Bureau and ICCN, pp. 45-56.

Малышева Д.Б., 2000. Турция и Иран: Закавказье – объект старого соперничества. В кн.: *Россия и Закавказье: реалии независимости и новое партнерство*. Под. ред. Р.М.Авакова и А.Г.Лисова. Москва, Финстатинформ, сс.63-74.

Мамедов Р., 1997. Кавказский общий дом: Фундамент заложен. *Кавказ*, № 2, сс. 6-7.

Марданов М.Д. и Э.М.Исмаилов (ред.), 1998. Кавказ: История, современность и геополитические перспективы. Баку, «Элм».

Мартиросян С., 2003. Турция и Армения сближаются. На радость друзьям? *Информационное Агентство «Росбалт»*, сентябрь 7 (<http://www.rosbalt.ru/2003/07/09/106841.html>).

Мелия Н., 2005а. Результат опроса в Грузии: Восстановление железной дороги в Абхазии сегодня недопустимо. *abkhazeti.ru*, сентябрь 1 (http://www.abkhazeti.ru/pub/smi/01_09_2005).

Мелия Н., 2005b. У Грузии и Абхазии два мнения по одной дороге. *Абхазия. Апсны*, сентябрь 2 (<http://abhazia.vov.ru/portal/?set=news&mc=readfull&do=3>).

Миц А.А., 1966. *География хозяйства республик Закавказья*. Москва, «Наука».

Миц А.А., 1969. *Республики Закавказья*. Москва, «Просвещение».

Митяев В.Г., 2001. Грузия на Великом шелковом пути. В кн.: *Грузия: проблемы и перспективы развития*. Т. 1. Под ред. Е.М.Кожокина. Москва, Российский институт стратегических исследований, сс. 295-320.

Моллазаде А., 1999. Безопасность Южного Кавказа и региональное сотрудничество. *Центральная Азия и Кавказ*, № 3(4), сс. 54-59.

Нарочницкий А.Л., 1998. *История народов Северного Кавказа (конец XVIII в.–1917 г.)*. Москва, «Наука».

Насиров Р., 2002. Там, где бессильны сильные. *Эхо*, № 51, 16 марта, с. 6.

Некипелов А.Д., 2002. Интеграция и возможна, и необходима: десятилетие СНГ. *Российский экономический журнал*, № 9, с. 82-85.

Некlessа А.И., 2000. *Этилог истории. Глобальное сообщество: новая система координат (подходы к проблеме)*. Санкт-Петербург, «Алетейя».

Нерсисян М. (ред.), 1980. *История армянского народа*. Ереван, Издательство Ереванского университета.

Николаев И., 2002. Перспективы налоговой амнистии в России. *Общество и экономика*, № 6, сс. 49-67.

Нухаев Х.-А., 2002а. *Чеченцы скорее изменят мир, чем изменят свободе*. Баку, «МЕХК КХЕЛ».

Нухаев Х.-А., 2002б. *«Мы не заинтересованы в поражении России...»*. Баку, «МЕХК КХЕЛ».

Нухаев Х.-А., 2002в. *Россия и Чечения: Мир по формуле «Победа-Победа»*. Баку, «МЕХК КХЕЛ».

Нухаев Х.-А., 2002г. *Универсальная формула мира*. Баку, «МЕХК КХЕЛ».

Папава В., 2000. О теории посткоммунистической трансформации экономики. *Общество и экономика*, № 7, сс. 61-77.

Папава В., 2002. О формировании экономической системы на Южном Кавказе. *Общество и экономика*, № 1, сс. 159-164.

Папава В.Г. и Т.А.Беридзе, 2005. *Очерки политической экономики посткоммунистического капитализма (опыт Грузии)*. Москва, «Дело и Сервис».

Папава В. и Я.Месхия, 2002. Проблемы активизации инновационно-инвестиционной политики в Грузии. В кн.: *Инновации и экономический рост*. Под ред. К. Микульского, Москва, «Наука», сс. 221-231.

Петров А., 1999. Великий Шелковый путь: Историческая справка для спорящих политиков и публицистов. *Центральная Азия и Кавказ*, № 2(3), сс. 35-41.

Петросян С., 1999. Россия, Армения, Иран: Диалог Цивилизаций. *Центральная Азия и Кавказ*, № 4(5), сс. 20-22.

Пиотровский Б.Б. (ред.), 1988. *История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в.* Москва, «Наука».

Покровский В., 2002. О создании общего экономического пространства в СНГ. *Общество и экономика*, № 1, с. 77-88.

Полтерович В., 1998. Институциональные ловушки и экономические реформы. Москва: Российская экономическая школа.

Портной М., 1997. Современные тенденции мировых интеграционных процессов. *США: экономика, политика, идеология*, № 8, сс. 5-18.

Резникова О., 2000. Модернизация России и взаимодействие в СНГ. *Мировая экономика и международные отношения*, № 3, сс. 58-66.

Реутов А., 2000. Шанхайское формирование стало фокусом. *Коммерсант*, № 121, 6 июля, с. 2.

Романовский Д., 2004. Кавказ и кавказская война. Москва, Издательство ГПИБ.

Рондели А., 2002. Южный Кавказ и Россия. Взгляд из Тбилиси. *Вестник Европы*, Т. VII-VIII (<http://magazines.russ.ru/vestnik/2002/7/rond.html>).

Рябцев В., 1999. Закавказье в новой системе координат: опыт геополитического анализа. В кн.: *Caucasus Regional Security for the 21-st Century*. Materials of International Conference (March 13-14, 1999, Tbilisi, Georgia). Tbilisi, CIS and Peaceful Caucasus State Affairs Bureau and ICCN, pp. 70-80.

Саркисян Г., К.Худавердян и К.Юзбашян, 1998. *Потомки Хайка: Очерки истории и культуры Армении*. Ереван, «Армянская энциклопедия».

Самедзаде З., 2004. *Этапы большого пути. Экономика Азербайджана за полвека, ее основные реалии и перспективы*. Баку, «Нурлан».

Сарксян М., 1999. Армения в общей системе регионального равновесия. В кн.: *Caucasus Regional Security for the 21-st Century*. Materials of International Conference (March 13-14, 1999, Tbilisi, Georgia). Tbilisi, CIS and Peaceful Caucasus State Affairs Bureau and ICCN, pp. 80-85.

Семенов К.А., 2001. *Международная экономическая интеграция*. Москва, «Логос».

Сергеев В., 2001. *Проблемы глобализации*. (http://www.igrunov.ru/cat/vchk-cat-bibl/round_tab/vchk-cat-bibl-roundtab-sergeev_habs.html).

Сидамонидзе У.И., 1972. Закавказская социалистическая федеративная советская республика (ЗСФСР). В кн.: *Большая Советская Энциклопедия*, т. 9. Москва, «Советская энциклопедия», с. 297.

Силаев Н., 2005а. Перспективы реанимации ГУУАМ и политика России на постсоветском пространстве. *Аналитические записки*, Вып. 9 (11), *Кавказ: реалии против соблазнов*. Москва, МГИМО, сс. 20-26.

Силаев Н., 2005б. Чечня: метастазы конфликта. *Аналитические записки*, Вып. 1 (3), *Проблемы безопасности на Кавказе*. Москва, МГИМО, сс. 20-24.

СИЭ, 1963. *Советская Историческая Энциклопедия*. Т. 4. Москва, «Советская энциклопедия».

- СИЭ, 1964. *Советская Историческая Энциклопедия*. Т. 5. Москва, «Советская энциклопедия».
- СИЭ, 1965. *Советская Историческая Энциклопедия*. Т. 8. Москва, «Советская энциклопедия».
- СИЭ, 1969. *Советская Историческая Энциклопедия*. Т. 12. Москва, «Советская энциклопедия».
- СИЭ, 1975. *Советская Историческая Энциклопедия*. Т. 14. Москва, «Советская энциклопедия».
- Скитский Б.В., 1933. *Социальный характер движения имама Мансура*. Орджоникидзе.
- Смирнов Н.А., 1950. Шейх Мансур и его турецкие вдохновители. *Вопросы Истории*, № 10, сс. 19-39.
- Строкань С., 2001. Шанхайская грамота: Саммит «шанхайской пятёрки». *Деньги*, № 25, 28-29.
- СЭВ, 1972. *Комплексная программа дальнейшего углубления и совершенствования сотрудничества и развития социалистической экономической интеграции стран-членов СЭВ*. Москва, «Политиздат».
- Тагиева Ш., 2005. *Демократические Республики Юго-Восточного Кавказа (Азадистан и Гилянская Советская Республика)*. Баку, Издательский дом «Кавказ».
- Теюб оглы Р., 2000. Соединенные Штаты Закавказья. *Зеркало*, № 78, 15 апреля, с. 9.
- Фадеев Н.В., 1974. *Совет Экономической Взаимопомощи*. Москва, «Политиздат».
- Ибрагимли Х., 1997. Кавказский дом: миф и реальность. *Кавказ*, № 1, сс. 12-15.
- Хачатрян А., 2004. Армения – потенциал экономического роста на ближайшие годы. В кн.: *Центральная Азия и Южный Кавказ. Насущные проблемы: 2004*. Под ред. Б.Румера. Алматы, East Point, 2004, сс. 191-231.
- Хмелевский К.А., 1976. Северо-Кавказский экономический район. В кн.: *Большая Советская Энциклопедия*, т. 23. Москва, «Советская энциклопедия», сс. 146-149.

Чеботарев А. и С.Бондарцев, 1999. Возрождение великого шелкового пути. *Центральная Азия и Кавказ*, № 2(3), сс. 57-66.

Черкасов Н.А., 2003. О теоретических основах доктрины развития ЕвразЭС в XXI столетии. *Проблемы современной экономики*, № 3/4 (<http://www.m-economy.ru/art.php3?artid=18302>).

Чернявский С., 1998а. Южный Кавказ в планах НАТО, *Международная жизнь*, № 9, с. 102-108.

Чернявский С., 1998b. Западная активность в Закавказье, *Международная жизнь*, № 6, сс. 68-76.

Чешков М.А., 1999. *Глобальный контекст постсоветской России. Очерки теории и методологии мироцелостности*. Москва, МОНФ, ИЦНиУП.

Чубайс А., 2003. Миссия России в XXI веке. *Независимая газета*, 1 октября (http://www.ng.ru/printed/ideas/2003-10-01/1_mission.html).

Шафир А.А., 1972. Горская Автономная Советская Социалистическая республика (ГАССР). В кн.: *Большая Советская Энциклопедия*, т. 7. Москва, «Советская энциклопедия», сс.131-132.

Шмелёв Н.П., 1999. Страны Каспия и Закавказья – государства СНГ: перспективы устойчивого экономического роста. В кн.: *Европа и Россия: проблемы южного направления (Средиземноморье – Черноморье – Каспий)*. Под ред. В.В.Журкин и др. Москва, «Интердиалект+», сс. 483-495.

Шульга И., 2002. Опыт налоговой амнистии в Казахстане. *Общество и экономика*, № 6, сс. 68-71.

Шульга В.А. (рук. авт. колл.), 2001. *Экономика СНГ: 10 лет реформирования и интеграционного развития*. Москва, Финстатинформ.

Шумский Н.Н., 2001 *Сотрудничество независимых государств: проблемы и перспективы развития*. Минск, «Технопринт».

Шумский Н., 2003. Экономическая интеграция государств Содружества: возможности и перспективы. *Вопросы экономики*, № 6, сс. 122-134.

Шумский Н., 2004. Общее экономическое пространство государств содружества: оптимальный формат. *Мировая экономика и международные отношения*, № 2, сс. 91-97.

Эйвазов Дж., 2004. *Безопасность Кавказа и стабильность развития Азербайджанской Республики*. Баку, «Нурлан».

Эфендиев О., 2006. *Вооруженные конфликты и военные преступления на Центральном Кавказе. Международно-правовой аспект*. Баку, «Кавказ».

Юданов Ю., 1999. Закавказье: оценки инвестиционной привлекательности. *Мировая экономика и международные отношения*, № 11, сс. 101-112.

Яндарбиев З., 1997. Новая «Кавказская конфедерация». *Кавказ*, № 2, сс. 16-17.

Язькова А., 2002. Государства Южного Кавказа в новом геополитическом измерении. Взгляд из Москвы. *Вестник Европы*, тт. VII-VIII (<http://magazines.russ.ru/vestnik/2002/7/iaz.html>).

Язькова А., 2005. Южный Кавказ: уравнение со многими неизвестными. *Вестник аналитики*, № 2 (20), сс. 57-67.

* * *

Act, 1999. *The Silk Road Strategy Act of 1999*. 106th CONGRESS, 1st Session (<http://www.eurasianet.org/resource/regional/silkroad.html>).

Adalian, Rouben Paul, 1995. Armenia's Foreign Policy: Defining Priorities and Coping with Conflict. In: *The Making of Foreign Policy in Russia and The New States of Eurasia*. Ed. by Adeed Dawisha, and Karen Dawisha. The International Politics

of Eurasia, Vol. 4. Series Editors Karen Dawisha, and Bruce Parrott. Armonk, M. E. Sharpe, pp. 309-339.

Adam, Antonis, Theodora S. Kosma, and Jimmy McHugh, 2003. *Trade liberalization Strategies: What Could South Eastern Europe Learn from CEFTA and BFTA*.

<http://www.etsg.org/ETSG2003/papers/adam.pdf>.

Ahmady, Vahid, 2001. *Azerbaijan: A Common Neighbor for I.R. Iran & Caspian, But Indifferent to Common Interests*. International Institute for Caspian Studies.

<http://www.caspianstudies.com/article/Ahmadi-e.htm>.

Akiner, Shirin, 2000. Emerging Political Order in the New Caspian States: Azerbaijan, Kazakhstan, and Turkmenistan. In: *Crossroads and Conflict: Security and Foreign Policy in The Caucasus and Central Asia*. Ed. by Gary K. Bertsch, Cassady Craft, Scott A. Jones, and Michael Beck. New York, Routledge, pp. 90-125.

Alesina, Alberto, 1998. Its the Size of the Market, not the Country that Counts. *Project Syndicate*, December, <http://www.project-syndicate.org/commentary/ale1>.

Alesina, Alberto, and Enrico Spolaore, 2005. *The Size of Nations*. Cambridge, The MIT Press.

Aliev, Rafiq, 1998. 'Caucasian Home': A View from Azerbaijan. In: *Commonwealth and Independence in Post-Soviet Eurasia*. Ed. by Bruno Coppieters, Alexei Zverev and Dmitri Trenin. London, FRANK CASS PUBLISHERS, 99-110.

Alieva, Leila, 1995. The Institutions, Orientations, and Conduct of Foreign Policy in Post-Soviet Azerbaijan. In: *The Making of Foreign Policy in Russia and The New States of Eurasia*. Ed. by Adeed Dawisha, and Karen Dawisha. The International Politics of Eurasia, Vol. 4. Series Editors Karen Dawisha, and Bruce Parrott. Armonk, M. E. Sharpe, pp. 286-308.

Alieva, Leila, 2004a. Making Cooperation more Visible and more Transparent. In: *The South Caucasus: Promoting Values Through Cooperation*. Seminar Report Series No. 20,

Helsinki, 12-15 May 2004. Rome, NATO Defense College, Academic Research Branch, pp. 77-83.

Alieva, Leila, 2004b. South Caucasus: Going West. In: *A New Euro-Atlantic Strategy for the Black Sea Region*. Ed. by Ronald D. Asmus, Konstantin Dimitrov, and Joerg Forbrig. Washington, The German Marshall Fund of the United States, pp. 65-76.

Alijarly, Suleiman, 1996. The Republic of Azerbaijan: Notes on the State Borders in the Past and the Present. In: *Transcaucasian Boundaries*. Ed. by John F.R. Wright, Suzanne Goldenberg, and Richard Schofield. New York, St. Martin's Press, pp. 113-133.

Alkhazashvili, Malkhaz, 2006. Armenia-Azerbaijan: Trade Relations via Georgia. *The Messenger*, January 24, No. 015 (1035), p. 3.

Allen, W. E. D., 1971. *History of the Georgian People*. New York, Routledge & Kegan Paul.

Altdstadt, Audrey L., 1992. *The Azerbaijani Turks. Power and Identity under Russian Rule*. Stanford, Hoover Institution Press.

Anderson, Ewan W., 2000. NATO Expansion and Implications for Southern Tier Stability. In: *Crossroads and Conflict: Security and Foreign Policy in The Caucasus and Central Asia*. Ed. by Gary K. Bertsch, Cassady Craft, Scott A. Jones, and Michael Beck. New York, Routledge, pp. 129-139.

Anjaparidze, Zaal, 2005. Tbilisi Warms to Idea of Restoring Rail Link to Abkhazia. *Eurasia Daily Monitor*, Vol. 2, No. 118, June 17.

http://www.jamestown.org/publications_details.php?volume_id=407&issue_id=3372&article_id=2369906.

Anjaparidze, Zaal, 2006a. Russia Continues to Press Georgian Wine Industry. *Eurasia Daily Monitor*, Vol. 3, No. 77, April 20.

http://www.jamestown.org/edm/article.php?article_id=2371002.

Anjaparidze, Zaal, 2006b. Saakashvili Convenes Commission on Consequences of Withdrawing from CIS. *Eurasia Daily Monitor*, Vol. 3, No. 97, May 18.

http://www.jamestown.org/edm/article.php?article_id=2371095.

Antonenko, Oksana, 2005. Frozen Uncertainty: Russia and the Conflict over Abkhazia. In: *Statehood and Security: Georgia after the Rose Revolution*. Ed. by Bruno Coppieters, and Robert Legvold. Cambridge, The MIT Press, pp. 205-269.

Aras, Bülent, and George Foster, 1999. Turkey: Looking for Light at the End of Caspian Pipeline. In: *Oil and Geopolitics of the Caspian Sea Region*. Ed. by Michael P. Croissant, and Bülent Aras. Westport, Praeger, pp. 229-247.

Armstrong, Harvey, and Jim Taylor, 2001. *Regional Economics and Policy*. Oxford, Blackwell Publishers.

Arunova Mariam, and Vladimir Goriunkov, 2004. The Shanghai Cooperation Organization: An Analysis of its Sustainability and Development (On the Outcome of the Meeting of the SCO Council of Heads of Government. Bishkek, September 2004). *Central Asia and the Caucasus*, No. 6, pp. 120-124;

Asadov, Farda, 2000. Oil Caravans of the 21st Century on the Great Silk Road: What the Future has in Store for Azerbaijan and Kazakhstan. *Central Asia and the Caucasus*, No. 6, pp. 179-185.

Asatiani, Rozeta, 1998. Issues of Economic Development of the Caucasus. *Caucasica. The Journal of Caucasian Studies*, Vol. 1, pp. 34-42.

Ascherson, Neal, 2004. After the Revolution. *London Review of Books*, Vol. 26, No. 5,

http://lrb.verioovps.co.uk/v26/n05/asch01_.html.

Åslund, Anders, 1995. *How Russia Became a Market Economy*. Washington, The Brookings Institution.

Åslund, Anders, 2003. Eventual Success of Market Reform. In: *Russian-Eurasian Renaissance? U.S. Trade and Investment in Russia and Eurasia*. Ed. by, Jan H. Kalicki, and

Eugene K. Lawson. Washington, Woodrow Wilson Center Press, pp. 405-428.

Åslund, Anders, 2005. Putin's Decline and America's Response. *Policy Brief*, No. 41, August. Washington, Carnegie Endowment for International Peace.

Asmus, Ronald D., and Bruce P. Jackson, 2004. The Black Sea and the Frontiers of Freedom. *Policy Review*, No.125. <http://www.policyreview.org/jun04/asmus.html>.

Atshemian, Nane, 2005. Russia Hopeful About Renewed Rail Link With Georgia, Armenia. *Armenialiberty*, October 13. <http://www.armenialiberty.org/armeniareport/report/en/2005/10/ED0948A5-0E2C-4498-89EC-49A1401A356A.ASP>.

Aves, Jonathan, 1995. National Security and Military Issues in the Transcaucasus: The Cases of Georgia, Azerbaijan, and Armenia. In: *State Building and Military Power in Russia and The New States of Eurasia*. Ed. by Bruce Parrott. The International Politics of Eurasia, Vol. 5, series Editors Karen Dawisha and Bruce Parrott. Armonk, M. E. Sharpe, pp. 209-233.

Avetisian, Hrant, 1998. The 'Caucasian Home' and Pan-Turkist Aspirations. In: *Commonwealth and Independence in Post-Soviet Eurasia*. Ed. by Bruno Coppieters, Alexei Zverev and Dmitri Trenin. London, FRANK CASS PUBLISHERS, 69-98.

Baev, Pavel, 2004. Russia, Turkey and Iran: The Regional Actors and their Respective Security Policies in the South Caucasus. In: *The South Caucasus: Promoting Values Through Cooperation*. Seminar Report Series No. 20, Helsinki, 12-15 May 2004. Rome, NATO Defense College, Academic Research Branch, pp. 33-41.

Baran, Zeyno, 2004a. Developing a Euro-Atlantic Strategy Towards Black Sea Energy: The Example of the Caspian. In: *A New Euro-Atlantic Strategy for the Black Sea Region*. Ed. by Ronald D. Asmus, Konstantin Dimitrov, and Joerg Forbrig. Washington, The German Marshall Fund of the United States, pp. 116-124.

Baran, Zeyno, 2004b. Removing the Thorn in Georgia's Rose Revolution. *Georgia in US Media*. Embassy of Georgia to the USA, Canada and Mexico. 24, March, <http://www.georgiaemb.org/DisplayMedia.asp?id=325&from=media>.

Baran, Zeyno, 2005. The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Implications for Turkey. In: *The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West*. Ed. by S. Frederick Starr, and Svante E. Cornell. Uppsala, Uppsala University, pp. 103-118.

Beck, Ulrich, 2003. *What Is Globalization?* Cambridge, Polity Press, 1999.

Becker, Abraham S., 2003. Some Economic Dimensions of Security in Central Asia and South Caucasus. In: *Faultlines of Conflict in Central Asia and the South Caucasus: Implications for the U.S. Army*. Ed. by Olga Oliker and Thomas S. Szayna. Santa Monica, RAND, pp.41-69.

Belussi, F., 2004. In Search of a Useful Theory of Spatial Clustering. <http://139.124.177.94/proxim/viewpaper.php?id=283&print=1>.

Benedictis, Luca de, Roberta de Santis, and Claudio Vicarelli, 2005. Hub-and-Spoke or Else? Free Trade Agreements in the 'Enlarged' European Union. *The European Journal of Comparative Economics*, Vol. 2, No. 2, pp. 245-260.

Beridze, Teimuraz, and Vladimer Papava, 2003. The Main Tendencies of Georgia in 1995-2002. In: *Central Asia and South Caucasus Affairs: 2003*. Ed. by B. Rumer and Lau S.Y. Tokyo, The Sasakawa Peace Foundation, pp. 287-301.

Birch, Julian, 1996. The Georgian/South Ossetian Territorial and Boundary Dispute. In: *Transcaucasian Boundaries*. Ed. by John F.R. Wright, Suzanne Goldenberg, and Richard Schofield. New York, St. Martin's Press, pp. 151-189.

Blandy, Charles, 2004. NATO Promoting Stability and Security in the South Caucasus. In: *The South Caucasus: Promoting Values Through Cooperation*. Seminar Report Series

No. 20, Helsinki, 12-15 May 2004. Rome, NATO Defense College, Academic Research Branch, pp. 59-71.

Boucher Richard, 2005. Opening of Caspian Basin Pipeline. United States Welcomes Opening of Caspian Basin Pipeline. *International Information Programs, USINFO.STATE.GOV, Europe and Eurasia*, May 25.

<http://usinfo.state.gov/eur/Archive/2005/May/25-468295.html>.

Breyfogle, Nicholas S., 2005. *Heretics and Colonizers: Forging Russia's Empire in the South Caucasus*. Ithaca, Cornell University Press.

Brown, Michael B., 1995. *Models in Political Economy. A Guide to the Arguments*. London, Penguin Books.

Brown, Ross, 2000. Cluster Dynamics in Theory and Practice with Application to Scotland. *Regional and Industrial Policy Research Paper*, No. 38. European Policies Research Centre, University of Strathclyde.

http://www.eprc.strath.ac.uk/eprc/PDF_files/R38ClustDynaminTheory&Pract-Scot.pdf.

Brzezinski, Mark F., and Joseph C. Bell, 2003. Systemic Risk Factors in Russia and Eurasia. In: *Russian-Eurasian Renaissance? U.S. Trade and Investment in Russia and Eurasia*. Ed. by Jan H. Kalicki, and Eugene K. Lawson. Washington, Woodrow Wilson Center Press, pp. 283-308.

Caglayan, Sukran, Huseyn Mamedov, Rusudan Medzmariashvili, et al., 2003. *Regional Review. Economic, Social and Environmental Overview of the ACG, BTC and Shah Deniz/SCP Projects in the National and Regional Context of Azerbaijan, Georgia and Turkey*. Baku, Minimax.

Cameron, Fraser, and Jarek M. Domański, 2005. Russian Foreign Policy with Special Reference to its Western Neighbours. *EPC (European Policy Centre) Issue Paper*, No. 37. http://www.theepc.be/TEWN/pdf/354600757_EPC%20Issue%20Paper%2037%20Russian%20Foreign%20Policy.pdf.

Castells, Manuel, 1996. *The Information Age. Economy, Society and Culture*. Oxford, Blackwell Publishers.

Champain, Phil, 2004. Conflict in the South Caucasus: From War Economies to Peace Economies? *Insight Turkey*, Vol. 6, No. 2, pp. 124-132.

Chase, Howard, 2002. Future Prospects of Caucasian Energy and Transportation Corridor. The Role of Caucasian Energy Corridor in European Energy Security. *Georgian Economic Trends*, No 3, pp. 85-87.

Cheru, Fantu, 1999. Economic, Social and Cultural Rights Effects of Structural Adjustment Policies on the Full Enjoyment of Human Rights. *Commission on Human Rights. Fifty-fifth session. Item 10 of the Provisional Agenda. Distr. General. E/CN.4/1999/50. 24 February, 1999. Economic and Social Council*. New York, United Nations.

Chikovani, Nino, 2005. A United Caucasus: Reality Rooted in the Past or High-Flown Political Illusions? *Central Asia and The Caucasus*, No. 5, pp. 45-54.

Chitchian, Hamid, 2001. Iran-Armenia Gas Pipeline: Opportunities and Threats. International Institute for Caspian Studies.

<http://www.caspianstudies.com/article/CHITCHIAN-E.htm>.

Chorbajian, Levon, Patrick Donabedian, and, Claude Mutafian, 1994. *The Caucasian Knot. The History and Geopolitics of Nagorno-Karabakh*. London, Zed Press.

Chufrin, Gennady, 2001. The Caspian Sea Region: Towards an unstable Future. In: *The Security of the Caspian Sea Region*. Ed. by Gennady Chufrin. New York, Oxford University Press, pp. 325-343.

Collon, Michel, 2000. *Monopoly. L'OTAN à la conquête du monde*. Bruxelles, EPO.

Connolly, Michael, and Jaime de Melo (eds.), 1994. *The Effects of Protectionism on a Small Country. The Case of Uruguay*. Washington, The World Bank.

Constantinescu, N. N. (ed.), 1997. *History of Economic Cooperation in the Black Sea Area During the 20th Century*. Bucharest, The Expert Publishing House.

Coppieters, Bruno, 1996. The Caucasus as a Security Complex. In: *Contested Borders in the Caucasus*. Ed. in Bruno Coppieters. Brussels, VUB University Press, pp.193-204.

Coppieters, Bruno, 1998a. Georgia in Europe: The Idea of a Periphery in International Relations. In: *Commonwealth and Independence in Post-Soviet Eurasia*. Ed. by Bruno Coppieters, Alexei Zverev, and Dmitri Trenin. London, FRANK CASS PUBLISHERS, 44-68.

Coppieters, Bruno, 1998b. The Failure of Regionalism in Eurasia and the Western Ascendancy over Russia's Near Abroad. In: *Commonwealth and Independence in Post-Soviet Eurasia*. Ed. by Bruno Coppieters, Alexei Zverev and Dmitri Trenin. London, FRANK CASS PUBLISHERS, 191-213.

Coppieters, Bruno, 2001. *Federalism and Conflict in The Caucasus*. London, Royal Institute of International Affairs.

Coppieters, Bruno, 2003. War and Secession: A Moral Analysis of the Georgian-Abkhaz Conflict. In: *Contextualizing Secession: Normative Studies in Comparative Perspective*. Ed. by Bruno Coppieters, and Richard Sakwa Oxford, Oxford University Press, pp. 187-212.

Coppieters, Bruno, Alexei Zverev, and Dmitri Trenin (eds.), 1998. *Contextualizing Secession: Normative Studies in Comparative Perspective*. London, FRANK CASS PUBLISHERS.

Coppieters, Bruno, David Darchiashvili, and Natella Akaba (eds.), 2000. *Federal Practice. Exploring Alternatives for Georgia and Abkhazia*. Brussels, VUB University Press.

Coppieters, Bruno, and Robert Legvold (eds.), 2005. *Statehood and Security: Georgia after the Rose Revolution*. Cambridge, The MIT Press.

Cornell, Svante, 1998. Iran and the Caucasus. *Middle East Policy*, Vol. 5, No. 4, pp. 51-67.

Cornell, Svante E., 2001a. Democratization Falts in Azerbaijan. *Journal of Democracy*, Vol. 12, No. 2, pp. 118-131.

Cornell, Svante E., 2001b. Iran and the Caucasus : The Triumph of Pragmatism over Ideology. *Global Dialogue*, Vol. 2, No. 3, pp. 80-92.

Cornell, Svante E., 2001c. *Small Nations and Great Powers. A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*. Surrey, Curzon Press.

Cornell, Svante E., 2002. Autonomy as a Source of Conflict : Caucasian Conflicts in Theoretical Perspective. *World Politics*, Vol. 54, No. 2, pp. 245-276.

Cornell, Svante E., 2005. The War in Chechnya: A Regional Time Bomb. *Global Dialogue*, Vol. 7, No. 3-4, pp. 51-60.

Cornell, Svante, 2004. Expanding Common Activities: Comprehensive Cooperation Involving Political, Military and Security Dimensions. In: *The South Caucasus: Promoting Values Through Cooperation*. Seminar Report Series No. 20, Helsinki, 12-15 May 2004. Rome, NATO Defense College, Academic Research Branch, pp. 85-98.

Cornell, Svante E., and Fariz Ismailzade, 2005. The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Implications for Azerbaijan. In: *The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West*. Ed. by S. Frederick Starr, and Svante E. Cornell. Uppsala, Uppsala University, pp. 61-84.

Cornell, Svante E., Mamuka Tsereteli and Vladimir Socor, 2005. Geostrategic Implications of the Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline. In: *The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West*. Ed. by S. Frederick Starr, and Svante E. Cornell. Uppsala, Uppsala University, pp. 17-38.

Cornell, Svante E., Roger N. McDermott, William O'Malley, Vladimir Socor, and S. Frederick Starr, 2004. *Regional Security in the South Caucasus: The Role of NATO*. Washington, Central Asia-Caucasus Institute, SAIS, JHU.

Craft, Cassady, 2000. Reconciling Disparate Views on Caucasus Security: Nonproliferation at a Vital Crossroads. In: *Crossroads and Conflict: Security and Foreign Policy in The*

Caucasus and Central Asia. Ed. by Gary K. Bertsch, Cassady Craft, Scott A. Jones, and Michael Beck. New York, Routledge, pp. 226-239.

Crane, Keith, D. J. Peterson, and Olga Oliker, 2005. Russian Investment in the Commonwealth of Independent States. *Eurasian Geography and Economics*, Vol. 46, No. 6, pp. 404-444.

Croissant, Cynthia M., and Michael P. Croissant, 1999. The Legal Status of the Caspian Sea : Conflict and Compromise. In: *Oil and Geopolitics of the Caspian Sea Region*. Ed. by Michael P. Croissant, and Bülent Aras. Westport, Praeger, pp. 21-42.

Croissant, Michael P., 1998. *The Armenia-Azerbaijan Conflict. Causes and Implications*. Westport, Praeger.

Croissant, Michael P., 1999. Georgia: Bridge or Barrier for Caspian Oil? In: *Oil and Geopolitics of the Caspian Sea Region*. Ed. by Michael P. Croissant, and Bülent Aras. Westport, Praeger, pp. 275-290.

Curtis, Glenn E., and Ronald G. Suny, 1995. Armenia. In: *Armenia, Azerbaijan, and Georgia: Country Studies*. Ed. by Glenn E. Curtis. Washington, Federal Research Division Library of Congress, pp. 1-78.

Darchiashvili, David, 2000. Ethnic Relations as Security Factor in Southern Georgia. *Central Asia and The Caucasus*, No. 1, pp. 43-52.

Dawisha, Karen, 1995. Imperialism, Dependence, and Interdependence in the Eurasian Space. In: *The Making of Foreign Policy in Russia and The New States of Eurasia*. Ed. by Adeed Dawisha, and Karen Dawisha. The International Politics of Eurasia, Vol. 4. Series Editors Karen Dawisha, and Bruce Parrott. Armonk, M. E. Sharpe, pp. 340-346.

DeLay, Jennifer, 1999. The Caspian Oil Pipeline Tangle: A Steel Web of Confusion. In: *Oil and Geopolitics of the Caspian Sea Region*. Ed. by Michael P. Croissant, and Bülent Aras. Westport, Praeger, pp. 43-81.

Derr, Kenneth T., 1998. Commitment in the Caspian – A Chevron Perspective on Energy and Economic Development. *Chevron Corporation, Speech to the Asia Society*, October 20. <http://agitprop.org.au/stopnato/19990524oil03.php>.

Dikbas, Kadir, 2005. Armenia and BTC. *Media Dialogue: Armenia-Azerbaijan-Turkey*, June 24, <http://www.mediadialogue.org/eng/?page=issue&id=906>.

Dornbush, Rudiger (ed.), 1993. *Policymaking in the Open Economy. Concepts and Case Studies in Economic Performance*. Washington, The World Bank.

Dragadze, Tamara, 1999. Ethnic Conflict as Political Smokescreen: The Caucasus Region. In: *Ethnicity and Intra-State Conflict*. Ed. by Håkan Wiberg, Christian P. Scherrer. Aldershot, Ashgate, pp. 262-279.

Drucker, Peter P., 1985. *Innovation and Entrepreneurship: Practice and Principles*. New York, Harper & Row, Publishers.

Dubnov, Vadim, 2003. The South Caucasus: Myth and Drama. In: *Central Asia and South Caucasus Affairs: 2003*. Ed. by B. Rumer and Lau S.Y. Tokyo, The Sasakawa Peace Foundation, pp. 251-286.

Dudwick, Nora, 1993. Armenia: The Nation Awakens. In: *Nation and Politics in the Soviet Successor States*. Ed. by Ian Bremmer, and Ray Taras. Cambridge, Cambridge University Press, pp. 261-287.

Dugin, Alexander G., 2005. Eurasian Mission (Program Materials of International Eurasian Movement). Moscow, ROF “Evrazia”.

Dunlop, John B., 1998. *Russia Confronts Chechnya. Roots of a Separatist Conflict*. Cambridge, Cambridge University Press.

Easterly, William, and Stanley Fisher, 1994. The Soviet Economic Decline: Historical and Republican Data. *NBER Working Papers*, No. 4735.

Ebnöther, Anja H., and Gustav E. Gustenau (eds.), 2004. *Security Sector Governance in Southern Caucasus – Challenges*

and Visions. Study Groups Regional Stability in Southern Caucasus Security Sector Reform. Vienna, National Defense Academy.

Egiazarian, Armen, 2003. On the Strategy for the Steady Economic Development of Armenia over the Long-Term Perspective. In: *Central Asia and South Caucasus Affairs: 2003.* Ed. by B. Rumer and Lau S.Y. Tokyo, The Sasakawa Peace Foundation, pp. 303-324.

Ehrhart, Hans-Georg, Anna Kreikemeyer, and Andrei V. Zagorski (eds.), 1995. *Crisis Management in the CIS: Whither Russia?* Baden-Baden, Nomos Verlagsgesellschaft.

Elisseeff, Vadime, (ed.), 2000. *The Silk Roads: Highways of Culture and Commerce.* New York, Berghahn Books.

Elkind, Jonathan, 2005. The Economic Implications of the Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline. In: *The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West.* Ed. by S. Frederick Starr, and Svante E. Cornell Uppsala, Uppsala University, pp. 39-60.

Enders, Alice, and Ronald J. Wonnacott, 1996. The Liberalization of East-West European Trade: Hubs, Spokes and Further Complications. *The World Economy*, Vol. 19, No. 3, pp. 253-272.

Enright, Michael J., 1996. Regional Clusters and Economic Development: A Research Agenda. In: *Business Networks: Prospects for Regional Development.* Ed. by Udo Staber, Norbet V. Schaefer, and Basu Sharma. Berlin, Welter de Gruyter, pp. 190-213.

Enright, Michael J., 1998. *The Globalization of Competition and the Localization of Competitive Advantage: Policies toward Regional Clustering.* Workshop on the Globalization of Multinational Enterprise Activity and Economic Development, May 15-16, 1998, University of Strathclyde, Glasgow, Scotland.

<http://www.google.com/search?hl=en&lr=&q=Enright+M.+The+Geographic+Scope+of+Competitive+Advantage.+In+Stuck+in>

+the+Region%3F++Changing+Scales+of+Regional+Identity.+& btnG=Search.

Enright, Michael J., 2000. *Survey on the Characterization of Regional Clusters: Initial Results*. Working Paper, University of Hong Kong.

<http://www.urenio.org/courses/files/3/articles/Enrightsurvey.pdf>.pdf.

Enright, Michael J., and Brian H. Roberts, 2001. Regional Clustering in Australia. *Australian Journal of Management*, Vol. 26, Special Issue, August, pp. 65-85.

<http://www.agsm.unsw.edu.au/eajm/0108/pdf/enright.pdf>.

Entessar, Nader, 1999. Iran: Geopolitical Challenges and the Caspian Region. In: *Oil and Geopolitics of the Caspian Sea Region*. Ed. by Michael P. Croissant, and Bülent Aras. Westport, Praeger, pp. 155-180.

Escudero, Stanley, 2001. Visions of Baku. Future Hub of the Caspian. *Azerbaijan International*, No. 9.3,

http://www.azer.com/aiweb/categories/magazine/93_folder/93_articles/93_stanley_escudero.html.

Escudero, Stanley, 2002. Hub for the 21st Century. Azerbaijan's Future Role in the Caspian Basin. *Azerbaijan International*, No. 10.2,

http://www.azer.com/aiweb/categories/magazine/ai102_folder/102_articles/102_caspian_hub_escudero.html.

Fairbanks, Jr., Charles H., 1995. The Postcommunist Wars. *Journal of Democracy*, Vol. 6, No. 4, pp. 18-34.

Fairbanks, Jr., Charles H., 2004. Georgia's Rose Revolution. *Journal of Democracy*, Vol. 15, Vol. 2, pp. 110-124.

Fairbanks, Charles, C. Richard Nelson, S. Frederick Starr, and Kenneth Weisbrode, 2001. Strategic Assessment of Central Eurasia. Washington, The Atlantic Council of The United States, Central Asia-Caucasus Institute, Johns Hopkins University.

Farrell, Theo, 2005. Strategic Culture and American Empire. *The SAIS Review of International Affairs*, Vol. XXV, No. 2, pp. 3-18.

Felsenstein, Daniel, Eike W. Schamp, and Arie Shachar, 2002. *Emerging Nodes in the Global Economy: An Introduction*. In: *Emerging Nodes in the Global Economy: Frankfurt and Tel Aviv Compared*. Ed. by Daniel Felsenstein, Eike W. Schamp, and Arie Shachar. The GeoJournal Library, Vol. 72. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, pp. 1-8.

Feser, Edward J., 1998. *Old and New Theories of Industry Clusters*. In: *Clusters and Regional Specialisation: On Geography, Technology, and Networks*. Ed. by M Michael Steiner. London, Pion Limited, pp. 18-40.

Foltz, Richard C., 1999. *Religions of the Silk Road: Overland Trade and Cultural Exchange from Antiquity to the Fifteenth Century*. New York, St. Martin's Press.

Foster, Peter, 2004. *The Paradox of Policy: American Interests in the Post-9/11 Caucasus*. In: *Security Sector Governance in Southern Caucasus – Challenges and Visions. Study Groups Regional Stability in Southern Caucasus Security Sector Reform*. Ed. by Anja H. Ebnöther, and Gustav E. Gustenau Vienna, National Defense Academy, pp. 12-33.

Freedman, Robert O., 1997. *Russia and Iran: A Tactical Alliance*. *SAIS Review of International Affairs*, Vol. XVII, No. 2, pp., 93-109.

Freese, Theresa, 2005. *A Report from the Field: Georgia's War against Contraband and Its Struggle for Territorial Integrity*. *SAIS Review of International Affairs*, Vol. XXV, No. 2, 107-121.

Freinkman, Lev M., 2001. *Role of the Diasporas in Transition Economies: Lessons from Armenia*. *PanARMENIAN Network*,
<http://www.panarmenian.net/library/eng/?nid=25&page=2>.

Friedman, Leonid, 1996. *Russia and the Commonwealth of Independent States in the Emerging Structure of the World Economy*. In: *Economic Transition in Russia and the New States of Eurasia*. Ed. by Bartłomiej Kaminski. The International Politics of Eurasia, Vol. 1, series Editors Karen Dawisha and Bruce Parrott. Armonk, M. E. Sharpe, pp. 238-251.

Fujita, Masahisa, Paul Krugman, and Anthony J. Venables, 2001. *The Spatial Economy. Cities, Regions, and International Trade*. Cambridge, The MIT Press.

Fukuyama, Francis, 2004. *State-Building: Governance and World Order in the 21st Century*. Ithaca, Cornell University Press.

Gachechiladze, Revaz, 1995. *The New Georgia: Space, Society, Politics*. London, UCL Press.

Gachechiladze, Revaz G., Mark A. Nadzhafaliyev, and Alexander D. Rondeli, 1984. The Regional Development Problems of Transcaucasia. *Geoforum*, Vol. 15, No. 1, pp.65-73.

Gaddy, Clifford, and Barry W. Ickes, 1998. Russia's Virtual Economy. *Foreign Affairs*, Vol. 77, No. 5, pp. 53-67.

Gaddy, Clifford, and Barry W. Ickes, 2002. *Russia's Virtual Economy*. Washington, Brookings Institution Press.

Gall, Carlotta, and Thomas de Waal, 1998. *Chechnya: Calamity in the Caucasus*. New York, New York University Press.

Gamkrelidze, Tamaz V., 1999 'Transcaucasia' or 'South Caucasus'? Towards a More Exact Geopolitical Nomenclature. *Marco Polo Magazine*, No. 4/5,

<http://www.traceca-org.org/rep/marco/mp40.pdf>.

Gati, Toby T., and Tapio L. Christiansen, 2003. The Political Dynamic. In: *Russian-Eurasian Renaissance? U.S. Trade and Investment in Russia and Eurasia*. Ed. by Jan H. Kalicki, and Eugene K. Lawson. Washington, Woodrow Wilson Center Press, pp. 447-459.

Gegeshidze, Archil, 1999. The South Caucasus: Getting Close to Europe? *Marco Polo Magazine*, No. 1, <http://www.traceca-org.org/rep/marco/mp08.pdf>.

Gegeshidze, Archil, 2002. Georgia: In Search of Niche Strategy. *Connections, The Quarterly Journal*, Vol. I, No. 3, July, pp. 3-12.

Gelbard, Enrique, Jimmy McHugh, Garbis Iradian, Christian Beddies, and Laure Redifer, 2005. *Growth and Poverty Re-*

duction in Armenia: Achievements and Challenges. Washington, IMF.

Gogueliani, Tina, 2003. The West's Role in Settling the Georgian-Abkhazian Conflict. *Central Asia and The Caucasus*, No. 2, pp. 48-54.

Gökay, Bülent, 1999. History of Oil Development in the Caspian Basin. In: *Oil and Geopolitics of the Caspian Sea Region*. Ed. by Michael P. Croissant, and Bülent Aras. Westport, Praeger, pp. 3-19.

Goldenberg, Suzanne, 1994. *Pride of Small Nations. The Caucasus and Post-Soviet Disorder*. London, Zed Books.

Goltz, Thomas, 1998. *Azerbaijan Diary*. New York, M. E. Sharpe.

Gomulka, Stanislaw, 1995. The IMF-Supported Programs of Poland and Russia, 1990-1994: Principles, Errors and Results. *Studies & Analyses, Working Papers*, No. 36. Warsaw, CASE.

Gorovoi, Valerii, and Natalia Omel'ianchik, 2001. GUUAM: Problems and Prospekts. *Central Asia and the Caucasus*, No. 3, pp. 66-74.

Grabbe, Heather, 2004. Towards a More Ambitious EU Policy for the Black Sea Region. In: *A New Euro-Atlantic Strategy for the Black Sea Region*. Ed. by Ronald D. Asmus, Konstantin Dimitrov, and Joerg Forbrig. Washington, The German Marshall Fund of the United States, pp. 106-115.

Guluzade, Vafa, 1999. *Caucasus. Among Enemies and Friends*. Baku, "OKA Ofset".

Gurgenidze, Lado, Mamuka Lobzhanidze, and David Onoprishvili, 1994. Georgia: From Planning to Hyperinflation. *Communist Economies & Economic Transformation*, Vol. 6, No. 2, pp. 259-289.

Gwynne, Robert N., Thomas Klak, and Denis J. B. Shaw, 2003. *Alternative Capitalisms. Geographies of Emerging Regions*. London, Arnold.

Hale, William, 1996. Turkey, the Black Sea and Transcaucasia. In: *Transcaucasian Boundaries*. Ed. by John F.R.

Wright, Suzanne Goldenberg, and Richard Schofield. New York, St. Martin's Press, pp. 54-70.

Harutyunyan, Aram, 2004. Armenia as a Factor of Balance in The Southern Caucasus Region. In: *Security Sector Governance in Southern Caucasus – Challenges and Visions. Study Groups Regional Stability in Southern Caucasus Security Sector Reform*. Ed. by Anja H. Ebnöther, and Gustav E. Gustenau. Vienna, National Defense Academy, pp. 166-178.

Held, David, David Goldblatt, Anthony McGrew, and Jonathan Perraton, 1999. *Global Transformations. Politics, Economics and Culture*. Cambridge, Polity Press.

Herzig, Edmund, 1999. *The New Caucasus. Armenia, Azerbaijan and Georgia*. London, Royal Institute of International Affairs.

Herzog, Adrian, 2000. An Introduction to Matrix Theory for Passenger Trains. *UPRA*.

<http://www.unitedrail.org/pubs/reorganize/matrix.htm>.

Hettne, Björn, 1999. Globalization and the New Regionalism: The Second Great Transformation. In: *Globalism and the New Regionalism*. Vol. 1. Ed. by Björn Hettne, Andrés Inotai, and Osvaldo Sunkel. London, Macmillan, pp. 1-24.

Hewitt, B. G., 1996. Abkhazia: A Problem of Identity and Ownership. In: *Transcaucasian Boundaries*. Ed. by John F.R. Wright, Suzanne Goldenberg, and Richard Schofield. New York, St. Martin's Press, pp. 190-225.

Hill, Fiona, 2004. *Energy Empire: Oil, Gas and Russia's Revival*. London, The Foreign Policy Centre.

<http://www.brookings.edu/views/articles/Fhill/20040930.pdf>.

Hill, Fiona, and Omer Taspinar, 2006. Russia and Turkey in the Caucasus: Moving Together to Preserve the Status Quo? *Russie.Nei.Visions*, N° 8.

http://www.ifri.org/files/Russie/hilltaspinar_anglais.pdf.

Hirst, Paul Q., and Grahame F. Thompson, 1999. *Globalization in Question: The International Economy and the Possibilities of Governance*. Cambridge, Polity Press.

Hiscok, Duncan, 2004. Azerbaijan and Georgia: Perspectives for NATO Membership. In: *The South Caucasus: Promoting Values Through Cooperation*. Seminar Report Series No. 20, Helsinki, 12-15 May 2004. Rome, NATO Defense College, Academic Research Branch, pp. 99-107.

Hovannisian, Richard G., 1994. Historical Memory and Foreign Relations: The Armenian Perspective. In: *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia*. Ed. by S. Frederick Starr. The International Politics of Eurasia, Vol. 1, series Editors Karen Dawisha and Bruce Parrott. Armonk, M. E. Sharpe, pp. 237-276.

Hunter, Shireen T., 1993. Azerbaijan: Search for Identity and New Partners. In: *Nation and Politics in the Soviet Successor States*. Ed. by Ian Bremmer, and Ray Taras. Cambridge, Cambridge University Press, pp. 225-260.

Hunter, Shireen, 1994. *The Transcaucasus in Transition: Nation-Building and Conflict*. Washington: CSIS.

Hunter, Shireen T., 2000. The Evolution of the Foreign Policy of the Transcaucasian States. In: *Crossroads and Conflict: Security and Foreign Policy in The Caucasus and Central Asia*. Ed. by Gary K. Bertsch, Cassady Craft, Scott A. Jones, and Michael Beck. New York, Routledge, pp. 25-47.

Huntington, Samuel P., 1996. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York, Simon&Schuster.

Ismailov, Eldar, and Zia Kengerli, 2003. The Caucasus in the Globalizing World: A New Integration Model. *Central Asia and The Caucasus*, No. 2, pp. 135-144.

Ivakhnenko, Igor, 2005. Southern Hospitality: Caspian Exporters Encourage Infrastructure Developments in Georgia. *Publications RE*.

<http://www.rusenergy.com/eng/export.htm>.

Jaffe, Amy, 2001. US Policy Towards the Caspian Region: Can the Wish-List be Realized? In: *The Security of the Caspian Sea Region*. Ed. by Gennady Chufrin. New York, Oxford University Press, pp. 136-150.

Japaridze, Tedo, and Alexander Rondeli, 2004., Europe is on Georgia's Mind. In: *A New Euro-Atlantic Strategy for the Black Sea Region*. Ed. by Ronald D. Asmus, Konstantin Dimitrov, and Joerg Forbrig. Washington, The German Marshall Fund of the United States, pp. 40-47.

Jensen, Bjarne E., 2004. Clustering in *Denmark and Danish Cluster Policy*. http://www.nordicinnovation.net/img/denmark_backgrounder.pdf.

Jones, Scott A., 2000. Turkish Strategic Interests in the Transcaucasus. In: *Crossroads and Conflict: Security and Foreign Policy in The Caucasus and Central Asia*. Ed. by Gary K. Bertsch, Cassady Craft, Scott A. Jones, and Michael Beck. New York, Routledge, pp. 55-65.

Jones, Stephen F., 1993 Georgia: A Failed Democratic Transition. In: *Nation and Politics in the Soviet Successor States*. Ed. by Ian Bremmer, and Ray Taras. Cambridge, Cambridge University Press, pp. 288-310.

Jones, Stephen, 2003. The Role of Cultural Paradigms in Georgian Foreign Policy. *The Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol. 19, No. 3, pp. 83-110.

Jones, Stephen F., 2006. "The Rose Revolution: A Revolution without Revolutionaries?," *Cambridge Review of International Affairs*, Vol. 19, No. 1, pp. 33-48.

Johnson, Garry sir, 2004. Prospects for Regional Cooperation in Economic and Security Matters. In: *The South Caucasus: Promoting Values Through Cooperation*. Seminar Report Series No. 20, Helsinki, 12-15 May 2004. Rome, NATO Defense College, Academic Research Branch, pp. 73-76.

Kalicki, Jan H., 2001. Caspian Energy at the Crossroads. *Foreign Affairs*, Vol. 80, No. 5, pp. 120-134.

Kalicki, Jan H., and Eugene K. Lawson, (eds.), 2003. *Russian-Eurasian Renaissance? U.S. Trade and Investment in Russia and Eurasia*. Washington, Woodrow Wilson Center Press.

Kaminski, Bartłomiej, 1996. Factors Affecting Trade Reorientation of the Newly Independent States. In: *Economic Transition in Russia and the New States of Eurasia*. Ed. by Bartłomiej Kaminski. The International Politics of Eurasia, Vol. 1, series Editors Karen Dawisha and Bruce Parrott. Armonk, M. E. Sharpe, pp. 386-415.

Kanet, Roger E., 1998. Towards the Future: The Emergence of a New Security Order in East-Central Europe and Eurasia? In: *Post-Communist States in the World Community*. Ed. by William Ferry and Roger Kanet. New York: St. Martin's Press, cc. 291-294.

Karl, Terry Lynn, 1997. *The Paradox of Plenty: Oil Booms and Petro-States*. Berkeley, University of California Press.

Karl, Terry Lynn, 1998. State Building and Petro Revenues. In: *The Geopolitics of Oil, Gas, and Ecology in the Caucasus and Caspian Basin. Conference Report*, pp. 3-8. http://ist-socrates.berkeley.edu/~bsp/publications/1998_02-conf.pdf.

Karl, Terry Lynn, and Ian Gary, 2004. The Global Record. *FPIF-Petro Politics Special Report*, January. http://www.fpif.org/papers/03petropol/development_body.html.

Karumidze, Zurab, and James V. Wertsch (eds.), 2005. "Enough." *The Rose Revolution in the Republic of Georgia 2003*. New York, Nova Science Publishers.

Kashnikov, Boris, and Bruno Coppieters, 2002. The First Chechen War, 1994-1996. In: *Moral Constraints on War: Principles and Cases*. Ed. by Bruno Coppieters, and Nick Fotion. Lanham, Lexington Books, pp. 177-203.

Katcharava, George, 2003. Problem of Abkhazia in Georgian Russian Relations. *Abkhazeti*, No. 1, pp. 17-28.

Katcharava, George, 2006. Restoring the Georgia-Russia Railway Connection: Good or Bad Idea? *Central Asia – Caucasus Analyst*, May 3. http://www.cacianalyst.org/view_article.php?articleid=4203&MSESSION=NO.

Keating, Michael, 1998. *The New Regionalism in Western Europe. Territorial Restructuring and Political Change*. Cheltenham, Edward Elgar.

Kennedy, Michael D., 2002. *Cultural Formations of Postcommunism: Emancipation, Transition, Nation, and War. Contradictions*, Vol. 15. Ed. by Craig Calhoun, Social Science Research Council. Minneapolis, University of Minnesota Press.

Khachatryan, Vahagn, 2002. Basic Trends in Armenia's Economic Development in 1991-2001. *Central Asia and the Caucasus*, No. 2, pp. 130-135.

Khaduri, Nodar, 2005. Mistakes Made in Conducting Economic Reforms in Postcommunist Georgia. *Problems of Economic Transition*, Vol. 48, No. 4, pp. 18-29.

Khaindrava, Ivlian, 2002. Karabakh and Abkhazia: The Dynamics of Non-Settlement. *Central Asia and the Caucasus*, No. 1, pp. 80-91.

King, Charles, 2001a. Potemkin Democracy: Four Myths about Post-Soviet Georgia. *The National Interest*.

<http://www.weltpolitik.net/Regionen/Russland%20und%20Zentralasien/Georgien/Analysen/Potemkin%20Democracy:%20Four%20Myths%20about%20Post-Soviet%20Georgia.html>.

King, Charles, 2001b. The Benefits of Ethnic War: Understanding Eurasia's Unrecognized States. *World Politics*, Vol. 53, No. 4, pp. 524-552.

King, Charles, 2004. A Rose Among Thorns. *Foreign Affairs*, Vol. 83, Iss. 2, pp. 13-18.

King, Charles, 2005. The Uses of Deadlock: Intractability in Eurasia. In: *Grasping the Nettle: Analyzing Cases of Intractable Conflict*. Ed. by Chester A. Crocker, Fen Osler Hampson, and Pamela Aall. Washington, United States Institute of Peace Press, pp. 269-294.

Korchemkin, Mikhail, 1996. Russia's Oil and Gas Exports to the Former Soviet Union. In: *Economic Transition in Russia and the New States of Eurasia*. Ed. by Bartłomiej Kaminski. The

International Politics of Eurasia, Vol. 1, series Editors Karen Dawisha and Bruce Parrott. Armonk, M. E. Sharpe, pp. 121-137.

Kotchikian, Asbed, 2003. The Armenian Diaspora: in a New Outlook. *Review & Outlook*, July 1, <http://www.groong.org/ro/ro-20030701.html>.

Kremenyuk, Victor A., 1994. *Conflicts In and Around Russia: Nation-Building in Difficult Times*. Westport, Greenwood Press.

Krugman, Paul, 1993. *Geography and Trade*. Cambridge, The MIT Press.

Krugman, Paul, 1997. *Development, Geography, and Economic Theory*. Cambridge, The MIT Press.

Kukhianidze, Alexander, 1998. The Armenian and Azeri Communities in Georgia: On Georgia's Nationalities and Foreign Policies. In: *Commonwealth and Independence in Post-Soviet Eurasia*. Ed. by Bruno Coppieters, Alexei Zverev and Dmitri Trenin. London, FRANK CASS PUBLISHERS, pp. 111-124.

Kurtz, Stanley, 2003. Democratic Imperialism. *Policy Review*, Issue 118, April/May, pp. 3-20.

Lang, David Marshall, 1962. *A Modern History of Georgia*. Westport, Greenwood Press.

Lang, David Marshall, 1988. *The Armenians: A People in Exile*. London, Unwin Hyman.

Lapidus, Gail W., 1998. Contested Sovereignty: The Tragedy of Chechnya. *International Security*, Vol. 23, No. 1, pp. 5-49.

Larrabee, F. Stephen, 2004. The Russian Factor in Western Strategy Toward the Black Sea Region. In: *A New Euro-Atlantic Strategy for the Black Sea Region*. Ed. by Ronald D. Asmus, Konstantin Dimitrov, and Joerg Forbrig. Washington, The German Marshall Fund of the United States, pp. 147-156.

Le Billon, Philippe, 2004. The Geopolitical Economy of 'Resource Wars.' *Geopolitics*, Vol. 9, No. 1, pp. 1-28.

Lee, Kang-Kook, 2004. Korea, Northeast Asian Economic Hub Country? A Critical Study of the New Government Strategy. *Ritsumeikan International Affairs*, Vol. 2, pp. 1-25. http://www.ritsumei.ac.jp/acd/re/k-rsc/ras/pdf/International_Affairs/vol2/001-26_Lee.pdf.

Libaridian, Gerard J., 1999. *The Challenge of Statehood. Armenian Political Thinking since Independence*. Watertown: Blue Crane Books.

Libaridian, Gerard J., 2004. *Modern Armenia. People, Nation, State*. New Jersey, Transaction Books.

Libaridian, Gerard J. (ed.), 1991. *Armenia at the Crossroads. Democracy and Nationhood in the Post-Soviet Era*. Watertown, Blue Crane Books.

Light, Margot, 1996. Russia and Transcaucasia. In: *Transcaucasian Boundaries*. Ed. by John F.R. Wright, Suzanne Goldenberg, and Richard Schofield. New York, St. Martin's Press, pp. 34-53.

Liloyan, Tigran, 2004. Armenia – Russia's Outpost in South Caucasus – Duma Speaker. *ArmenianDiaspora.com*, December 15. <http://www.armeniandiaspora.com/archive/16794.html>.

Lipowski, Adam, 1998. *Towards Normality. Overcoming the Heritage of Central Planning Economy in Poland in 1990–1994*. Warsaw, Adam Smith Research Center, Center for Social and Economic Research.

Liu, Xinru, 1998. *The Silk Road: Overland Trade and Cultural Interactions in Eurasia*. Washington, American Historical Association.

Lynch, Dov, 2004a. *Engaging Eurasia's Separatist States. Unresolved Conflicts and De Facto States*. Washington, United States Institute of Peace Press.

Lynch, Dov, 2004b. Security Sector Governance in The South Caucasus – Towards an EU Strategy. In: *Security Sector Governance in Southern Caucasus – Challenges and Visions. Study Groups Regional Stability in Southern Caucasus Security*

Sector Reform. Ed. by Anja H. Ebnöther, and Gustav E. Gustenau. Vienna, National Defense Academy, pp. 34-47.

Lynch, Dov, 2006. Why Georgia Matters. *Chaillot Paper*, № 86, February. Paris, Institute for Security Studies.
<http://www.iss-eu.org/chaillot/chai86.pdf>.

MacFarlane, S. Neil, 2004. Visions of The Caucasus. In: *Security Sector Governance in Southern Caucasus – Challenges and Visions. Study Groups Regional Stability in Southern Caucasus Security Sector Reform*. Ed. by Anja H. Ebnöther, and Gustav E. Gustenau Vienna, National Defense Academy, pp. 192-201.

Mackedon, John, 2006. Russian Economic Pressure has Georgia Thinking about Life Outside the CIS. *Eurasianet, Business & Economics*, May 12. <http://www.eurasianet.org/departments/business/articles/eav050906.shtml>.

Mahnovski, Sergej, 2003. Natural Resources and Potential Conflict in the Caspian Sea Region. In: *Faultlines of Conflict in Central Asia and the South Caucasus. Implications for the U.S. Army*. Ed. by Olga Oliker, and Thomas S. Szayna. Santa Monica, RAND, pp. 109-144.

Maisaia, Vakhtang, 2002. *The Caucasus-Caspian Regional Security Agenda in the 21st Century: Caspian Oil Geopolitics and Georgia*. Tbilisi, Publishing House Global-Print.

Makhmudov, Rustam, 2002. The Problem of Exporting Energy Resources from Central Asia. In: *Central Asia and South Caucasus Affairs: 2002*. Ed. by Boris Rumer, and Lau Sim Yee. Tokyo, Sasakawa Peace Foundation, pp. 163-188.

Maleki, Abbas, 2003/2004. Does the Caspian Remain Important to All Actors? *Amu Darya. The Iranian Journal of Central Asian Studies*, Vol. 8, No. 16 & 17, pp. 47-76.

Mann, Steven R., 2003. Caspian Futures. In: *Russian-Eurasian Renaissance? U.S. Trade and Investment in Russia and Eurasia*. Ed. by Jan H. Kalicki, and Eugene K. Lawson. Washington, Woodrow Wilson Center Press, pp. 147-160.

Marshall, Z. Blake, 2003. Russia's Investment Outlook. In: *Russian-Eurasian Renaissance? U.S. Trade and Investment in Russia and Eurasia*. Ed. by Jan H. Kalicki, and Eugene K. Lawson. Washington, Woodrow Wilson Center Press, pp. 9-28.

Martirosian, Amai, 2000. The Great Silk Road Restored. *Central Asia and the Caucasus*, No. 6, pp. 174-179.

Matiichik, Iaroslav, 2004. GUUAM: its current state, risks and prospects. *Central Asia and the Caucasus*, No. 5, pp.125-134.

Matossian, Mary K., 1962 *The Impact of Soviet Policies in Armenia*. Leiden, E. J. Brill.

Matthew, H. C. G., 1973. *The Liberal Imperialists. The Ideas and Politics of a Post-Gladstonian Élite*. Oxford, Oxford University Press.

Medvedkov, Maxim Y., 2003. Regionalism or Globalization? In: *Russian-Eurasian Renaissance? U.S. Trade and Investment in Russia and Eurasia*. Ed. by Jan H. Kalicki, and Eugene K. Lawson. Washington, Woodrow Wilson Center Press, pp. 43-62.

Metreveli, Eka, 2004. *The Benefits of Frozen Tension: The Political Economy of Javakheti*. Tbilisi, GFSIS.

Metreveli, Roin, 1995. *Georgia*. Nashville, Publisher's International.

Miller, Eric, 2004. Smelling the Roses: Eduard Shevardnadze's End and Georgia's Future. *Problems of Post-Communism*, Vol. 51, No. 2, pp. 12-21.

Minasian, Sergey, 2005. Armenia and The EU's European Neighborhood Policy Program. *Central Asia and the Caucasus*, No. 6, pp. 69-82.

Mitra, Pradeep, Marcelo Selowsky, et al., 2002. *Transition – The First Ten Years: Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Washington, The World Bank. [http://Inweb18.worldbank.org/ECA/eca.nsf/Attachments/Transition1/\\$File/complete.pdf](http://Inweb18.worldbank.org/ECA/eca.nsf/Attachments/Transition1/$File/complete.pdf).

Mohsenin, Mehrdad M., 2001. The Evolving Security Role of Iran in the Caspian Region. In: *The Security of the Caspian Sea Region*. Ed. by Gennady Chufirin. New York, Oxford University Press, pp. 166-177.

Møller-Pedersen, Per, 2003. Energiparken – An International Cluster for the Development and Commercialisation of New Energy and Environment Technologies. *Business Briefing: Exploration & Production: The Oil & Gas Review*, Vol. 2,

http://www.bbriefings.com/pdf/30/exp032_t_energi.pdf.

Mouradian, Igor, 2000. Georgia's Geo-Civilizing Choice. *Central Asia and the Caucasus*, No. 2, pp. 63-72.

Mukhin, Alexander, and Vladimir Mesamed, 2004. The North-South International Transportation Corridor: Problems and Prospects. *Central Asia and The Caucasus*, No. 1, pp. 123-126.

Müller, Friedemann, 2000. Energy Development and Transport Network Cooperation in Central Asia and the South Caucasus. In: *Building Security in the New States of Eurasia. Subregional Cooperation in the Former Soviet Space*. Ed. by Renata Dwan, and Oleksandr Pavliuk. Armonk, M.E. Sharpe, pp. 188-200.

Murrell, Peter, 1992a. Evolution in Economics and in the Economic Reform of the Centrally Planned Economies. In: *The Emergence of Market Economies in Eastern Europe*. Ed. by Christopher C. Clague, and Gordon Rausser. Cambridge, Basil Blackwell, pp. 35-53.

Murrell, Peter, 1992b. Evolutionary and Radical Approaches to Economic Reform. *Economics of Planning*, Vol. 25, No. 1, pp. 79-95.

Nahavandi, Firouzeh, 1996. Russia, Iran and Azerbaijan. The Historic Origins of Iranian Foreign Policy. In: *Contested Borders in the Caucasus*. Ed. in Bruno Coppieters. Brussels, VUB University Press, pp.153-163.

Nakahira, K., 2004. Central Asia and South Caucasus: The Search for Stability and Economic Development. *From Transi-*

tion to a Sustained Growth in Central Asia and South Caucasus: A Perspective from Japan. The 10th SPF Issyk-Kul Forum, Beijing.

Nassibli, Nasib, 1999. Azerbaijan: Oil and Politics in the Country's Future. In: *Oil and Geopolitics of the Caspian Sea Region*. Ed. by Michael P. Croissant, and Bülent Aras. Westport, Praeger, pp. 101-129.

Naumkin, Vitaly, 2001. Russia's National Security Interests in the Caspian Region. In: *The Security of the Caspian Sea Region*. Ed. by Gennady Chufrin. New York, Oxford University Press, pp. 119-135.

Nelson, Richard R., and Sidney G. Winter, 1982. *An Evolutionary Theory of Economic Change*. Cambridge, The Belknap Press of Harvard University Press.

Nichol, James, 1995. Azerbaijan. In: *Armenia, Azerbaijan, and Georgia: Country Studies*. Ed. by Glenn E. Curtis. Washington, Federal Research Division Library of Congress, pp. 79-148.

Nodia, Ghia, 1998. The Georgian Perception of the West. In: *Commonwealth and Independence in Post-Soviet Eurasia*. Ed. by Bruno Coppieters, Alexei Zverev and Dmitri Trenin. London, FRANK CASS PUBLISHERS, 12-43.

Nodia, Ghia, 2000. A New Cycle of Instability in Georgia. New Troubles and Old Problems. In: *Crossroads and Conflict: Security and Foreign Policy in the Caucasus and Central Asia*. Ed. by Gary K. Bertsch, Cassidy Craft, Scott A. Jones, and Michael Beck. New York, Routledge, pp. 188-203.

Nodia, Ghia, 2004. The South Caucasus, a Region of Geostrategic Importance: Specificity and Current Security Issues. In: *The South Caucasus: Promoting Values Through Cooperation*. Seminar Report Series No. 20, Helsinki, 12-15 May 2004. Rome, NATO Defense College, Academic Research Branch, pp. 17-24.

Nodia, Ghia, 2005. Georgia: Dimentions of Insecurity. In: *Statehood and Security: Georgia after the Rose Revolution*. Ed.

by Bruno Coppieters, and Robert Legvold. Cambridge, The MIT Press, pp. 39-82.

Nuriyev, El Khan E., 2000. Conflicts, Caspian Oil, and NATO: Major Pieces of the Caucasus Puzzle. In: *Crossroads and Conflict: Security and Foreign Policy in the Caucasus and Central Asia*. Ed. by Gary K. Bertsch, Cassady Craft, Scott A. Jones, and Michael Beck. New York, Routledge, pp. 140-151.

O'Ballance, Edgar, 1997. *Wars in the Caucasus, 1990-1995*. New York, New York University Press.

O'Hara, Sarah L., 2004. Great Game or Grubby Game? The Struggle for Control of the Caspian. *Geopolitics*, Vol. 9, No. 1, pp. 138-160.

Ohmae, Kenichi, 1995. *The End of the Nation-State: The Rise of Regional Economies*. New York: The Free Press.

Olcott, Martha Brill, Anders Åslund, and Sherman W. Garnett, 1999. Getting it Wrong. *Regional Cooperation and the Commonwealth of Independent States*. Washington, Carnegie Endowment for International Peace.

Oliker, Olga, 2001. Russia's Chechen Wars 1994-2000. Lessons from Urban Combat. Santa Monica, RAND.

Ozawa, Terutomo, 1992. Foreign Direct Investment and Economic Development. *Transnational Corporations*, Vol. 1, № 1, pp. 27-54.

Pachkoria, Tengiz, 2005. Armenia Content with Georgia-Russia Direct Railway Ferry Opening. *ArmenianDiaspora.com*, January 11.

<http://www.armeniandiaspora.com/archive/18030.html>.

Pamir, A. Necdet, 2000. Is There a Future of the Eurasian Corridor? *Insight Turkey*, Vol. 2, No 3, pp. 31-44.

Panico, Christopher, and Jemera Rone, 1994. *Azerbaijan: Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*. New York, Human Rights Watch.

Papava, Vladimer, 1995. The Georgian Economy: Problems of Reform. *Eurasian Studies*, Vol. 2, No. 2, pp. 52-62.

Papava, Vladimer, 1996. The Georgian Economy: From “Shock Therapy” to “Social Promotion”. *Communist Economies & Economic Transformation*, Vol. 8, No. 8, pp. 251-267.

Papava, Vladimer, 1998. Strategic Economic Partnership in Caucasus. *Caucasica. The Journal of Caucasian Studies*, Vol. 2, pp. 189-197.

Papava, Vladimer, 2001. Necroeconomics – A Phenomenon of the Post-Communist Transition Period. *Problems of Economic Transition*, Vol. 44, No. 8, pp. 77–89.

Papava, Vladimer, 2002a. Necroeconomics—the Theory of Post-Communist Transformation of an Economy. *International Journal of Social Economics*, Vol. 29, No. 9/10, pp. 796-805.

Papava, Vladimer, 2002b. On the Possibilities and Prospects for the Formation of an Economic System in the Southern Caucasus. In: *Central Asia and South Caucasus Affairs: 2002*. Ed. by Boris Rumer and Lau SimYee. Tokyo, The Sasakawa Peace Foundation, pp. 205-212.

Papava, Vladimer, 2002c. On the Special Features of Georgia’s International Economic Function. *Central Asia and the Caucasus*, No. 2, pp. 143-147.

Papava, Vladimer, 2003a. *Splendours and Miseries of the IMF in Post-Communist Georgia*. Laredo, we-publish.com.

Papava, Vladimer, 2003b. The Basic Causes of “Dragging Out” the Transition Period. In: *Central Asia and South Caucasus Affairs: 2003*. Ed. by B. Rumer and S.Y. Lau. Tokyo, The Sasakawa Peace Foundation, pp. 99-111.

Papava, Vladimer, 2005a. Georgia’s Economic Role in the South Caucasus. *Problems of Economic Transition*, Vol. 48, No. 4, pp. 84-92.

Papava, Vladimer, 2005b. Georgia’s Macroeconomic Situation Before and After the Rose Revolution. *Problems of Economic Transition*, Vol. 48, No. 4, pp. 8-17.

Papava, Vladimer, 2005c. *Necroeconomics: The Political Economy of Post-Communist Capitalism*. New York, iUniverse.

Papava, Vladimer, 2005d. On the Theory of Post-Communist Economic Transition to Market. *International Journal of Social Economics*, Vol. 32, No. 1/2, pp. 77-97.

Papava, Vladimer, 2005e. The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Implications for Georgia. In: *The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West*. Ed. by S. Frederick Starr, and Svante E. Cornell. Uppsala, Uppsala University, pp. 85-102.

Papava, Vladimer, and Elene Chikovani (eds.), 1997. Georgia: Economic and Social Challenges of the Transition. *Problems of Economic Transition*, Vol. 40, No. 7/8.

Papava, Vladimer, and Michael Tokmazishvili, 2006. Becoming European: Georgia's Strategy for Joining the EU. *Problems of Post-Communism*, Vol. 53, No. 1, pp. 26-32.

Papava, Vladimer, and Nino Gogatadze, 1998. Prospects for Foreign Investments and Strategic Economic Partnership in the Caucasus. *Problems of Economic Transition*, Vol. 41, No. 5, pp. 79-88.

Papava, Vladimer, and S. Frederick Starr, 2006. Russia's Economic Imperialism. *Project Syndicate*, January, <http://www.project-syndicate.org/commentary/papava1>.

Parsons, Robert, 2006. Russia/Georgia: Russia Impounds Georgian Mineral Water. *Radio Free Europe/Radio Liberty*, April 19. <http://www.rferl.org/featuresarticle/2006/04/e3ee1b53-6b14-553-a05d-4aa389364dd0.html>.

Pauw, Freddy de, 1996. Turkey's Policies in Transcaucasia. In: *Contested Borders in the Caucasus*. Ed. by Bruno Coppieters. Brussels, VUB University Press, pp. 179-191.

Philips, Stanley, 1999. Lithuania: Trade Hub of the Baltics – Includes Related Articles on Free Economic Zones and Free Trade Agreements in Lithuania. *Find Articles*, April, http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m3723/is_4_11/ai_54657019.

Philips, Stanley, 2004. Lithuania: Trade Hub of the Baltics. *FASonline*, October 14.

<http://www.fas.usda.gov/info/agexporter/1999/articles/lithuani.html>.

Pilipenko, Igor V., 2005. Clusters and Territorial-Industrial Complexes: Similar Approaches or Different Concepts? First Evidence from Analysis of Development of Russian Regions. *45th Congress of the European Regional Science Association "Land Use and Water Management in a Sustainable Network Society"*, 23-27 August, 2005, Vrije Universiteit Amsterdam. http://www.feweb.vu.nl/ersa2005/final_papers/70.pdf.

Pirozhkov, Sergei, 2001. CIS Integration in the Gobar and Regional Context. *Central Asia and the Caucasus*, No. 4, pp. 7-16.

Polyakov, Evgeny, 2000. *Changing Trade Patterns after Conflict Resolution in South Caucasus*. Washington, The World Bank.

[http://inweb18.worldbank.org/eca/eca.nsf/d1e666886eb626e2852567d100165168/23ac8865ee0dc520852568fc005ba956/\\$FILE/ATT00ZE9/Trade+flows3.pdf](http://inweb18.worldbank.org/eca/eca.nsf/d1e666886eb626e2852567d100165168/23ac8865ee0dc520852568fc005ba956/$FILE/ATT00ZE9/Trade+flows3.pdf).

Porter, Michael E., 1990 *The Competitive Advantage of Nations*. New York, The Free Press.

Porter, Michael E., 1998. *On Competition*. Boston, Harvard Business School Press.

Raines, Philip, 2001. The Cluster Approach and the Dynamics of Regional Policy-Making. *Regional and Industrial Policy Research Paper*, No. 47, European Policies Research Centre, University of Strathclyde.

http://www.eprc.strath.ac.uk/eprc/PDF_files/R47ClusterApproachDynamicsofRegionalPolicy-Making.pdf.

Rasulov, Fuat, 2003. The Social-Economic Situation and the Prospects for the Economic Development of Azerbaijan. In: *Central Asia and South Caucasus Affairs: 2003*. Ed. by B. Rumer and Lau S.Y. Tokyo, The Sasakawa Peace Foundation, pp. 325-338.

Reifer, Thomas Ehrlich, 2005. Globalization, Democratization, and Global Elite Formation in Hegemonic Cycles: A

Geopolitical Economy. In: *Hegemonic Decline: Present and Past*. Ed. by Jonathan Friedman, and Christopher Chase-Dunn. Political Economy of the World-System Annuals, Vol. XXVI-b. Series ed. by Immanuel Wallerstein. Boulder Paradigm Publishers, pp. 183-201.

Reiff, David, 1999. A New Age of Liberal Imperialism? *World Policy Journal*, Vol. XVI, No. 2, pp. 1-10.

Reznikova, Oksana, 2003. The Prospects for Injection of Foreign Direct Investment into the Economies States in Central Asia and the Caucasus. In: *Central Asia and South Caucasus Affairs: 2003*. Ed. by B. Rumer and Lau S.Y. Tokyo, The Sasakawa Peace Foundation, pp. 339-351.

Roberts, John, 2001. Energy Reserves, Pipeline Routs and the Legal Regime in the Caspian Sea. In: *The Security of the Caspian Sea Region*. Ed. by Gennady Chufrin. New York, Oxford University Press, pp. 33-68.

Rondeli, Alexander, 2000. Regional Security Prospects in the Caucasus. In: *Crossroads and Conflict: Security and Foreign Policy in The Caucasus and Central Asia*. Ed. by Gary K. Bertsch, Cassidy Craft, Scott A. Jones, and Michael Beck. New York, Routledge, pp. 48-54.

Rondeli, Alexander, 2001. The Choice of Independent Georgia. In: *The Security of the Caspian Sea Region*. Ed. by Gennady Chufrin. New York, Oxford University Press, pp. 195-211.

Rondeli, Alexander, 2002. Pipelines and Security Dynamics in the Caucasus. *Insight Turkey*, Vol. 4, No 1, pp, 13-17.

Rondeli, Aleksander, 2003. Russia and Georgia: Asymmetrical Neighbors. In: *Central Asia and South Caucasus Affairs: 2003*. Ed. by B. Rumer and Lau S.Y. Tokyo, The Sasakawa Peace Foundation, pp. 77-90.

Rondeli, Alexander, 2004a. Nation-Building in the Post-Soviet South Caucasus. In: *The OSCE and the Multiple Challenges of Transition. The Caucasus and Central Asia*. Ed. by Farian Sabahi, and Daniel Warner. Aldershot, Ashgate, pp. 107-118.

Rondeli, Alexander, 2004b. The South Caucasus: Pipeline Politics and Regional Economic Interests. In: *The South Caucasus: Promoting Values Through Cooperation*. Seminar Report Series No. 20, Helsinki, 12-15 May 2004. Rome, NATO Defense College, Academic Research Branch, pp. 43-52.

Rosenberg, Christoph B., and Tapio O. Saavalainen, 1998. Dealing with Azerbaijan's Oil Boom. *Finance & Development, A quarterly Magazine of the IMF*, Vol. 35, No. 3, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/1998/09/rosenber.htm>.

Rumer Eugene B., and Jeffrey Simon, 2006. Toward a Euro-Atlantic Strategy for the Black Sea Region. *Institute for National Strategic Studies Occasional Paper 3*. Washington: National Defense University Press, http://www.ndu.edu/inss/Occasional_Papers/OCP3.pdf.

Rutland, Peter, 1994. Democracy and Nationalism in Armenia. *Europe-Asia Studies*, Vol. 46, No. 5, pp. 839-861.

Sakwa, Richard, 2003. Chechnya: A Just War Fought Unjustly? In: *Contextualizing Secession: Normative Studies in Comparative Perspective*. Ed. by Bruno Coppieters, and Richard Sakwa, Oxford, Oxford University Press, pp. 187-212.

Schamp, Eike W., Ursula Rachor-Hagelueken, and Alexander Grimm, 2002. The Frankfurt Metropolitan Region as a Market Hub. In: *Emerging Nodes in the Global Economy: Frankfurt and Tel Aviv Compared*. Ed. by Daniel Felsenstein, Eike W. Schamp, and Arie Shachar. The GeoJournal Library, Vol. 72. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers. Schamp, Rachor-Hagelueken, Grimm, pp. 173-191.

Schroeder, Gertrude E, 1996. Transcaucasia Since Stalin—the Economic Dimension. In: *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan and Georgia*. Ed. by R.G. Suny. Ann Arbor, University of Michigan Press, pp. 461-479.

Scott, Allen J., 2000. *Regions and World Economy. The Comings Shape of Global Production, Competition, and Political Order*. New York. Oxford University Press.

Shahabi, Sohrab, 2001. *Iranian-Armenian Gas Pipeline*. International Institute for Caspian Studies.

<http://www.caspianstudies.com/article/Shahabi.htm>.

Sherman, Daniel, 2000. *Caspian Oil and a New Energy Politics*. International Institute for Caspian Studies.

<http://www.caspianstudies.com/article/daniel%20sherman.htm>.

Shevardnadze, Eduard, 1999. *Great Silk Route. TRACECA-PETRA. Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia. The Eurasian Common Market. Political and Economic Aspects*. Tbilisi, Georgian Transport System Ltd.

Shoumikhin, Andrei, 1999. Russia: Developing Cooperation on the Caspian. In: *Oil and Geopolitics of the Caspian Sea Region*. Ed. by Michael P. Croissant, and Bülent Aras. Westport, Praeger, pp. 131-153.

Shugarian, Rouben, 2004. From the Near Abroad to the New Neighborhood: The South Caucasus on the Way to Europe. In: *A New Euro-Atlantic Strategy for the Black Sea Region*. Ed. by Ronald D. Asmus, Konstantin Dimitrov, and Joerg Forbrig. Washington, The German Marshall Fund of the United States, pp. 48-56.

Simonia, Nodari A., 1995. Priorities of Russia's Foreign Policy and the Way It Works. In: *The Making of Foreign Policy in Russia and The New States of Eurasia*. Ed. by Adeed Dawisha, and Karen Dawisha. The International Politics of Eurasia, Vol. 4. Series Editors Karen Dawisha, and Bruce Parrott. Armonk, M. E. Sharpe, pp. 17-41.

Skonieczka, Jaroslaw, 2004. The Black Sea Region: A Role for NATO? In: *A New Euro-Atlantic Strategy for the Black Sea Region*. Ed. by Ronald D. Asmus, Konstantin Dimitrov, and Joerg Forbrig. Washington, The German Marshall Fund of the United States, pp. 99-105.

Slider, Darrell. Georgia, 1995,. In: *Armenia, Azerbaijan, and Georgia: Country Studies*. Ed. by Glenn E. Curtis. Washington, Federal Research Division Library of Congress, pp. 149-230.

Smith, Keith C., 2004. *Russian Energy Politics in the Baltics, Poland, and Ukraine. A New Stealth Imperialism?* Washington, The CSIS Press.

Socor, Vladimir, 2004. Frozen Conflicts: A Challenge to Euro-Atlantic Interests. In: *A New Euro-Atlantic Strategy for the Black Sea Region*. Ed. by Ronald D. Asmus, Konstantin Dimitrov, and Joerg Forbrig. Washington, The German Marshall Fund of the United States, pp. 127-137.

Socor, Vladimir, 2006. Georgia Near Exit from CIS. *Eurasia Daily Monitor, The Jamestown Foundation*, Vol. 3, N. 92, May 11.

http://www.jamestown.org/edm/article.php?volume_id=414&issue_id=3723&article_id=2371073.

Soyak, Noyan, 2004. TABDC and Turkish-Armenian Economic Relations: Civil Diplomacy Rising on the Grounds of History of Friendship. In: *Common Responsibility and Regional Consensus in the South Caucasus. The Impact of Public Policy Centres*. Proceedings of International Round Table Organised by Institute for Civil Society & Regional Development Held in Yerevan, Armenia on 2-3 June 2004. Yerevan, ICSRD, pp. 59-62.

Starr, S. Frederick, 1994. The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia. In: *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia*. Ed. by S. Frederick Starr. The International Politics of Eurasia, Vol. 1, series Editors Karen Dawisha and Bruce Parrott. Armonk, M. E. Sharpe, pp. 3-16.

Starr, S. Frederick, 2003. The Investment Climate in Central Asia and the Caucasus. In: *Russian-Eurasian Renaissance? U.S. Trade and Investment in Russia and Eurasia*. Ed. by Jan H. Kalicki, and Eugene K. Lawson. Washington, Woodrow Wilson Center Press, pp. 73-91.

Starr, S. Frederick, 2005. The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: School of Modernity. In: *The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West*. Ed. by S. Frederick Starr, and Svante E. Cornell Uppsala, Uppsala University, pp. 7-16.

Starr, S. Frederick, and Svante E. Cornell, 2005. The Politics of Pipelines: Bringing Caspian Energy to Markets. *SAISPHERE*, pp. 57-61.

Starr, S. Frederick, and Svante E. Cornell (eds.), 2005. *The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeling: Oil Window to the West*. Uppsala, Uppsala University.

Stauffer, Thomas R., 2000. *Caspian Fantasy: The Economics of Political Pipelines*. The Brown Journal of World Affairs, Vol. VII, Issue, 2, pp. 63-78.

<http://www.watsoninstitute.org/bjwa/archive/7.2/Oil/Stauffer.pdf>
http://www.caspianstudies.com/article/caspian_fantasy.htm.

Steensnæs, Einar, 2002. The International Challenge for the Norwegian Petroleum Cluster. Speech given by Minister of Petroleum and Energy at The Annual Conference on Internationalization, Innovation and R&D in the Petroleum Sector. *Ministry of Petroleum and Energy*, 2002.

<http://odin.dep.no/odinarkiv/norsk/dep/oed/2002/eng/026031-090058/dok-bn.html>.

Stiglitz, Joseph E., 2002. *Globalization and its Discontents*. New York, W.W.Norton & Company.

Suny, Ronald Grigor, 1993. *Looking Toward Ararat. Armenia in Modern History*. Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press.

Suny, Ronald Grigor, 1998. *The Making of the Georgian Nation*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

Swietochowski, Tadeusz, 1994. A Borderland at the Crossroads of History. In: *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia*. Ed. by S. Frederick Starr. The International Politics of Eurasia, Vol. 1, series Editors Karen Dawisha and Bruce Parrott. Armonk, M. E. Sharpe, pp. 277-299.

Swietochowski, Tadeusz, 1995. *Russia and Azerbaijan. A Borderland in Transition*. New York: Columbia University Press.

Swietochowski, Tadeusz, and Brian C., 1999. Collins. *Historical Dictionary of Azerbaijan*. Asian/Oceanian Historical Dictionaries, No. 31. Lanham, The Scarecrow Press.

Taylor, Marilyn L., 1988. *Divesting Business Units*. Lexington, Lexington Books.

Tevzadze, Zurab, 2004. Caspian Oil: Its Export Routes and Transportation Problems. *Central Asia and the Caucasus*, No. 1, pp. 88-101.

Torbakov, Igor, 2003. Russian Policymakers Air Notion of "Liberal Empire" in Caucasus, Central Asia. - *Eurasia Insight*. *Eurasianet*, October 27.

<http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav102703.shtml>.

Trenin, Dmitri, 1996. Russia's Security Interests and Policies in the Caucasus Region. In: *Contested Borders in the Caucasus*. Ed. by Bruno Coppieters. Brussels, VUB University Press, pp. 91-102.

Trenin, Dmitri, 2005. Reading Russia Right. *Policy Brief*, No. 42, October. Washington, Carnegie Endowment for International Peace.

Tsalik, Svetlana, 2003. *Caspian Oil Windfalls: Who Will Benefit?* New York, Open Society Institute.

Tsereteli, Mamuka, 2006. Banned in Russia: The Politics of Georgian Wine. *Central Asia-Caucasus Institute Analyst*, April 19.

http://www.cacianalyst.org/view_article.php?articleid=4169&SSESSION=NO.

Tuminez, Astrid S., 2003. Nationalism, Ethnic Pressures, and the Breakup of the Soviet Union. *Journal of Cold War Studies*, Vol. 5, No. 4, pp. 81-136.

Viskovic, Elvis, 2004. Pyramids, Labour and The Hub Theory. *Members for Democracy Archive*.

http://www.ufcw.net/articles/docs/2004-08-27_hub_theory.html.

Volkhonsky, Boris, 2005. Vladimir Putin Tries to Keep Armenia as the Last Ally of Russia. *Kommersant*, March 31. <http://www.kommersant.com/page.asp?id=557608>.

Waal, Thomas de, 2003. *Black Garden. Armenia and Azerbaijan Through Peace and War*. New York, New York University Press.

Waal, Thomas de, 2005. Georgia and its Distant Neighbors. In: *Statehood and Security: Georgia after the Rose Revolution*. Ed. by Bruno Coppieters, and Robert Legvold. Cambridge, The MIT Press, pp. 307-337.

Walker, Christopher J., 1990. *Armenia: The Survival of a Nation*. New York, St. Martin's Press.

Walker, Edward, 2000. No War, No Peace in the Caucasus: Contested Sovereignty in Chechnya, Abkhazia, and Karabakh. In: *Crossroads and Conflict: Security and Foreign Policy in The Caucasus and Central Asia*. Ed. by Gary K. Bertsch, Cassidy Craft, Scott A. Jones, and Michael Beck. New York, Routledge, pp. 152-187.

Welt, Cory D, 1999. Making the Caucasus Whole Again: A Cooperation Approach to Restoring the Domestic Status Quo. In: *Caucasus Regional Security for the 21-st Century*. Materials of International Conference (March 13-14, 1999, Tbilisi, Georgia). Tbilisi, CIS and Peaceful Caucasus State Affairs Bureau and ICCN, pp. 97-101.

Welt, Cory, 2004. Georgia: Consolidating the Revolution. *Russia and Eurasia Program*. Center for Strategic and International Studies, April 6, <http://www.csis.org/media/csis/pubs/ci.consolidatingrevolution.04.06.05.pdf>.

Wolfe, David A., 2003. *Clusters from the Inside and Out: Lessons from the Canadian Study of Cluster Development*. DRUID Summer Conference 2003 on Creating, Sharing and Transferring Knowledge. The Role of Geography, Institutions and Organizations. Copenhagen June 12-14.

<http://www.druid.dk/conferences/summer2003/Papers/WOLFE.pdf>.

Wonnacott, Ronald J., 1996 Trade and Investment in a Hub-and-Spoke System vs. a Free Trade Area. *The World Economy*, Vol. 19, No. 3. 237-252.

Woodruff, David M., 1999a. It's Value That's Virtual: Bartles, Rubles, and the Place of Gazprom in the Russian Economy. *Post-Soviet Affairs*, Vol. 15, No. 2, pp. 130-148.

Woodruff, David M., 1999b. *Money Unmade: Barter and the Fate of Russian Capitalism*. Ithaca, Cornell University Press.

Wright, John F.R., 1996. The Geopolitics of Georgia. In: *Transcaucasian Boundaries*. Ed. by John F.R. Wright, Suzanne Goldenberg, and Richard Schofield. New York, St. Martin's Press, pp. 134-150.

Yalowitz, Kenneth S., and Svante Cornell, 2004. The Critical but Perilous Caucasus. *Orbis*, Vol.48, No. 1, pp. 105-116.

Yevgrashina, Lada, 2002. BP Starts Work on Baku-Ceyhan Oil Pipeline. *The Turkish Times*, October 1, No. 308. http://www.theturkishtimes.com/archive/02/10_01/f_ceyhan.html.

Yunusov, Arif, 1999. The Southern Caucasus: Cooperation or Conflict? In: *Building Security in Europe's New Borderlands. Subregional Cooperation in the Wider Europe*. Ed. by Renata Dwan. Armonk, M.E. Sharpe, pp. 147-172.

Young David, 2006. Georgia's Contagious Separatism. *Transitions Online*, May 11. <http://www.tol.cz/look/TOL/article.tpl?IdLanguage=1&IdPublication=4&NrIssue=166&NrSection=4&NrArticle=17095>.

Ziyadov, Taleh, 2005. Officials Meet to Discuss South Caucasus Rail System. *Eurasia Daily Monitor*, Vol. 2, No. 232, December 14. http://www.jamestown.org/edm/article.php?article_id=2370599.

Zubarevich, Natalia V., and Yuri E. Fedorov, 1999. Russian-Southern Economic Interaction: Partners or Competitors? In: *Russia, the Caucasus, and Central Asia: The 21st Century*

Security Environment. Ed. by Rajan Menon, Yuri E. Fedorov, and Ghia Nodia. Armonk, M.E. Sharpe, pp. 119-144.

Zverev, Alexei, 1996. Ethnic Conflicts in the Caucasus 1988-1994. In: *Contested Borders in the Caucasus*. Ed. by Bruno Coppieters. Brussels, VUB University Press, pp.13-71.

Eldar İSMAYİLOV, Vladimir PAPAVA

**MƏRKƏZİ QAFQAZ:
GEOSİYASƏTDƏN GEOİQTİSADİYYATA DOĞRU**

ISBN 9952-432-49-6

9 789952 432497

Redaktor: Nigar İsmayılova
Korrektor: Fatma Hüseynova

*«Qafqaz» nəşriyyatında yığılıb səhifələnmis
və çap olunmuşdur.*

Ünvan: Bakı, Ələvsət Quliyev küç. 98.

Diqqətəlayiq kitabdır. E.İsmayılov və V.Papava, orijinal bir geoiqtisadi yanaşma əsasında, Qafqaz coğrafi regionunun yeni təsnifatını işləyib hazırlamışlar. Qafqazın Sovet dönməndə hakim olan təsnifatından uzaqlaşmaqla yanaşı, onlar bu regionun Türkiyə və İranın qonşu bölgələri ilə inteqrasiyaya getməsinin üstünlüklərini ən incə təfərrüatlarına qədər açıqlamışlar. Düşüncələri təzələyən bu qeyri-ənənəvi kitab, Qafqazın siyasi mənzərəsinə və iqtisadiyyatına, regionun müasir dünyadakı yerinə bir çox cəhətdən yeni baxışdır.

Dr. Svante Kornel, Con Hopkins universiteti, Mərkəzi Asiya - Qafqaz institutunun proqram direktoru (ABŞ)

Müəlliflər, nəzəri mülahizələr əsasında, statistik məlumat və cədvəllərdən də istifadə etməklə, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermanistanın müstəqillik dövründə keçdikləri yolu təhlil edir və bu dövlətlərin qlobal dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya perspektivlərini aydınlıq gətirirlər. Qafqaz iqtisadi məkanının tamamilə yeni bir konsepsiyasını irəli sürərək, onlar region ölkələrinin iqtisadiyyatlarının həm bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələrini, həm bölgədə əsas güc mərkəzləri sayılan dövlətlərin və regional birliklərin bazarları ilə, həm də daha geniş anlamda qlobal iqtisadiyyatla, o cümlədən Avropa, Asiya və ABŞ bazarları ilə bağlılığını araşdırırlar. Qafqazda ümumi bir iqtisadi məkan formalaşdırmağın perspektivlərini araşdırmaqla və Qafqaz dövlətlərinin müstəqillik dövründəki iqtisadi tərəqqisinə nəzər salmaqla müəlliflər bir daha isbat edirlər ki, heç bir iqtisadiyyat, hətta Qafqaz ölkələrininki kimi nisbətən kiçikmiqyaslı və periferik iqtisadiyyat belə, əlahiddə şəkildə, ətraf dünyadan izolyasiya şəraitində yaşaya bilməz. Onlar dünya enerji bazarlarında regionun oynamağa başladığı mühüm rol, habelə Avropa ilə Asiya arasında nəqliyyat qovşağı kimi fəaliyyətini ətraflı təhlil edirlər. Bu, Qafqazın geoiqtisadiyyatı haqqında ilk kitablardan biridir və onun müəllifləri belə müfəssəl araşdırmanın nəticələrini, geniş məlumat bazasını bir kitabda topladıqlarına görə hər cür tərifə layiqdirlər.

Dr. Stefen F. Cons, Mont Holyok kolleci, Rusiya və Avrasiya tədqiqatları professoru (ABŞ)

Mərkəzi Qafqazın geosiyasi iqtisadiyyatı haqqındakı bu kitab Qafqazın geosiyasi və geoiqtisadi problemlərinə prinsip etibarilə yeni bir yanaşma ortaya qoyur. Müəlliflərin qazandığı əsas uğurlardan biri də budur ki, Qafqazın regional təsnifatına yeni baxış əsasında onlar Mərkəzi Qafqaz dövlətlərinin qloballaşma proseslərinə qoşulmasının orijinal modelini yarada bilmişlər. Kitab, müzakirə mövzusu ola biləcək bir çox məsələlər qaldırır və yetərincə informativdir ki, təkcə Qafqazdakı mütəxəssislər üçün deyil, bu regionun problemləri ilə maraqlanan daha geniş oxucu kütləsi üçün faydalı olsun.

Dr. Akira Matsunaqa, Sasakava Sülh Fondu, Avrasiya tədqiqatları professoru (Yaponiya)

ISBN 9952-432-49-6

9 789952 432497